

BCECBIT

9

THE WORLD
LE MONDE
DE WERELD
SVET DUNIA
DIE WELT
UNIVERSAL
MILAG CRET
TOAN THE GIOI

1971

9

[159]

1971

ВЕРЕСЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання чотирнадцятий

Видавництво
«Радянський письменник»
Київ

**ПОЕЗІЯ,
ПРОЗА**

**СТАТТІ,
НАРИСИ**

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- ✓ **ФЕНУШ НЯГУ.** Ангел сповістив. Роман. 3
- Фенуш Нягу відомий сучасний румунський письменник. Народився 1932 р. в селі Гредішта, повіту Бреїла. Вивчав літературу в Бухарестському університеті. Дебютував у публіцистиці 1950 р. Перше оповідання з'явилося 1952 р. в журналі «Тинерул скріітор». Автор збірок новел «В Берегані йшов сніг» (1959), «Полудневий сон» (1960) та «Несамовите літо» (1967). Роман «Ангел сповістив» визнаний румунською критикою кращим прозовим твором 1968 року.
- ЦИПРІЯН НОРВІД.** Поезії. 65
- Про класика польської поезії Ципріяна Норвіда див. статтю Миколи Бажана в цьому номері журналу (стор. 79).
- МАЙКЛ ЕНТОНІ** (острів Тринідад). Піта глибоководний. Оповідання. 83
- ✓ **АНДРЕ МОРУА.** Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. Роман. 86
- Про відомого французького письменника А. Моруа див. вступне слово Натана Рибана на стор. 86.
- ✓ **МИКОЛА БАЖАН.** Поет високих сягань і глибоких суперечностей. 79
- НАДІЯ МАТУЗОВА.** Порухники спокою. 110
- РОСТИСЛАВ ДОЦЕНКО.** Фолкнер: на підступах до стилю письменника. 114

ДО 650-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ

ІГОР БЕЛЗА. Пріор Флоренції. 118

✓ТОМАС СТІРНС ЕЛІОТ. Данте в моєму житті. 122

Т. С. Еліот (1888—1965) — англійський поет і есеїст. Творчість його позначена суперечливими рисами, надмірно ускладнена; письменник додержувався консервативних поглядів на розвиток суспільства. Однак Еліотові належать певні заслуги в поезії й естетиці: він шукав нових засобів віршування в англійській поезії, досліджував спадщину митців минулих епох, зокрема глибоко вивчав і шанував Данте.

Промову «Данте в моєму житті», яку ми друкуємо з незначними скороченнями, Т. С. Еліот виголосив 1950 р. в Італійському інституті в Лондоні.

ОЛЬГА ПЕТРОВА. Поезія, мистецтво, час. 126

УКРАЇНА І СВІТ

ЮРІЙ ВОЛОЩУК. Світові — про наш поступ. 132
Відгомін Лесиного ювілею. 135

СТІВЕН РОУЗ, ГІЛЕРІ РОУЗ. Лицем до народу. 144

«Чорний князь». 146

Імперія А. С. О. 150

«Живий товар». 148

ЛЕОНІД ТЕНДЮК. На Мальдівських островах. 152

НАУМ РОЗЕНБЕРГ. Африканські Жанни д'Арк. 156

Скільки коштує квиток на Парнас! 159

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 140

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 158

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 155

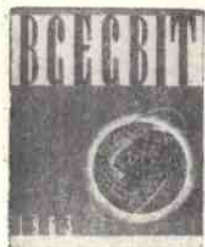
РЕПОРТАЖ,
ІНФОРМАЦІЯ,
РІЗНЕ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Дмитро Павличко.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Віра Дмитрук, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Олександр Корнійчук, Юрій Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (відповідальний секретар), Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій Смолич, Тетяна Якимович.

Художній редактор Микола Коваленко.

ФЕНУШ НЯГУ

АНГЕЛ СПОВІСТИВ

РОМАН

З румунської переклав Іван КУШНІРИК

Біля берега Дунаю погойдувалося дванадцять човнів. На них сохли верші, ятері й сіті. Якийсь хлопець у зношеному картузі, в старій фуфайці з визеленими ліктями, — нишпорячи за пташиними яйцями, він все повзав у траві, — і в закачаних до колін штанах, поклав дошку на краї двох човнів, немов місток. А тоді взяв у руки дві глиняні, обпалені на вогні ляльки, схожі на невеликі потвори, і ліг горілиць. З протилежного берега Дунаю, з плавнів, де, вишукуючи в брудній воді кореневища комишу, чалапали стада свиней, вітер доносив запах мулу.

Здавалося, що хлопець спить. Та насправді він нагадував зачаєного хижака, який вийшов на полювання. Всі його чуття були загострені до краю. Його батько і ще чоловік з двадцять сварилися біля муру перед хатою тесляра, лементували, щоб їх впустили до стодоли, де стояли старі вози. Коли гармидер дужчав і заглушав плескіт хвиль, хлопець підводився, згинці стромляючи між зябра два пальці, хапав рибу з сусіднього човна і хутко кидав у батьків. Чотири коропи зі сріблястими черевами, довгі, немов людські ноги, висіли на дротяному кільці на верху щогли. Обачний хлопець враз розкрив ножики, який висів на ремінці,

спритно подерся на слизький форштевень, відрізав коропа і, тримаючи його в руках, пішов по дошці задки, не зводячи очей з берега. А тоді стрибнув у батьків човен і сховав рибину в гумовий чобіт.

Пізніше він так розповідатиме про своє життя вчителю Еудженіві Фулзі:

— У мене блідий, нездоровий колір обличчя. Я схожий на батька. Вас це здивує, але саме колір обличчя і став причиною його нещастя. Мої нещастя нічим не обумовлені. Дядько Петря Дунє, який ненавидів мого батька, казав, що таке обличчя тільки в утоплеників буває. Вони з батьком були шуряки. Дебелий, беззубий, дядько Петря Дуне дихав важко, з присвистом, немов йому в грудях скрипіла мокра дошка. Він був тесляр і віддав би все на світі, аби зміг розп'яти батька на паркані й прибити цвяхами.

«Я зробив би добру справу, — казав він. — Адже один з моїх предків колись розп'яв на хресті нашого господа Ісуса Христа».

Причиною їхньої ворожнечі була моя мама. Батько прожив з нею три роки, а потім прогнав, бо застукав її майже голою на повстяному килимі одного грека з Браїли, що приїздив до нас у Плетерешть по каву-

ни. Тоді мама поїхала до Браїли, сплуталася там з якийсь докером з Артинаці, забіякою і п'яницею. Він розгинав підкови в цирку. Якось увечері вони пішли до Дунаю купатися, ступили у воду і більше з неї не вийшли. Дядько Петра Дуне дуже любив свою сестру, і вона часто ввижалася йому вві сні, завжди однаково. Снилось йому, що моя мама лежить десь на дні річки на купі п'ядича, а батько пірнає до неї, і вони кохаються.

Цей сон викликав у нього огиду. Спочатку, першого року, він прокидався сердитий і жбурляв каменюки в Дунай. Але згодом почав вірити, що бачене ним уві сні відбувається насправді, тим паче, що після материні смерті батько змарнів і лице його набуло отого нездорового вигляду.

— Він блідий, — казав дядько Петра Дуне, — блідий, бо качається на дні річки з моєю сестрою. Там, де вони лежать, вода холодна, як лід. То вода утоплеників. Зайдеш у неї — і стаєш білий, як сир.

Цим своїм базіканням дядько Петра Дуне передрік батькову смерть...

Але поки що хлопцеві лише десять років, він тримає на долоні слимака з липкими ріжками, і йому страшенно кортить разом з іншими тридцятьма дев'ятьма селянами з Плетерешті переселитися в Добруджу.

Тієї весни на рівнині Браїли сталися три визначні події: конокрад Костіке Гурафої, з повіту Яломіца вкрав жеребець у сенатора Хорії Лупеску і продав його Маргіломану; претор¹ Мовіла Міресій на баржі з зерном утік до Австрії з сільською вчителькою, яка згодом стала співачкою в знаменитому нічному ресторані; принц Александру Шуцу на прізвисько Пуп (Бурік) збудував коло свого палацу в Плетерешті аеродром.

Втеча претора спричинила цілу низку процесів між спадкоємцями, а крадіжка, що її вчинив Костіке Гурафої на території іншого відомого крадія Цулі Фелкосу, викликала ворожнечу між злодіями двох повітів, Яломіци і Браїли. Якось уночі Цуля разом з вісьмома бандитами проник у село за річкою Келмецью і ножами порозпорював животи лошакам (Костіке Гурафої чекав, поки їм сповниться два роки, щоб укрести). Жеребець сенатора Лупеску, певне, був гарний і швидкий, як вогонь, бо Цуля мстив і далі. Він показав жандармам на Дунаї броди, якими Костіке Гурафої переганяв табуни в плавні.

Костіке Гурафої, бажаючи помиритися з ним, прибув до Браїли в супроводі двох охоронців. Він привів і сестру, вісімнадцятирічну дівчину, — в неї було чорне, як у туркені, волосся, і шкіра кольору молока з кількома краплями червоного вина.

Вони знайшли Цулю в старому дворі братів Шороаге на розі вулиць Доробанць і Галац. Був страсний четвер, і пахло рибною юшкою та смаженим підлісником. Цуля вмивався біля колонки. Молодий, кремезний, коротко підстрижений, з волосатими грудьми, він нахилив широку потилицю, а слуга лив на неї воду з відра. Цуля обтріпувався, голосно пирхав. Біля пояса на ремінці висіла свинцева куля завбільшки з кулак.

Злодії зиркнули один на одного — Костіке Гурафої був низький и жиливий, його густий чорний вус нагадував ситу п'явку — і мовчки потиснули руки.

— Що з вами? — засміявся Цуля. — Вирішили погуляти в пивницях Браїли? У вас в Яломіці нема життя, бо жаби квакають, аж моторошно стає.

— Я прийшов сюди з сестрою, щоб помолитися.

Цуля обернувся до сестри злодія з Яломіци, і очі в нього засяяли. Дівчині сподобався злодій з Браїли. Вона набрала пригощу води і хлюпнула на нього. Цуля зопалу вихопив у слуги відро, посадив її туди й, піднявши, поніс до корчми. А там вони засіли за столи й почали пиячити.

Перед заходом сонця — в усіх церквах саме задзвонили — Костіке Гурафої повів Цулю до церкви по той бік майдану Бідняків і змусив присягнути перед іконою святих архангелів, що він повинчається з його сестрою. Повернувшись до корчми, вони зайшли до окремої кімнати, полягали горілиць біля бочечок з пивом і видудлили їх до дна.

Цуля напився до одуріння. Костіке Гурафої з хлопцями поклали його в ліжко біля дівчини, а тоді вивели зі стайні троє коней і на світанку вже знову були на березі Яломіци. В Тополиній долині на околиці містечка Урзічень злодії зупинилися, промочили горло жбаном вина й заспівали про трьох коней, прив'язаних під корчмою:

Троє коників гнідих,
Боже, ми ж не крали їх...¹

І, як приспів, додали уривок з пісні, яку чули колись за чаркою старої цуйки в ресторані на бульварі Гривіци в Бухаресті:

Гей, гітари, веселіть
Так і нас, як світ Мадрид.
Каар-меен! Каар-меен!

Навколо була весна, і теплий вітрець обвівав невисокі могилки на безмежних просторах рівнини.

Третя подія почалася на одному зимовому курорті в Швейцарії, де Александру Шуцу (Бурік), з нащадків фанаріотів², в день Нового, 1934, року заручився з принцесою Штірбей, шістнадцятирічною

¹ Тут і далі вірші подаються в перекладі Івана Ілієнка.

² Фанаріот — житель грецького походження з передмістя Фанар у Константинополі. Так називали у XVIII та на початку XX ст. вишхідців з румунських провінцій.

Анною, і за її проханням замовив на заводі в Англії два літаки для весільної подорожі. В березні принц поїхав з нареченою до Лондона, щоб навчитися пілотування. Телеграфував додому, щоб у його маєтку в Плетерешті збудували аеродром. І неодмінно біля нового крила палацу, з видом на Дунай.

Прибув інженер з Бухареста, щоб розміряти місце і визначити кут нахилу. Він звелів вирубати гайок канадських тополь на терасі ліворуч од двору, де краєвид прикрашали два вітряки. Але Марін Доанке, управитель Плетерешті, не захотів рубати тополь. Вони нагадували йому долину в Арджеші, звідки він був родом. Інженер погрожував йому й лаявся, і тоді в голові Доанке виникла рятівна ідея: він надумав забрати селянську землю, яка прилягала до двору принца. Ті сорок погонів¹, залишки від наділів, що їх нарізали після першої світової війни, належали тринадцятьом родинам.

Десятники зібрали селян у примарії². Марін Доанке, п'ятдесятирічний товстун з червоним обличчям, що аж пашіло од вітру, широкими грудьми, квадратним дряблим лицем, на якому блищали маленькі веселі очі і яке прикрашала борідка піщаного кольору, приїхав у бричку. Відколи з'явився розбійник Теренте, господар плавнів Браїли, він називав селян «його кумами». Од нього завжди тхнуло часником, і через те жінки обходили його. Батько Маріна служив у старого принца — роздавав карти біля грального столика. Син перейняв від нього всі шулерські прийоми. Казали, що в кав'ярнях Браїли він обігрував найбільших шахраїв. Селяни боялися його.

— Принц тільки стріже вівцю, — казали вони, — а Марін Доанке здирає з неї шкуру.

Він часто заходив до шинку Феніке Мексіняну, пив, з ким траплялося. А на святого Ігнатія любив колоти кабанів, як у себе вдома, так і в інших селян. Їв свіжину й охоче брав тих кілька кілограмів м'яса, що належали йому за працю.

Тринадцять селян зустріли його на сходах примарії.

— Вже зібралися, куми Теренте? — спитав він, сміючись. — Відколи з'явився отой злодій з Каркаліу, ви почуваете себе панамі. Принц хоче купити вашу землю, — повідомив він, злізши з брички.

— А де ж він сам? — озвався Барбу Кепелеу.

— В Англії.

— Він здоровий?

— Дякувати богові, дядьку Барбу, принц ніколи не хворіє! Я раджу вам не продавати землю, бо без неї селянин як без рук і ніг.

— Авжеж! Якщо продамо ще й ці клаптики, — мовив Кепелеу, — то можна лізти в зашморг.

— Так, дядьку Барбу, не продавайте. Краще поміняйте. В принца є маєток в Добруджі, в Агулешті. За один погон тут він дає чотири в Добруджі. Зараз ви маєте по три, а там у вас буде по дванадцять. Я кажу діло, правда? Крім землі, там буде й море, під самісіньким селом. Риби матимете доскочу. Підпишемо документ у нотаря¹, і через п'ять днів можете їхати. Скажи, що тобі не пощастило, куме Теренте?! — і ляснув по плечу Некулая Мохряну, чоловіка з лицем утопленика.

— Може, й пощастило, та в мене немає воза. Ні в мене, ні в Тіті Шорічі.

— Я дам вам воза з маєтку. Підіть до стельмашні й виберіть собі якусь стару колимагу.

— Без грошей? — спитав Шорічі.

— Скажімо, дасте пару овець. Це майже безплатно. Довго будете мене згадувати за моє добро.

— А хати?

— Я подумав і про це. Хто хоче — хай продає, а як ні, то може обміняти й хату. У нас в Агулешті є хати для поденників. Ми виселемо їх, і можете жити в них ви. Документи в нотаря. Підписуйте, і нехай вам щастить!

— А якщо не пощастить? — завагався Шорічі.

— А чого б не мало щастить? Хіба богами шкода?

Управитель сів у бричку й поїхав.

Селяни подивились йому вслід, стурбовані й водночас заінтриговані видом землі, яка на них чекає.

— Дванадцять погонів, пане!

Спокуса дедалі дужче закрадалася їм у душу. А вітерець, який зривався на вулицях, доносив запах молодого полину. Він проникав під одіжку, в ніздрі, у волосся, наче навмисне вирішив потьмарити людям розум.

— У мене досі коліна тремтять, — мовив Барбу Кепелеу.

Йому не встигли відповісти, бо з боку Нояну² раптом почулося протяжне голосіння. На вулицю з плачем висипали жebraки в лахмітті. Вони сунули гуртом, гриюкали кулаками й ціпками у ворота, вимагаючи милостині. А слідом за ними йшла юрба селян.

Серед прошаків виділялася одна висока жінка — волосся розпущене, лице вимазане сажею, на стегні роздерта сукня. Вона гамселила дрючком по парканах, розбуркуючи всіх сільських собак, і голосила таким тонким голосом, що аж моторошно ставало.

А в юрбі селян, яка дедалі більшала, жінки злякано хрестилися. Тринадцять не-

¹ Погон — земельна міра (приблизно 5011 м²) (румун.).

² Сільська управа (румун.).

¹ Сільський писар.

² Ноян — рукав Дуваю неподалік від м. Браїли.

вдах забули про землю в Добруджі й змішалися з односельцями, що походили з воріт і дивилися на жебраків. А ті, кривлячись і лементуючи, сунули в долішню частину села. Два дні тому ця ватага проходила через Плетерешть, і люди з подивом дізнавалися, що то не прошаки, а пани з Бухареста, і приїхали вони з Лаковіште, що за п'ятдесят кілометрів звідси, у Берегані, прибули, щоб відсвяткувати великдень у Фоті Томеску (Фоті Томеску мав п'ятнадцять гектарів виноградника і бакалійну крамницю). Ота висока жінка, дружина розбагатілого купця, справжня циганка, вранці поперевдягала їх, ще п'яних після нічного бенкету, у вбрання наймитів, посадила в карети й повезла в придунайську провінцію. А там пани, заради розваги, переходили з села до села, і просили милостиню.

Надвечір Марін Доанке, більше для того, щоб показати свою силу, прикотив на землю отих тринадцяти селян кам'яні котки. А вони, не змовляючись, зібралися всі в Костаке Андрія. Ке Андрій — так звали його в селі — жив сам у хатині на березі Дунаю. Його дружина померла, а єдиний син Джіку Катіру служив на пошті в Браїлі. Невисокий на зріст, з обличчям, що нагадувало лисячу морду, Ке Андрій завжди носив на лобі чорну стрічку, яка закривала праву очницю. Око йому витекло під час балканської війни — в нього влучив осколок. Потрапивши в полон, Ке Андрій прожив в Анатолії два роки й присягався, що в Азії росте тільки молочай. Він дійшов аж до гробу господнього, до Єрусалиму, але не вважав себе прочанином з тієї причини, що його погнали туди силою, на роботу. Замолоду пив горілку відрами. Та од цієї пристрасті його вилікувала одна трукєня, і він ляяв її навіть уві сні, бо вона дала йому якогось зілля. (Тут він трохи плував, бо раз казав, що це зробила туркєня, а раз — що якийсь Стан-ворожбит). В полоні він лише двічі їв м'ясо; це було біля Єрусалима, коли зловив на паші двох ослів і зарізав їх. Сина свого Джіку Ке Андрій прозвав Катіру на пам'ять про тих двох тварин, чим м'ясом довго живився. Він дуже хотів вивчити його на вчителя і віддав до вчительської семінарії в Галац. Але Джіку, наче підтверджуючи своє прізвисько, двічі підряд зостався в тому самому класі, і Ке Андрій, який зараз пив лише вино, кричав напідпитку в корчмі Феніке Мексіняну:

— Мій Джіку так закінчить учительську семінарію, як я вдруге смакуватиму в Єрусалимі осяччі тельбухи.

Забравши хлопця зі школи, він віддав його учнем до крамниці в Браїлі, а потім на пошту.

Пропозиція Маріна Доанке одразу сподобалася Ке Андрію. На відміну від решти селян він вирішив, що в Добруджі про-

дасть оті дванадцять погонів землі й відкриє корчму.

— Люди добрі, — звернувся він до селян, які зібралися у нього в сінях, де пахло димом з кізяків, — я переселюся туди. Хоч я і сам, але таки переїду. Я знаю Добруджу, бо служив солдатом у Меджидії. Півроку співав перед вітварем у найбільшій церкві містечка. Став дяком, щоб не ходити в наряд. У Добруджі, любі мої, якщо маєш голову на плечах, за рік можна стати паном. Так, дядьку Барбу, — звернувся він до Барбу Кепелеу, — посади два погони кавунів, а в розпалі літа, коли городянин умирає зі спраги і панів на курорті повно, як тих черв'яків, повези їх до Констанци і набереш там цілий мішок грошей. У Добруджі не так, як в інших румунських провінціях. Коли ти тут заріжеш вівцю й покладеш шмат м'яса на сковорідку, то воно смердить лоєм, хоч із хати тікай. А в Добруджі вівця не смердить, пане, бо там росте особлива трава. Один мій товариш по службі з села Нижній Пантелімон, що приблизно за сорок кілометрів од Констанци, як оце ми від Браїли, розповідав мені, що в них земля аж вгинається од дрохв. Той капрал Васілеску Думітру однієї зими зловив вісімнадцять дрохв. Аж до березня їв пташине м'ясо.

— Це може бути, — погодився Барбу Кепелеу. — Дрохва — важка птиця. Коли її крила обмерзнуть кригою, вона вже не злетить.

— Ке Андрію, — поцікавився циган Оуляце, — а ковалів ти там зустрічав?

— Був один у Меджидії, недалеко від торговиці, але слабак. Ковальським молотом замість нього біла жінка. Його молодичя удвічі більша за твою. Ударом кулака звалила б тебе в рів.

— Мені розповідав Георге Жінга, — озвався Мохряну, — він теж був у Добруджі й казав, що там земля — справжнє вапно.

— Бреше! — скривився Ке Андрій і сплюнув під ноги. — Чому ж він тоді не прізвіз сюди віз вапна і не продав його? Гадаєш, Шуцу-Бурік тримав би маєток у Добруджі, якби там була така земля? Нащо верзти такі нісенітниці?

— Я передаю те, що казав Жінга, бо сам у Добруджі ніколи не був.

— Якщо не був, то не верзи дурницю, — вилаяв його Барбу Кепелеу, який сидів навпочіпки між своїх двох синів, молодих парубків.

— Може, так воно і є, як розповідає Жінга. Але ж там ми матимемо по дванадцять погонів, — мовив Тіті Шорічі. — Дванадцять погонів, Некулай! Подумай сам — поки обійдеш плугом цю землю, змориш пару добрих коней.

— Якщо земля саме каміння, то звісно...

— Некулай Мохряну, — розсердився Ке Андрій, — ніхто тебе не змушує, хочеш — їдь, не хочеш — не їдь. З тобою чи без

тебе—невелика різниця. Але він тебе втопить, той Марін Доанке, у ковбані втопить. І витягнуть тебе з намулом у роті. Може, тобі й хочеться лежати в намулі, це твоя справа. А я не хочу, бо добре знаю, хто справжній господар на цьому світі.

— Поїду, поїду і я, Ке Андрію, поїдемо всі, що там довго думати. Інакше й бути не може. Але, як на мене, то треба було б спершу когось туди послати. Хай би подивився, що там і як.

— А навіщо? — спитав Барбу Кепелеу. — Добруджа за Дунаєм. Вийди на поріг і побачиш гори Мечін. Ото і є Добруджа.

— Бачив я їх, дядьку Барбу. Адже не сліпий.

— А щоб ти теж осліп, — вилаявся Ке Андрій, поправляючи пов'язку.

— Я не сказав, що ви сліпий. Це так до слова прийшлося. Та Добруджа, про яку говорите ви, дядьку Барбу, то інша Добруджа. То не та Добруджа, куди ми маємо їхати. Та Добруджа набагато далі.

— Добруджа є всюди Добруджа. І в горах Мечіна, і за ними. А скажіть-но, хлопці, — обернувся Кепелеу до синів, — ви були торік у Мечіні, є там вапно? Є чи немає?

Брати Кепелеу, Александру і Думітру, мовчки похитали великими головами. Це були єдині бідняки у великому роду, що живе аж на двох вулицях. Вони довго пробули у плавнях, доглядаючи худобу, і не звикли багато розмовляти. Старий Кепелеу боявся їх, бо вони його годували. Коли вони були малі, він їх немилосердно лупцював. А потім вони били його. Сини носили в рукавах палиці з пареного ясеня. Молодший, Думітру, — стрункий, все обличчя його було в лишаях, — купив у циганів ведмеда. На різдво та водохрещу обмотував йому лапи ганчір'ям, запрягав у сани й разом з Александром їхав селом, лякаючи людей.

— Нема там ніякого вапна, — мовив Думітру. — Георге Жінга дурень. У Мечіні баранячий хвіст і той важить щонайменше п'ять кілограмів.

— Звичайно, пане, а я про що вам торочу вже цілу годину?! — сказав Ке Андрій. Нам манна з неба впала, а ми ще сидимо й ламаємось. Переселяйтесь, і все. — І заспівав:

Гей, румунські батальйони, йдіть через Карпати...

Нотар Тото Дудеску ще з обіду засів у корчмі Феніке Мексіняну оформляти документи на обмін. Пізніше ввечері він полічив підписи: їх було тринадцять

— Ще один такий дурний захід, — сказав він, — і село геть спорожніє.

Похитуючись, він підвівся й попросив, щоб йому налили ще чарку.

— Подай мені й два бублики, пане Мексіняну. Це наче поминки...

Корчмар не знайшов бубликів на полиці. Остання низка висіла на кілку під стелею. Він відчинив двері й гукнув, щоб йому при-

несли драбину. Начальник жандармської варти сидів за столом і випивав з молодшим лейтенантом, представником жандармського управління. Поклавши пістолет на ліву руку, він прицілювався, вистрелив, і бублики розсипались по підлозі.

Нотар злякано захихотів. Потім став на коліна й почав збирати шматки бубликів.

— Пане Дудеску, — крикнув Мексіняну, — я запишу все на твій рахунок. Так і знай.

— Дай йому спокій, — сказав молодший лейтенант. — Іж, нотарю, іж. Це щось не ймовірно. Ковтає, ніче ніколи бубликів не бачив.

Тим часом до корчми зайшли Ке Андрій, циган Оуляце, Тіті Шорічі та Некулай Мохряну.

Дудеску, рачкуючи по підлозі зі шматком бублика в роті, вилив чарку горілки собі на лисину й загорлав:

— Ягнята! Їх порізав Іуда. Моїх овечок переселено.

Ке Андрій підвів його з підлоги й посадив на стілець.

— Бери олівець, Дудеску, і пиши. Ми продали свої хати Павлові Берекету. Заготуй про це документи. Мексіняну Феніке, — звернувся він до корчмаря, — принеси-но з погребка чотири літри міцного вина! — І глянув на жандармів: — Дозвольте відрекомендуватись, пане молодший лейтенант, Ке Андрій, колись відбував полон в Анатолії.

— Так, Ке Андрій ветеран війни. Не дивіться, що йому тільки п'ятдесят, — сказав начальник жандармської варті розгніваному офіцерові. — Ке Андрію, ану розкажи панові молодшому лейтенантові Еудженові Булінару, як ти витирав від пилу оті голови. Їх, здається, було дві тисячі?

— Дві тисячі сто двадцять три, — уточнив Ке Андрій.

— Де це?

— В Туреччині, у музеї. На полицях стояло дві тисячі сто двадцять три голови мертвяків — турків, німців та людей інших національностей. Проломи в черепі були заліплені червоним вошком. Цілих три місяці щоранку витирав я їх ганчіркою. Вони були голі-голісінькі.

Феніке Мексіняну приніс із погребка відро вина. Ке Андрій перервав свою розповідь і весело гукнув:

— Наливайте в свої казанки, хлопці!

На світанку все село довідалося, що тринадцять родин погодилися переселитися в Добруджу. Але одна подія, що сталася з нотарем, відбила в людей охоту втручатися в цю справу. А скоїлося ось що.

Вранці хтось сказав, що в загороді примарії лежить мертвий ведмідь Кепелеу. Одурманений гіркувато-солоними пахощами весни, він вийшов уночі на подвір'я, щоб

трохи покачатися. А тоді проліз у загорожу до бугаїв, і вони його роздерли рогами.

Зійшлося все село, — дивилися, як сторожі тягли гаками мертвого ведмедя. Дудеску, п'яний ще з вечора, стояв на сходах і, натираючи шматочком льоду синці на шиї, лаяв Кепелеїв, які ще не поприбігали сюди:

— Дурні несосвітенні. Корови не мають, а ведмедя купили. Тепер їдуть у Добруджу. — Помітивши Некулая Мохряну, він гукнув, розмахуючи руками: — Ходи-но сюди, Некулаю, і висмикни у ведмедя жмут вовни. Будеш примовляти од переляку в Добруджі. Ти знаєш, що таке Добруджа? Добруджа — як та лиса жінка. В Добруджі сонце пече так, що пшениця спалахує без вогню й обертається на попіл. В Добруджі, Мохряну, тільки татари й витримують. Роблять хати під землею і в свої бусурманські свята їдять кизяк і п'ють кінську сечу. Якщо хочеш кудись переселитися, то їдь до Гура-Хуморулуя, на Буковину. Там ти знайдеш собі жінку. Їх там — як води в Дунаї. Десять років тому на святого Іллі я був на храмі в монастирі Гура-Хуморулуй. Шість попів кадили, один дзвонив. А навколо них жінки, тисяча, а може, й дві. Зійшлися з Марамуреша, з Молдови, з Муцела — звідусюди. Попи розмахували кадилами, дзвони балакали, а вони стояли навколішках. Коли дзвони змовкли, священники в отих великих, як покривало, епітрахиях пішли в обхід навколо монастиря і кадили. А жінки — за ними. Повзали на колінах, билися головою об плити, щоб бог дав їм чоловіків. Тричі обходили монастир. Коли я дивився на них, у мене волосся ставало дибом. Іди туди, там вибереш собі жінку, яку схочеш.

— Я їду в Добруджу, пане Дудеску. Жінку я знайду де завгодно, а землі для всіх стане тільки в Добруджі.

— Ти дурень!

Дудеску штовхнув ногою мертвого ведмедя і, похитуючись, рушив до Мохряну. Той стояв непорушно. Нотар, злобно посміхаючись, окинув його поглядом, потім перейшов дорогу, виліз на дзвіницю і смикнув за мотузку дзвонів. Люди, що стояли внизу, бачили, як його тіло поволі погойдувалось у такт дзвонам, які гули без упину, протяжно.

Прибіг, на ходу застібаючи мундир, начальник жандармської варті, його шурина. Крикнув селянам, щоб усі розійшлися, і поліз на дзвіницю, звелів нотареві перестати дзвонити. Але той штурхнув його ногою в живіт. Тоді він схопив Дудеску за шию, перекинув, немов лантух, через плече і спустився з ним у церковний двір. Дудеску галасував і гамселив його кулаками.

Начальник жандармської варті поніс нотаря поза церквою аж до млина і кинув на платформу, де розвантажували і зважували мішки.

Дудеску, зібравши сили, підхопився, шмигнув повз шурина і стрибнув у рів, повен багнуки. Коли жандарм підійшов, щоб витягти його звідти, він набрав жменю липкого болота і жбурнув йому в обличчя.

— Дурень! — скреготнув той зубами. — Бабрайся собі тут, якщо ти свиня. — І пішов геть.

Про витівку Дудеску почув Марін Доанке — в полі біля палацу він наглядав за наймитами. А вони, заперігши в кам'яні катки вісім пар коней, трамбували землю тих, хто переселявся в Добруджу. Управитель, який потай учащав до дружини Дудеску, подумав, що той підбурює селян проти нього. Спинивши двох наймитів, яких він найняв у Арджеші, своєму рідному краї, сказав:

— Беріть човна і пливіть у плавні. Поколій там свиней Дудеску і повикидайте їх у воду. А на доказ, що ви це зробили, принесіть мені їхні хвости.

Наймита пішли. Доанке сів у бричку і подався до села. Недалеко від Плетерешті, там, де дорога роздвоювалася — одна вела до державного шосе, а друга, обкопана широким ровом, до млина Алеку Бранги — Доанке спустився бричкою в рів і поїхав липкою багнукою, що сягала аж до маточин коліс.

Дудеску помітив його, коли той був уже метрів за сто. Зі страху, який звів йому щелепи, він одразу ж протверезів, виповз на ліктях із канави й пустився тікати, бризкаючи на всі боки липкою грязюкою.

Доанке, розлючений утечею Дудеску, смикнув за віжки, гладкі коні смикнули й винесли бричку, обиту зсередини синім плюшем, у двір млина. Сплигнувши на землю, він почав бити коней пужалном по головах.

— Чортове поріддя, потягли мене в канаву!

Схопивши коней за вуздечки, почав стусати їх ногами в живіт. А потім узяв дрючок і потрощив на їхніх головах.

Наполохані коні подалися назад, бричка вдарилася в стіну млина, одне колесо злетіло. Доанке враз оговтався й повернувся до Алеку Бранги:

— Чого не вичистиш канави? Смердить, як у вбиральні. А що, коли сюди впаде якийсь п'яний? Втопиться, і тоді матимеш мороку.

Після цього отим тринадцятьом родинам дали спокій, — хай мріють собі про землю, яка чекає на них у Добруджі.

А ті почали залагоджувати справи, які ще зв'язували їх з прадідівською землею. Барбу Кепелеу, Ке Андрій і Некулай Мохряну замовили панахиду по своїх небіжчиках. Марін Доанке прийшов до них, їв, жартував, пив вино і обіймався з Дудеску, як брат. Тіті Шорічі подарував одному вбогому чоловікові стіжок ячмінної соломи, а сам

годував коней вербовним пруттям. Брати Кепелеу, добре знаючи плавні, показали мисливцям місця, де водяться лисиці. Александру наставив сільця на зайців і, наловивши їх, віддав дітям-школярам. Собі залишив полохливе зайченя з розірваною губою, годував його молоком і награвав на сопілці.

На третій день переселенці, які обміняли й хати (у папери на обмін ніхто не записав господарські будівлі й дерева, що росли навколо садиби), почали розбирати стайні й рубати акації. Вони боялися, що прогавлять час сіви в Добруджі, і хотіли якнайшвидше виїхати. Майже за безцінь продали шафи, сволоки, паркани, дерева — все, що не можна було взяти з собою, на вози поклали рублі. Тут же юрмились їхні родичі, які були не від того, аби щось укрести. Все, що потрапляло їм до рук, зникало безслідно. Через жадобу багато з них навіть побилися. В якомусь дворі двоє тусали одне одного ногами за корбу од криниці. Брати Кепелеу ворогували з Георге Жінгою, не розмовляли з ним уже п'ять років. А зараз за козячу шкуру дозволили йому перенести паркан на два метри в свій город, а попова наймичка половила індичат цигана Оуляце, забрала в поділ і понесла у попівський двір.

Ця метушня нагадувала втечу од ворожого війська. В селі з'явилися і два моряки з катера — він стояв на якорі біля великого порома в Плетерешті. Сказали, що на своїй посудині вони можуть перевезти аж до Хиршови жінок і дітей або мішки з пшеницею й кукурудзою, однак їх ніхто не найняв. Моряки плюнули й пішли геть, голосно лаючись.

Барбу Кепелеу і Ке Андрій самі взяли керувати виїздом, пройшлися вулицями й квапили людей хутчія лаштуватися. Кепелеу, високий і незграбний, ішов попереду, а Ке Андрій — за два кроки позаду й весь час поправляв на оці чорну пов'язку.

На подвір'ї в Оуляце вони зупинились, голосно потягли повітря ніздрями.

— Спекли хліба на дорогу, — мовив Ке Андрій. — Ану, дай-но шматок покуштувати.

Шоава, дружина Оуляце, почала голосити:

— Куди ви нас тягнете, дядьку Барбу і дядьку Костакє? Старі люди, а зовсім розум утратили.

Кепелеу розсердився:

— Качаєшся тут у попелі, як та дурна курка. А в Добруджі на нас чекає земля, яку треба орати. Не реви, мов навіжена.

— На мені сорочка горить, людоньки добрі, а цей кат не слухається мене! — І жінка заходилася проклинати Оуляце, який саме лагодив віз Кепелеу. — Господи милосердний, ти свідок, що він забрав мене з рідного гнізда й веде між чужинців.

Дурна баба, не мала розуму й записала на нього город з хатою, а він тепер тягне мене на чужину.

— А щоб тобі заціпило! — вилаяв її Оуляце, сердито грюкнувши молотом по возі. — Цить уже, бо й так оглух од тебе. Не зважайте на неї, люди добрі, хай хоч повіситься або стрибне в колодязь, бо я хочу їй добра, а вона вперлася, як теля на льоду.

— Ляжу ось тут і вмру.

— Вмирай, я тебе поховою, ще й з музикою.

Надвечір Кепелеу і Ке Андрій зібрали переселенців і рушили до панського двору, щоб вибрати воза для Шорічі, Мохряну і Оуляце.

Коло броду Топчія вони зустріли Шорічі, Мохряну та Дульчаце, які позичили в Георге Жінги човна й пливли в плавні, щоб наловити риби на всю валку.

Тєсля Петра Дуне смолів човни. Побачивши в гурті Мохряну, він не хотів пускати їх у двір. Брати Кепелеу повиймали з рукавів палиці і, спираючись на них, перелізли через паркан, відчинили ворота.

Дуне не міг більше опиратись і повів їх у возовню. Вони поминули кілька рядів бричок, винесли на подвір'я чотири вози й почали пильно оглядати їх. Били ногами по колесах, випробовували залізне обіддя, з розгону сідали на осі, виймали втулки і перевіряли, чи вони цілі, й зрештою вибрали легенький візок з двома намальованими на задку голубами. Брати Кепелеу зачерпнули з колодязя двоє відер води і облили колеса.

Петря Дуне підійшов до Мохряну й показав на стовп.

— Клянуся, що з цього стовпа зроблю тобі хреста...

Слова його потонули у важкому диханні астматика.

— Не здужаєш принести його на спині аж у Добруджу.

— Здужає, — мовив Оуляце, — здужає, бо гладкий. Не бачиш, як йому з ніздрів тече жир?

— Зроблю тобі хреста й напишу на ньому гвіздком: «Помер, бо був тепень».

— Послухай, Петря, — озвався Ке Андрій, — кажуть, що божевільні — це божі пташки. Але ти дурніший навіть за голубів, які паскудять лише на дахах.

— Ке Андрію, — гукнув од колодязя Думітру Кепелеу, — а що було б, якби ми скопили його, як ви отих ослів під Єрусалимом?

Тєсля вилаявся і знов обернувся до Мохряну:

— Ти не дійдеш до Добруджі. Тобі написано на роду, що ти помреш у дорозі.

— Хай бог боронить! — сказав Барбу Кепелеу.

— Не вборонить. Помре, от побачиш.

— А якщо й помре, то хіба ти запануєш над світом?! — Барбу Кепелеу розгнівався.

— Помре, — повторив тесля.

— Йди ти до біса, — вилаявся Барбу Кепелеу. — Мохряну буде дурний, як пень, якщо вночі не кине горщика з жаром на твою стріху.

Вийшли на берег. Мохряну, Шорічі й Оуляце подалися до Дунаю, інші покотили до рогу.

Петря Дуне сидів по-турецькому над ямою й, нахилившись то вперед, то назад, кричав:

— Небіжчик! Складіть йому руки на грудях. У цій ямі, Мохряну, я зварю тобі казанок куті й приведу три сучки. Вони ощеняться, і ти доїтмеш їх. Привітай від мене тата на тому світі.

Від'язали човна, і Шорічі двома помахами весла спрямував його за течією. Повільно попливли вниз. Мохряну, простоволосий, сидів на кормі біля Оуляце й курился. На шиї в Оуляце виднілися дві темно-сині плями — сліди від п'явок, які він ставив собі напередодні.

Вода в Дунаї була каламутна. На заході шугали вогненні блискавки, пахло тополею та вербою, виблискувало небо, повіте серпанком туману. Мовчали. Йон, син Мохряну, свистів услід сичам, які вилітали з дупел. Два вітряки в панському парку непорушно застигли, мов задрімали. В затінку гаю канадських тополь літала зграя голубів.

Пропливли повз вузький острівець, зарослий очеретом та рогозою, так само мовчки зайшли в рукав річки, зі спокійною течією, як потік на рівнині. Дві качки з блакитним волом витягували шиї, набирали в груди повітря й пірнали, а тоді знову виринали й струшували з себе воду перед човном, який повільно плив до броду, ліворуч од Нояну. Позаду, тримаючись середини Дунаю, до Браїли поверталось пасажирське судно.

Некулай Мохряну думав про те, що завжди покидає ці місця. Його охопив смуток. За Нояном, на березі, розкинулось село. Сонце висіло над ним, немов голова цукру, охоплена полум'ям. З печер, у яких переховувалися конокради, клубочилися пара. В глибині їх булькали джерела. У святі під тополею за хатиною в Ке Андрія збирались люди. Вночі парубки приїжджали на конях і крали індичок, які на ніч вилітали на тополіні гіллі. Там Мохряну вперше обійняв Ветіну, сестру Георге Жінги (заради багатства вона вийшла заміж за Павла Берекета, якому Мохряну, Ке Андрій, Оуляце та Шорічі продали свої хати). Ветіна перевозила човном дрова з Нояну. Гладка, з блискучими, наче змазаними олією, литками, вона веслувала спритно, як чоловік. Але вітер дув з берега, і в човен весь час набиралося води.

— Сідай вище, Ветіно, — гукнув їй Мохряну. — Вище, бо замочиш сідниці.

— Ну то й що? Гадаєш, піду до тебе на піч сушитися?

— Не помістишся, у мене піч вузька...

— Ще б пак. Адже на ній не помістилася навіть шлюбна жінка. Нічого дивного, що вона пішла до грека на його судно. Дурню, якщо хочеш чогось од мене, то розмовляй зі мною ласкаво!

Був вечір, як і зараз. Ветіна кинула йому мотузку. Він потяг човен аж до броду навпроти тополі. Молодиця зійшла на берег, і вони впали на рідку траву між двома кущами горобини.

— Некулаю, — озвався раптом Оуляце, — гріх, брате, їхати звідси! У нас, коли настає весна, то хіба уламки весла, що їх тримає оце Шорічі, не розцвітають.

— Тату, — спитав хлопець, — ми завтра ідемо в Добруджу?

— Так.

— Мені подобається в Добруджі. Дядько Думітру Кепелеу каже, що в Добруджі не смердить рибою, як у нас, і що там чисте повітря.

— Аякже, — мовив Оуляце. — В Добруджі ляльки з медяника танцюють на дорогах. Усі Кепелеу, Йоне, тупоголові.

Георге Жінга звернув човном до берега. В ту ж мить, коли човен ударився об дощаний поміст на палях, вони побачили Дікулясу, дружину Жінги, та двох старообрядців, які сиділи на своїх возах з будками. Старообрядці брали рибу в Жінги й продавали її в селах на рівнині.

Мохряну, Оуляце й Шорічі винесли на берег три повних кошки. Тим часом надійшов і Барбу Кепелеу.

Дікуляса поділила рибу, потім пішла в човен, щоб переконатися, що Мохряну з товаришами нічого не заховав.

Син Мохряну, побачивши, як вона бере гумові чоботи, заціпенів з жаху. Короп, вкрадений на човні з високою щоглою, впав у намул і звивався. Старообрядець підняв його й кинув на вагу:

— Хіба так можна, люди, — обурилася Дікуляса. — Мій Георге позичає вам човна, а ви обкрадаєте нас?!

Мохряну й Шорічі разом обернулися до Оуляце. Циган запрягся, що то не він.

— Забожуся, як хочете, браття! Нехай господь зробить мене сідницею чорта, коли я щось знаю. А може, це твій шибеник? — повернувся він до хлопця.

Той потер подряпаного носа.

— Це він украв. Щоб я здох, коли брешу! — весело вигукнув Оуляце. — Подивіться на нього, він ще спритніший за Теренте. Скажи, як тобі спало на думку захвати коропа в чобіт? Тікай, хлопче, бо батько зараз намне тобі вуха. Тікай!

Мохряну схопив сина за плечі, дав йому два ляпаси.

— На, маєш. А будеш плакати, висиплю ще.

Хлопець проковтнув сльози і пішов на вулицю зі своїми глиняними ляльками.

Рибу, їхню частку, висипали в мішок і віддали Барбу Кепелеу, щоб почистив і посолить.

— Агов, молодеце, — гукнув Оуляце до Дікуляси, — а чи дасть нам твій вина?

— Якщо заплатите, то дасть.

Георге Жінга, ровесник отих трьох селян — їм було під тридцять — налив повне відерце. Він був напідпитку й, жартома штовхнувши ліктем Шорічі в живіт, кивнув головою на сусіднє подвір'я, де його сестра Ветіна відмірювала молоко попівській наймиці, гладкій дівці з широкими стегнами.

— Ей, Мохряну, чому ти не пограєшся з цією дівкою, га? Поклич її сюди й обійми он там, за сараєм. Гукнути?

— Не хочу.

— Чому?

— А тому. За твоє здоров'я, Тіті! Й за твоє теж, Оуляце! Там, в Агулешті, заведемо й ми такі господарства, як оце в Жінги. Ех, чорти б його побрали, їдемо до моря. А принеси-но нам іще відро, Георге. Вип'ємо за твоє здоров'я.

— Задурно не даю.

— Не бійся, не збіднієш, — сказав Мохряну. — Нам гроші теж потрібні. Я мушу купити собі коня в Констанці.

— Урви з тих, що на вуздечки.

— А дзуськи не хочеш?

— Я наточу вина, якщо ти даси мені оте лелече гніздо, що в тебе на акації.

— А на якого біса воно тобі здалося?

— Хочу мати лелек у себе в дворі. Бери мою драбину і лізь зніми.

— Гаразд, ходи зі мною.

Вони взяли драбину й пішли. Син Мохряну був у Кепелеу, душив п'ятою риб'ячі пухири.

Мохряну приставив драбину до акації й поліз. Згори йому було видно все село, Ноян і Дунай аж до закруту на Браїлу. Гніздо було зогке. Мохряну зняв колесо, на якому лелеки вимостили гніздо, і спустився вниз. Піт градом котився з нього, боліли руки. Георге Жінга взявся за спицю, і вони пішли на вулицю.

У воротах їх зустрів мовчазний Йон. Побачив батька на акації й прибіг подивитись, що той робить. Його кругле вкрите веснянками, немов горобине яйце, обличчя спохмурніло.

— Я віддав гніздо дядькові Георге, — мовив батько. — Ми їдемо геть, а дівчинка дядька Георге...

— Тіца, — підказав хлопець.

— Так, Тіца. Вона хоче, щоб навесні до них прилітали лелеки. Тобі жаль?

Хлопець мовчки похитав головою. Серце йому защеміло, захотілося заплакати.

— В Добруджі ми вимостимо інше гніздо, от побачиш, — сказав Некулай.

— Туди не прилітають лелеки, — заперечив син.

— Чому?

— Бо там немає гадюк, яких вони їдять.

— Знайдуть, — сказав Мохряну. І пішов далі.

Ступивши кроків десять, обернувся. Хлопець сидів біля воріт і мовчки дивився їм услід.

— Іди до Кепелеу, я згодом прийду до тебе.

Але хлопець навіть не ворухнувся. Він не міг дивитися на високу акацію без лелечиного гнізда.

Валка виїхала з села вранці. Їхало сорок чоловік разом з дітьми. Усе добро розмістили на дев'яти возах. Вісім із тринадцяти родин мали власні вози. Шорічі, Оуляце й Мохряну склали своє збіжжя на одному возі. В Агулешті ним мали користуватися тільки Шорічі й Мохряну, бо Оуляце сподівався відкрити там кузню. Ке Андрій ішов у Добруджу пішки. Він залишив у Джіку Катіру всі свої речі й половину грошей, що одержав за хату; мав на думці продати й оті дванадцять погонів, що одержить там, на місці. Харчі та рогожку для спання поклав на воза Кепелеу. Крім одяжі, тієї, що на ньому, та грошей, зашитих у сорочці, у нього більше нічого не було. «Якщо комусь заманеться мене пограбувати, йому доведеться роздягти мене догола. Хоч я буду п'яний як ніч, все одно почую».

Попрощалися з родичами і, коли вийшли на шлях, що веде до Браїли, зупинили коней, аби ще раз глянути на село. Хоч ніхто й не почував спраги, чоловіки все-таки зачерпнули відро води з колодязя на роздоріжжі і напилися. Кілька з них перехрестились, як старообрядці. Потім повернулися до возів. Нає Карамет, який їхав попереду, виокнувся на коней, і рипіння коліс злилося з шурхотом гравію, з глухим тупотом копит. З рівнини дув холодний березневий вітер. Пахло гнилим листям, землею й полином.

За годину до світанку інша валка, — шість возів, навантажених лантухами ячменю, — вирушила тією ж дорогою до Браїли. Їх найняв Павло Берекет. Ветіна переконала його, що, купивши хати в переселенців, вони zostалися без грошей. Тож, мовляв, треба відкрити яму з зерном і повезти на торговицю в Браїлу шістьдесят мішків ячменю. Повернула справу так, що сама поїхала на базар, а чоловік зостався підрізувати дерева в саду. Взяла собі на підмогу свого меншого брата Нейку, парубчака, який жив у її домі. Георге Жінга прогнав його від себе, бо той, казав він, любив тягти всь,

що погано лежало. Ветіна взяла брата з собою, щоб її не ошукали покупці.

Зупинившись на обід, Ветіна дала візникам дві пляшки горілки, щоб вони не квапилися їхати далі.

— Мені здається, що то наші добруджани, — сказала вона, коли на обрії з'явилася валка возів. — Гайда, запрягайте й женить коней, бо до вечора нам треба бути на торговиці в Браїлі, — мовила.

Та візники, як вона й сподівалася, не послухались її. Поправили на конях попони і стали чекати.

Валка під'їхала ближче.

Побачивши односельців, Ке Андрій сердито сплюнув:

— Знову ці баби почнуть вити, як навіжені, трясця їх матері!

Переселенці спинилися, щоб і собі трохи підживитись харчами, які везли в торбах. Ветіна та її візники підійшли до них. У квітчастій сукні, в чорних туплях, в обшитому галунами кожущку, у вовняній хустці з довгими китицями, переплетеними намистом, вона, весело розмовляючи, ходила поміж возів, поки, нарешті, ніби випадково, опинилась біля Шорічі й глянула з-під густих брів на Мохряну.

— Ех, мандрівники, мандрівники, як я нудьгуватиму за вами, аби ви знали! Щоб згадували мене, молодичі, — обняла вона за плечі жінок Шорічі та Оуляце. — Ох, сумно буде без вас у селі, далєбі! А заспівай-но якоїсь, Оуляце, бо я більш не побачу тебе. Заспівай отієї... «Хто дочку красуню має». Братуку, любий, — гукнула своєму братові, — візьми-но на возі сулію й неси сюди!

Двоє відер вина, що були в тій сулії, розлили в кварта й горщики.

Чоловіки збадьорилися. Оуляце, зробивши кілька ковтків, сперся на полудрабок, відкашлявся й заспівав, рвучко змахуючи головою, як тоді, коли ще був парубком:

Хто дочку-красуню має,
Хай нітрохи не дрімає...

Ветіна легенько притулилася до Мохряну, просунула свою руку під його долоню. Слухала, і серце їй скніло.

— Ех, Некулаю, Некулаю! — зітхнула вона, й на очі їй навернулися сльози.

Мохряну відчував дотик її дужого тіла — воно вабило його до себе. Пісня Оуляце, стара як світ, розлога й печальна, бентежила душу й збудила спогади. Він глухо застогнав. Його бліде, як в утопленика, обличчя, гострі, пронизливі очі відбивалися в очах Ветіни.

Валки об'єдналися й поїхали далі дорогою, що її підмів вітер з рівнини. Надвечір переселенці, коли вони були кілометрів за десять од Браїли, звернули ліворуч на путівець, щоб виїхати до шосе, яке веде до

Феурея, а далі на Фетешті, Вадул-Оїй і Добруджу.

Ветіна з усіма поцілувалася. А коли підійшла до Мохряну, то тихо спитала, щоб її ніхто не почув:

— Де ти ночуватимеш цієї ночі, Некулаю?

Він назвав село.

— Гляди не спи, — мовила вона, — а чекай мого брата Нейку з возом. Це ж я заради тебе вибралася до Браїли.

Праворуч показалися цинкові дахи, заводські димарі й блискучі позолочені церковні бані. Діти попідводились на возах, зачаровані красою міста, в якому ніколи не були.

На нічліг зупинилися в дворі якоїсь корчми, заплативши по кілька леїв за кожен віз. Хмарилося, тому рогожки постелили під повіткою.

Мохряну залишив сина біля дружини Оуляце, а сам, узявши під пахву палицю, по-тай вийшов на дорогу. На околиці села, біля кілометрового стовпа, заховався в рові. Коли почув гуркотіння Берекетового воза, тепла хвиля розлилася по всьому тілу. Він сів поряд з Нейку й через дві години зустрівся з Ветіною в заїзді братів Шороаге на вулиці Доробанць у центрі Браїли. Ветіна найняла кімнату з маленьким, як долоня, віконцем, крізь яке було видно середину корчми. До них долинала гра музик. У корчмі було повно гендлярів, старообрядців, селян, бродяг, злодіїв, і в цій масі виділялися корчмар з міцною потилицею і вродливий ставний чоловік років тридцяти, який пив пиво й тримав на колінах чорняву дівчину.

— Ото і є Цуля Фелкосу, конокрад, — сказала Ветіна Мохряну. — Його жінка також із злодійського роду. Їхня кімната поруч нашої.

— Виходить, брати Шороаге переховують злодіїв.

— Можливо. Жінка Цулі звечора попросила, щоб я заплела їй коси. Прийшла до мене й каже: «Заплетіть мені кіски, тіточко». Злодій Цуля так любить її, що просто очей не може одірвати. У нього нібито є розрив-трава і два заворожені пальці мертвяка. Прикладе їх до замка — і двері самі відчиняються.

На світанку хтось легенько пошкрябав у двері. Ветіна накинула на плечі шаль і вивела Мохряну в двір. А там на нього вже чекав з запряженими кінями Нейку. На порозі він зіткнувся з Цулею Фелкосу. Одна ного його була взута в чобіт, а друга боса.

— У коханців сон короткий, — пожартував Цуля і спитав Мохряну, що він за один.

— Я візник. Прийшов сказати...

— Брешеш! — урвав його Цуля. — Її візників я бачив звечора на торговиці. Я їх знаю...

— Він із валки, яка їде в Добруджу, — мовила тоді Ветіна. — Їхні вози в Феуреї.

— Якщо хочеш якнайшвидше їх наздогнати, то їдь дорогою на Чеаїр, — порадив Цуля. — Інакше день застає тебе в дорозі.

На прощання Ветіна взяла руку Мохряну й притисла до своїх грудей. Жага її не згасла за ніч пестошів.

— Іди, Некулаю, а ввечері ми зустрінемося знову. Продам ячмінь, сяду з Нейку на воза й поїду вслід за вами. Буду триматися на відстані двох сіл.

— А чоловік? — спитав Мохряну.

— Три дні можу робити, що мені заманеться. Потім вернуся до Берекета. Але ці три дні й думати не хочу, що він є на світі.

— Незабаром поприходять візники, сестрице, — сказав Нейку.

— Гаразд. Їдьте.

Нейку коротко свиснув, і коні помчали рясно.

Наступної ночі вони зустрілися знов, цього разу в сільській корчмі, де ночували продавці гасу. Ветіна сяяла вся, наче великодня писанка. Мохряну здогадався, що вона продала ячмінь за гарну ціну. Нейку послали спати до стайні біля коней, а самі полягали на возі. В темряві шелестів листям великий осокір, схожий на той, що ріс біля хатини Ке Андрія. Від возів, на яких приїхали продавці гасу, пахло мазутом. Ветіна дивилася в чорне небо й гризла ріжки. Купила їх у Браїлі цілу коробку, а також два четверики рису та бочечку маслин.

— Некулаю, — прошепотіла вона так раптово, що він аж здригнувся. — Мені дуже хочеться поїхати з тобою в Добруджу! Ох, як би я послала до біса отого Берекета! Ну, що ти на це скажеш, Некулаю?

— Їдь...

— Не можу, Некулаю. Серце каже мені їхати, а розум завертає назад. Я звикла жити в достатку, Некулаю, спати на м'яких подушках. Берекет мені осоружний, і я того бігаю, як сучка, за тобою. Але поїхати не поїду. Повернусь до свого багатства, як черв'як у смалець.

Вона міцно обняла його за шию. Він відчував її гаряче дихання...

На прощання молодиця напхала йому повні кишені ріжків — для сина. А що вітер подужчав, вийняла з кошика дві муслінові хустки, які купила в Браїлі, і обмотала йому шию. Співали півні, з-за хмар визирали зорі, бліді й дрібні. Некулай спинив коня коло тину — цього разу Нейку воза вже не запрягав: на конях вони мали доїхати вдвічі швидше — і глянув на Ветіну. Вона надягла Берекетове пальто з хутром і, спершись на полудрабок, ліниво гризла бублика.

То була їхня остання зустріч. Третьої ночі Нейку приїхав на домовлене місце, щоб забрати Мохряну, і не застав його. Довго

свистів, однак йому ніхто не відповів. Тоді вперішив коня пужалном, кінь протяжно заржав. Та Мохряну не обізвався й цього разу.

Нейку повернувся до сестри. Коли сказав, що Мохряну не прийшов на зустріч, Ветіна затулила рот хусткою, щоб не закричати. Поки брат їв, вона мовчки сиділа в кутку, і погляд її блукав по стіні кімнати.

— Їдьмо, — мовила вона, коли Нейку підвівся.

— Я до їхньої валки, сестрице, навіть не підійду. І тобі не дозволюю...

— Мовчи. Їдьмо додому. Досить. Відтепер я знову жінка. Павла Берекета.

Юнак побачив в очах сестри сльози й пожалкував, що в Браїлі хотів зв'язати її, заткнути кляпом рота і силоміць привезти у село.

Почався дощ. Власне, то був не дощ, а мжичка, якийсь мокрий туман, каламутний і задушливий. Нейку сидів спереду, Ветіна — в коші. Темрява наганяла на хлопця жах. Для заспокоєння він розмовляв з кінями. Сестра мовчала. Обернувшись, щоб спитати, чи не заснула вона, він побачив, що вона розстегнула блузку й підставила під дрібні дощові краплі свої голі груди.

«Шльондра!» — вилаяв він її в думці, однак у глибині душі ворухнулося невиразне почуття жалю й гіркоти. — Нещасна вона!» — подумав і, повернувшись до коней, схилив голову на груди, щоб дощ не бив у лице.

В п'ятницю — того дня, коли Некулай Мохряну мав востаннє зустрітися з Ветіною — валка весь ранок повзла розбитим путівцем уздовж якоїсь річки. Сіяв дощ, по річці пливли крижини, жінки скаржилися на біль у крижах, чоловіки похмуро курили біля возів.

О десятій годині раптом стали на спочинок. Корова Тіті Шорічі, яка була прив'язана ззаду до воза, урвала мотузку, і довелось бігти за нею майже кілометр. Щоб зловити її, мусили приперти корову до огорожі з колючого дроту навколо виноградника.

Александрю Кепелеу залишився біля возів і приліг коло Некулая Мохряну, щоб трошки поспати. Коли він задрімав, його брат Думітру разом з Ке Андрієм вимазали йому обличчя червоною фарбою. Люди оточили їх і почали реготати.

— Що таке, брате? — спитав Александрю, прокинувшись. — Ви що, з глузду з'їхали?

— Та нічого, — відказав Думітру. — Ти спав і, мабуть, тобі приснилося щось страшне.

— А йдять ви всі до біса! — вилаявся Александрю й перевернувся на другий бік.

— Ей, Александру, — затермосив ним під веселий регіт переселенців Ке Андрій. — Ану вставай, хлопче, і я тебе навчу, як татувати руку. Коли приїдемо до Констанци, поставиш мені пляшку цуйки. Я виколю тобі на руці дівчину, голу-голісіньку, як мати народила.

— Покажи мені свою, — мовив Александру.

Ке Андрій зняв сорочку й показав ліву руку. На плечі в нього було витатуйовано жінку і людське серце, простромлене кинджалом, а над ним слова: «Ненавиджу зрадників».

— Зроби й мені таке, — погодився Александру, схиливши обличчя, вимазане фарбою.

— Ей ти, бовдуре! — крикнув Барбу Кепелеу, тягнучи корову Шорічі, щоб прив'язати її до воза. — Він вимастив тобі лице, а ти стоїш, як дурень, і розмовляєш з ним. Дай йому!

Александру вийняв дзеркальце, глянув на себе й розсердився. Схопив палицю й пошпурив нею в Ке Андрія.

— Це не я тебе вимазав. Це твій брат, отой прищуватий, нарадив.

Думітру підскочив до Ке Андрія й хотів ударити його. Їх насилу розборонили. Потім валка рушила далі. А за нею син Некулая Мохряну і горбатий парубчак гнали зо двадцять овець.

Недалеко від села Мірча-Воєвода Шорічі, який сидів по-турецькому на возі і їв борщ, помітив чотирьох жандармів на конях.

— Жандарми! — крикнув він Кепелеу.

— Трясця їхній матері, нехай собі їдуть. Це нас не стосується!

Жандарми мчали риссю. На закруті перегородили кінями дорогу, і валка зупинилась. Невисокий на зріст старшина в аксельбантах подав знак хлистом, і два вершники галопом поскакали в кінець валки. Поли шинелей розвівав вітер, довгі, нікельовані шаблі дзенькали об підбори чобіт. Коло горбатого парубчка вершники розвернули коней на місці і ступою поїхали позад останнього воза.

Валка так і зайшла в село Мірча-Воєвода, оточена жандармами. Біля примарії зупинилися. Чоловікам було наказано злізти з возів.

З батогами в руках, ледве переставляючи ноги, селяни підійшли до побіленого валном паркана. Відчинилося вікно, і простоволосий молодший офіцер звелів верхівцям обшукати вози. Жандарми спішилися, повідштовхували жінок од возів і почали ритися в мотлосі. Шоава Оуляце побачила, що старшина викинув ночви, казанок, кошук зі шматтям, і закричала. Якийсь жандарм затулив їй долонею рота.

— Не дурій, бо будуть непереливки.

Чоловіків покликали до примарії: Там уже сиділи цивільний у сукняному костюмі, рудий з волосатою бородавкою над

верхньою губою, і офіцер, який наказав обшукати їхні вози. Офіцера Ке Андрій упізнав одразу. То був молодший лейтенант, якого бачив у корчмі Феніке Мексіняну того дня, коли там підписували документ про продаж хат.

— Пане молодший лейтенант Еуджен Булінару, здрастуйте! — вигукнув він радісно. — Я Ке Андрій, колишній полонений у Єрусалимі.

Булінару, порипуючи чобітьми, ступив до нього два кроки. Портупея немов луком стискала його худий стан.

— Де ти ночував цієї ночі, Ке Андрію? — похмуро спитав він.

— З людьми. Ми переселенці... Ви ж знаєте.

— Коротше, — перебив його Булінару. — Де ти ночував?

— У корчмі Кука.

— А які в тебе докази?

— Правильно, — підхопив рудий. — Які у вас докази?

— Та нехай скажуть ось і вони. Скажи, дядьку Барбу.

— А що там казати? Не бачиш, що нас допитують, наче злодіїв?!

— Цієї ночі пограбовано три крамниці, — мовив рудий. — І всі вони на тій дорозі, якою їхали ви.

Переселенці скам'яніли. Булінару дивився на них примруженими очима.

— Гей, ти, з заспанним лицем!

— Некулай Мохряну, — назвав себе селянин.

— У тебе обличчя злодія, ти невиспаний!

— Він зроду такий, — сказав Шорічі. — Його шурина Петра Дуне з Плетерешті каже, що в нього лице, як в утопленика. Він бідний чоловік.

— Ти також ночував у Кука? — допитувався Булінару, не спускаючи очей з Мохряну.

— Я...

— Так, ти! — крикнув Булінару і обернувся до Думітру Кепелеу: як наймолодшого, його легко було злякати. — Скажи, ти бачив оцього Мохряну минулої ночі в Кука?

Думітру злякано позадкував.

— Усім вийти надвір! — наказав Булінару. — Тут хай залишаться Мохряну і оцей... прищуватий...

— Це мій син, — сказав Барбу Кепелеу. — Він молодий і недосвідчений. На обличчі в нього лишай.

— Я його вилікую.

— Будете мати гріх, пане молодший лейтенант, — провадив старий. — Нас чекає земля в Добруджі.

— А те, що пограбовано крамниці, не гріх?!

— Мій син нічого не знає. Я вам скажу: Мохряну не ночував у Кука.

Переселенці з жахом перезирнулися.

— Некулаю! — мало не застогнав старий.

— Так, я не ночував, бо був у коханки, —

признався Мохряну. — Дві ночі підряд ходив до неї. Я не злодій.

Мохряну затримали. Решту відпустили. Але ніхто не рушив з місця. Сиділи на возах і чекали. На старого Кепелеу дивилися вороже, з ненавистю. Ке Андрій узяв з його воза свою рогожку й переніс до Шорічі.

— Костаке! — гукнув йому Барбу Кепелеу, та Ке Андрій і словом не озвався, лише сплюнув з відразою.

За годину Булінару, старшина і рудий у цивільному вийшли, щоб іти на обід. Переселенці з непокритими головами підступили до них. Булінару глянув на селян з-під насуплених виляючих брів, поправив на голові високого кашкета й порадив їм їхати далі.

— Ми, пане молодший лейтенант, виїхали разом і хочемо так туди і прибути.

— Ану забирайтеся геть, — розсердився рудий. — Якщо застану вас тут після обіду, то оштрафую. Насвинячили біля примарії...

— У Мохряну син, пане, — мовив Ке Андрій. — Що хлопчик робитиме без батька?

— Моє діло — ловити злодіїв, а не піклуватися про дітей, — відказав Булінару і пішов геть.

Переселенці спробували підійти до вікна кімнати, в якій було замкнено Мохряну. Вартові, клацаючи затворами, змусили їх одійти.

— Друже, — намагався задобрити жандарма Ке Андрій, — я ж теж був на війні...

— Не можна. Наказ.

— Тоді ми не підемо звідси, поки його не випустять, чорти б вас побрали.

— Вночі його відвезуть до Браїли. Марно гаєте час.

Тільки тепер переселенці збагнули, що на їхню голову звалилося справжнє лихо. Вони спробували з'ясувати, куди зникав останні ночі Мохряну. Але жоден з них, ні Шорічі, ні Оуляце, не могли сказати щось певне, бо той приховував, куди йде.

Зібравшись, гуртом пішли до корчми, ще раз попросити Булінару.

Барбу Кепелеу з синами тим часом запрягли коней і поїхали. Жінки, заклопотані годуванням дітей, помітили це тільки тоді, коли їхній віз виїжджав на шосе. Отже, вони покинули валку й подалися в Добруджу самі.

— Ідьте! — гукнула їм услід Шоава. — Щоб ви так до пекла доїхали, падлюки! Тьху на вас!

Минув полудень, настав вечір. Почало мжичити. Вози, які стояли на дорозі, потонули в тумані. Переселенці сиділи на возах під накриттям і дивилися без надії на небо, затагнута чорними хмарами. Холод проймав до кісток, але розпалювати багаття вони боялися. Булінару відмовився їх прийняти й досі не виходив із корчми. Знуджені чеканням, жінки почали проклинати своє життя. Дружина Оуляце відлупцювала старшу дочку за те, що та стала босими ногами

в калюжу. Хтось вилаяв Кепелеу. Потім Нає Карамет, чий віз стояв першим у валці, прив'язав клітку з курми ззаду воза, поправив віжки на коня, заліз під рогожку і поїхав до шосе.

Ще чотири вози рушили за ним. Промінаючи примарію, люди зиркали на вікно кімнати, в якій було замкнено Мохряну. А він, припавши до шибки, злякано дивився, як переселенці один за одним покидають його. Пересохлими губами вимовляв їхні імена, немов то була якась дивна гра. Про звинувачення жандармів не думав, вірив, що все владнається, мусить владнатися. Адже він нічого не крав, лише ходив на побачення. «Про Ветіну я не можу їм сказати, бо якщо скажу, вони приведуть сюди і її, і Нейку. А тоді про все дізнається Павло Берекет і закутує нещасну жінку».

Коли дощ припустив, повз вікно пройшов Ке Андрій і подався на шосе. Мохряну злякано подумав, що біля примарії zostались лише Шорічі, Оуляце та його син. Йому було жаль, що через нього розпалась вапка. «Ці двоє не поїдуть без мене. І Ветіна вже чекає. Нейку вже виїхав по мене й через годину буде біля хреста на роздоріжжі». Враз десь недалеко заторохкотів віз. Мохряну подумав, що то їде Шорічі. Він мить прислухався, а тоді підійшов до вікна й легенько відчинив його. Вартового ніде не було видно, і він вистрибнув у сад, на купу гнилого листя.

Жандарм, який схозався від дощу за рогом, угледів його й крикнув «стій!» Але Мохряну поліз через паркан. Ту ж мить пролунав постріл, і він упав на землю, захрипів.

Двоє переселенців разом з жінками й дітьми сиділи під трьома рогожками напроти примарії. Шорічі, почувши постріл, стиснув руку Оуляце.

— Вартовий... застрелив його.

Обидва побігли під дощем до рогу.

Один селянин у Мерішорі, що розкинулось вздовж шосе Браїла — Феурей, саме зібрався мазати хату. В неділю, через два дні після смерті Мохряну, ідучи по глину, він знайшов у яру сувій ситцю, чотири мотки манільського шпагату й велику, мов кулак, свинцеву кулю з кільцем, щоб її можна було чіпляти до пояса. Він забрав усе те добро й подався в село, щоб віддати жандармам. На винограднику зустрів підлітка років десяти в повеликій куртці.

— Що це в тебе? — показав той на свинцеву кулю.

— А біс його знає. Якась іграшка. Хочеш узяти собі?

Хлопець простяг руку.

— Бери. А коли виростеш — розплавиш її й поробиш собі грузила до вудок.

Хлопця звали Йон Мохряну. Втративши батька, він втік уночі од Шорічі й Оуляце

і тепер ішов до Браїли, де ще ніколи не бував.

Переселенці тієї ж ночі зустрілися коло порома в селі Вадул-Оїй, трохи нижче од Фетешті. Серед річки — на поромі стало лише чотири вози — хтось стьобнув прутком коня, і кінь стрибнув на поруччя. Барбу Кепелеу відсахнувся, щоб не потрапити під його копита, і впав у Дунай.

На світанку його труп прибило до піщаної коси. Всього за якихось два сажні височив берег. А за ним починалася Добруджа.

2

Батько мій помер так, як його закликав тесля Петря Дуне: серед чужих людей, у канаві. Я сходив майже всю країну і в сімнадцять років довідався, що винним у його смерті був конокрад Цуля Фелкосу з Браїли. Працював я тоді в убогому мандрівному цирку — чотири вози з бляшаними будами, як у маркітантів, карусель і «почет нареченої». Цирк належав Єнаке Пасалаку з передмістя Римнікул-Серата. Пасалак, — здоровило, який піднімав на спині жеребну кобилу, — найняв мене доглядати коней. Я напував їх, купав у річці й пас на вигоні. А в базарні дні або коли ми їхали по селах, запрягав їх у карусель і ганяв багато годин підряд. Коли котрийсь кінь падав з утоми, я замінював його іншим, свіжим. А мене не підмінював ніхто, ніколи. Я ніби бачу себе: сиджу на дошці посеред підвищення, коні біжать підтюпцем, поміст зі скрипом пливе довкола стовпа, на якому майорить триколірний прапор — саме почалася війна й Пасалак уважав, що повинен бодай таким чином сприяти перемозі румунської армії. А діти, посідавши в дерев'яні сідла, вирушали в омріяну мандрівку і, не тямлячись з радощів, пришпорювали коників, сіпали за мотуз'яні вуздечки. В селах дружина Пасалака, тонка й сухотна жінка, — на кожній зупинці в дорозі подружжя спало на голій землі, — надривно дула в трубу або бряжчала двома мідними тарілками, щоб підігнати моїх коней.

«Наречена» була бляшана, з нею виступав сам Пасалак. Її тягли на мотузках. У хустці з чистого шовку вона виходила з-за виноградних кущів у супроводі козулі, зайця, який притискав до грудей жмут висохлих квітів, і зграї голубів. На грудях у неї було написано вапном: «Непорочна наречена — все життя буде кохана». Вона була дуже схожа на артистку-шаблековтачку, яка в одному з містечок Молдови забрала всю місячну виручку цирку і втекла. Пасалак, дивлячись на неї, лютував зі злості, хапав рушницю й стріляв. Лаявся, на чому світ стоїть, називав її повією й сучкою. Влучав у «наречену» кулями, що не змог-

ли б пробити й горобцеві хвоста, і вона з брязкотом падала за ситцеву порт'єру. А розлючений Пасалак гукав:

— Панночко, на сцену!

Хлопець, посіпавши за мотузки, знову виводив її з-за виноградних кущів, і Пасалак згадував, як у них пропали гроші, посилав її під три чорти і ще раз стріляв їй у груди.

За два тижні до свята богородиці грім розтрощив один цирковий віз. Пасалак, клянучи бога, дістав дозвіл на виступи в Добруджі, і ми рушили до Липового лісу, що неподалік від Тульчі. Там у день богородиці починався найбільший ярмарок року і тривав цілий тиждень. Пасалак сподівався перейти Дунай у Гечеті, трохи нижче від Браїли, але на річці проводила бойове навчання німецька частина й не дозволила нам спуститися до порома. Ми вернулись на дорогу, якою я вже колись проїздив разом з переселенцями Плетерешті. Я мовчки поганяв коней, і мені здавалось, що батькова тінь іде поруч з возом. На рівнині, скільки око сягало, виднілися копи пшениці. Шелестіла кукурудза. Качани її були схожі на мої колишні глиняні ляльки, що їх я десь загубив. Поблизу села Мірча-Воєвода я зліз з воза й пішов поруч. Була вже ніч. Десь тут спочиває в могилі мій батько. Я вийшов на головну вулицю і здригнувся. Біля примарії, на тому місці, де було застрелено тата, білів кам'яний хрест. Я підійшов, нахилився й хотів перехреститися. Пасалак не спав. Побачивши мене, він сердито крикнув:

— Слухай, поганцю, якщо оскверниш святий хрест, я тебе відлупцюю. Так і знай. Це хрест теслі.

— Якого теслі?

— З придунайського села. Цей бідолаха був трохи не сповна розуму! Або, може, совість у нього була чиста, а божевільні були ми, хто його знає...

— На цьому місці, де стоїть хрест, убили мого тата.

— Ти ба! — здивувався Пасалак. — Хай бог його простить! Отой тесля також доводився родичем небіжчикові.

— Якщо його звали Петря Дуне, то це він.

— Я не пам'ятаю, але здається, що саме так його кликали. Ти вже перехрестився? Тоді сідай і поганяй коней. Цього хреста привіз сюди я. В теслі не було грошей, щоб заплатити, і він полагодив мені карусель. Казав, що ворогував з твоїм татом. Прочисив у бога на нього смерті. А коли твій тато помер, не мав спокою, зовсім сон утратив. Це й так було видно. Розповідав, що колись був кремезним, а тоді став худий, як дошка домовинна. Лантух кісток, — такий він був, коли я зустрів його на дорозі з хрестом. Вночі, після смерті твого тата, йому нібито уві сні з'являлася якась жінка

і казала: «Піди й постав хрест своєму ворогові». Вони сиділи, розмовляли, а потім вона вставала і, схрестивши руки, піднімала їх. «Чуєш, брате? — мені здається, що вони були рідні. — Вставай і йди постав хреста». Та він не міг підвестися. Боявся, бо ноги в цієї жінки були з води. Вони й справді були з води, але не розливалися, біс його знає чому. Жінка приходила на водяних ногах і безшумно йшла геть також цими ногами. Вранці тесля бачив у снігах і на призьбі її сліди. Не годин більше вже терпіти, він подався до Браїли й замовив у каменяра оцього хреста. Доніс до міської застави, де я його й побачив. Забрав я його з хрестом на воза, бо він тримав і пилу за плечима. Тут, у селі Мірча-Воевода на нього чекав якийсь одноокий. Я знаю, як його звати. Ке Андрій. Вони обидва й поставили хреста. Іноді я сиджу й думаю, — казав далі Пасалак, — чи заспокоївся після цього тесля? От мені завжди сниться, що я краду овець. Я справді крав їх, але чому це мені сниться ночами? Може, тому, що крав мало, хто його знає...

Наступного дня ми приїхали в Липовий ліс, встановили карусель та «почет нареченої». На майдані, освітленому місяцем і численними багаттями, виднілися нашвидку споруджені будки, ятки, намети, купи товарів, накриті брезентом, полотняна церковця, стіни якої були обвішані освяченими іконами, наготовленими на продаж. А ще впадали в око чотири бані з кольоровими лампочками при вході й на стовпах, купи кавунів, винограду, стоси мішків, рибальські човни. А поміж усього цього мальовничого безладдя — вози худоба, коні, люди. Першої ж миті ми зрозуміли, що запізналися, бо кращі місця на середині торговиці захопили багатші власники цирків. Якби ми були переправились через Дунай біля Гечеті, то скоротили б дорогу на цілий день. Хоч як галасував Пасалак, йому дістався тільки невеличкий клаптик вигону при вході на ярмарок. Недалеко, кроків за тридцять, під місячним світлом, немов застигли хвилі, блищали піщані дюни. Поки випробували карусель, через дюни рессю проїхали дві групи верхівців — п'яні степові татари зі сплюснутими обличчями. На грудях — барабани. Один із них, трохи відставши, ляснув батогом над головами в людей. Пасалак, який і так був дуже сердитий, схопив його за пояс, трохи підняв над сідлом і люто труснув.

— Дурень, чортів виродок! — вилаяв його. — Скажи хоч слово, і я так торохну, що розсиплешся на порошок разом зі шкапою, з усім.

Переляканий татарин намагався встроїти ногу в дерев'яне стремено.

— Я пожартував. хазяїне, — белькотів він над барабаном, який гойдався у нього на грудях. — Йі-богу, я пожартував.

— Аякже, і я жартую. Потовчу тебе, як зубок часнику, і теж скажу, що пожартував.

Пасалак відпустив татарина. Боячись, щоб його не схопили знову, той дико гикнув, бистрий кінь рвонувся вперед, влетів у двірі полотняної церковки й вискочив, розпанахавши задню стінку. Три ченці хутко вибігли надвір, зарепетували, як навіжені, що на них напали розбійники.

— Гей, попе, — гримнув Пасалак на найстаршого ченця, який притискав до грудей карнавку, — зарийся з бородою в землю і спи собі. Гадаєш, комусь потрібна ця ваша мазанина?

— Поганцям, які хочуть загибелі святої церкви, звісно, не потрібна. Цієї зими богохульники напали й пограбували монастир у Редешті. Вигнали нас на сніг і звеліли стати навколішки, заклавши руки за голову.

— А ви, телепні, й не опиралися, так? Треба було вовками накинутись на них і перегризти їм горлянки, трясця їхній матері!

— Їх зараз проклинають у трьох монастирях.

— Ці прокльони допоможуть, як мертвому кадило.

— Ні, ні, вони впадуть на голови розбійників. Спаситель...

— Іди й лягай спати, дай мені спокій зі своїм спасителем. Злодій визнає тільки кулак. Йоне, — обернувся він до мене, — я піду послухати, що там робиться на цьому смердючому ярмарку. Візьми мотузку, прив'яжи коней до воза, в якого сіла моя жінка, і лягай спати. Бо завтра буде важкий день.

Я залишив коней на дружину Пасалака — в неї був чуйний сон, краще сказати — вона вночі майже не спала, боячись, щоб не померти уві сні — потім узяв ряднину й ліг на ній між церковкою ченців та «почетом нареченої». Лежав горілиць і дивився на місяць у небі Добруджі, круглий і червоний, як ошпарений зад дитини. Прокинувшись на світанку, я здивувався — ярмарковий табір дуже розрісся. Наш цирк уже стояв не біля входу, а метрів на двісті вглиб торговиці. Десятки возів, — їхній гуркіт степовими дорогами, повільний і приглушений, не давав мені спати, — скупчилися колесо до колеса на вигоні між Липовим лісом і озером Бедела. Біля нас, між піщаними дюнами, розташувалися чотири купці. У них на возах були бочки з головами оселедців у ропі. Останнім разом, проїжджаючи через Браїлу, я побачив, що цілу рибу ніде не продавали. В усіх місцях ловлі під наглядом військових уповноважених рибином відтинали голови, а тулуб, кращу частину, відсилали на консервні фабрики. І тільки голови вільно продавали на ринку.

Крім цих купців, недалеко від каруселі з дозволу Єнаке Пасалака якийсь вірменин у фесці, пантофлях і шароварах топив смалець у двох величезних казанах. Пасалак встав раніше за мене й зараз разом з дру-

жиною (вона була бліда, з невиспаним обличчям) чистив рушницю для тиру. А хлопець, який смикав за мотузку й виводив на сцену бляшану «наречену», простяг смужку білого полотна, де чорнилом було написано: «Вправляй очі й руку. Цього від тебе вимагає батьківщина».

— Ти вже встав? — запитав Пасалак. — Цієї ночі на ярмарку вкрали чотири пари коней і вісім овець. Дві з них належали отому старому, який чекав на теслю Петря Дуне, коли він привіз хрест до села Мірча-Воевода.

— Ке Андрій! — радісно вигукнув я. — Де він? Я хочу його бачити.

— Заспокойся. Я сказав йому про тебе. Коли добре розвидниться, він прийде і розшукає тебе.

— Він був сам?

— Не знаю. Я зустрів його недалеко від озера, де продають домовини. Давно я вже не хрестився. Але коли побачив, що отой чоловік привіз аж чотирнадцять домовин на ярмарок, куди люди приходять, щоб розважитись, щось купити або продати, їй-богу, перехрестився. Так, ви, може, мені й не повірите. Але поки я там стояв, він продав одну труну. Купила її жінка, яка одержала похоронну з фронту, — мовляв, хоч речі, що zostалися після нього, треба поховати по-християнськи. Великий, дуже великий неспокій запанував на цьому світі, друже мій!

Дізнавшись, що Ке Андрій на ярмарку, я відчув велике бажання побачити всіх переселенців з Плетерешті. Хутенько приготував коней, яких мав першими запрягати в карусель. Потім надів нову сорочку й черевики, бо хотів показатися Ке Андрію в якнайкращому вигляді. Ке Андрій прийшов нескоро, лише через дві години після сходу сонця, поплескав мене по плечу, не спускаючи з мене свого єдиного ока. Він не змінився — час збіг, не торкнувшись його, — і поводився так, ніби ми розсталися лише вчора.

— Ну й витягся ж ти, — сказав він. — Ростеш, як тополя! Ви всі Мохряну до біса високі, наче вас хтось заворожив! Але й у тебе лице, мов в утопленика. Як у батька.

Побачивши полотняну церковку, — ченці, плутаючись у рясах, зашивали шпагатом стіну, що її розірвав кінь татарина, — він постукав пальцем по скриньці для милостині (вона висіла біля входу під іконою святого Георгія).

— Повна. Дають люди, дають! — мовив він і похитав головою. — Дають, бо й ви без упину теревените: «Мир на небі, а на землі між людьми добра злагода». Так, люди б'ються на війні, мов сліпці, а вдома у тебе крадуть вівцю на торзі. Ей, Мохряну, — гукнув він, — скажи, скільки треба грошей, щоб показатися на такому коникові?

— З тебе нічого, — відповів йому Пасалак. — Сідай.

— Ти щедрий. Значить, млин меле. Але я не сяду. Мені паморочиться в голові. На живого коня, то зовсім інша річ, брате! Хоч натреш сідниці, зате біжить прямо.

— Може, хочеш вистрелити в «наречену»?

— Ні, — відмахнувся Ке Андрій. — Я йду до старого ченця, і ми пошукаємо у вітварі пляшечку вина для причастя. Знай, панотчику, у мого тестя також була парафія. Але він був страшний ненажера! За обідом з'їдав ціле свиняче стегно й випивав стільки вина, скільки споживає води серед літа бугай. Під час війни йому доручили перевезти з Сучави до Парижа мощі якогось святого, щоб їх не захопили німці. Сорок чотири дні їхав він туди і весь час грав із залізничниками в карти на тій домовині.

Опівдні ми полягали в затінку під возом, і Ке Андрій розповів мені історію переселенців у Добруджу.

— Ми піддалися на спокусу, пане. Оце й усе. Негідник Марін Доанке одурив нас. Є в нього два сини, Зігу і Джордже. Дай боже, щоб їм обом повсихали ноги. Але перейдемо до наших справ. Добруджа, май на увазі, це лисяча нора, в яку залазять на зимівлю гадюки. Не подобається мені Добруджа, і тому я завжди в роз'їздах: сьогодні в Агулешті, через тиждень на Дунаї й навпаки. Що мене дратує в Добруджі, то це те, що там собаки гавкають лютіше, ніж в Анатолії у турків. Вночі тобі хочеться схопитися з ліжка і відтяти їм косяю голову або живцем здерти з них шкуру. І море теж реве весь час! Вимагає людської душі! Восени, в ніч проти другої богородиці, з морських глибин випливають усі затонулі кораблі. Мертвяки стають до стерна, блукають по морю і, наче навіжені, накидаються на рибалок, які не встигли зійти на сушу. Нає Карамет — ти його знаєш, це він їхав попереду валки шість років тому, як ми вибралися з Плетерешті — цієї осені був на березі, коли впливли кораблі й почали шукати живу людину. Нає повертався з Стеверешті з гулянки. Там він встряв у якусь бійку і втік, щоб його не зарізали. І раптом побачив у морі кораблі. Вони плавали поруч біля берега й шукали живої людини. Але на морі не було нікого. Тоді мертвяки почали викидати дорогі речі, самоцвіти, щоб заманити Карамета у воду. В Карамета аж очі заблищали, коли він це побачив. Але він був настільки розумний, що не зайшов у воду. Бо кораблі, щоб ти знав, не мають над тобою ніякої сили, коли ти стоїш на суші. Треба тільки не підходити до води. Але якщо вмочиш бодай один палець, ти пропав. Набіжить хвиля й потягне тебе на дно, і на другу богородицю наступного року ти теж будеш серед тих, що стоять на кораблі. Карамет борвсья зі спокусою аж до ранку. Щастя його, що він був тверезий, інакше загинув би. Другого дня мені розповідав:

— Яке багатство, Ке Андрію! Навіть принц Шуцу не має й тисячної частки того, що там було!

Я теж думаю, що не має. Чорне море, відколи світ, поглинає скарби і в румунів, і в болгар, і в росіян, і в турків. Але тільки в ніч проти другої богородиці показує їх. А потім ти можеш ходити і шукати безнаскільки, але не знайдеш нічого, бо мертвяки забирають усе назад на кораблі. Наступного року вони дуритимуть інших. Кажуть, що коли їм пощастить когось заманити, вони на radoшах кидають на сушу золотий, і його знаходить хтось із родичів утопленника. Це ніби винагорода: ми забрали душу, а ви, будь ласка, візьміть гроші й випийте, щоб швидше минув ваш сум. Про море, я гадаю, ти вже склав собі думку: воно безпутне. А в Добруджі, Мохряну, лихо ціпляється до людини й на суші. Знаєш, яку землю ми одержали в Агулешті? Дванадцять погонів солончака. Нас поманили шматком м'яса, ми загубили по дорозі чоловіка, — твого тата, — втратили й старого дурня Барбу Кепелеу, який утопився в Дунаї, а натомість одержали шматок мотузки, на якій не можна навіть повіситись. Це вже занадто, чорти б забрали цю Добруджу. Я передчував, що це обман. І кричав, якщо ти пам'ятаєш — але ні, ти не можеш цього пам'ятати, бо ти був ще малий: «Добруджа — це брила крейди й відро солі!»

Тим, хто поміняв і хати, пощастило. Там хати міцні, з каменю, теплі, і в них не водяться блощиці. Зате на полі не збереш і жмені зерна. На ті погони, які припали мені, люди викидають гній і падло. Викидайте все, що хочете, негідники. Але хоч восени розпалить багаття, щоб згоріла ота смердюча нечисть.

Та що там довго казати, всі наші обробляють принців маєток за половину, так само, як і в Плетерешті. Я кажу про тих, які zostалися в селі й не пішли на фронт. Нає Карамет, наприклад, став сторожем у примарії і правою рукою перчептора¹. Він збирає податки й ходить вулицями з порожною сулією. «Послухай-но, чоловіче, — каже він селянинові. — Мене прислав пан перчептор, щоб ти налив сюди вина». — «А може, ти береш це собі?» — питає той. — «Ха-ха-ха! — регоче Карамет. — Ось знак влади! — І тицяє йому прямо під ніс палицею перчептора зі срібною головкою. — Бачиш? Давай вино!» І той мусить давати.

Але більшість пішла на війну: Думітру Кепелеу, циган Оуляце, Александру Кепелеу і багато інших, усі, хто міг носити гвинтівку. Тіті Шорічі не взяли, бо в нього пошкоджені дві жили, я про це довідався лише недавно. Думітру нічого не пише, мабуть, думає, що нема кому. Оуляце, бідолаха, загинув. Він був кулеметником і нібито

ще того дня, коли загинув, співав під зливою куль:

Сім долин — тривожна путь.
Тут вовки мене гризуть.

Ох, і голос же він мав. Серце краялося, коли починав співати якусь пісню! Тепер гниє в землі, годує робаків. Його Шоава куховарить. Коли дізналася, що Оуляце вбито, цілий тиждень качалася по землі й голосила. Я саме повернувся з Плетерешті — ходив ще глянути на виноградник, бо не продав його, і три дні підряд пив з Феніке Мексіняну, його паралізувало, і він цілими днями сидить у візочку. Я зморився після дороги й чув, як вона плакала в степу. Коли підійшов ближче до неї, побачив її лице, запухле й синє, більше зелене, ніж синє, і волосся моє стало дибом. Очі виплакані, сухі, злі. Нічого не говорила, нічого не чула, а тільки голосила. То було — навіть не знаю, як краще сказати — страшне протяжне виття суки, яка знайшла десь серед каміння своїх побитих щенят. Лежала горілиць на горбку. Сонце Добруджі, яке пече так, що аж мозок висушує, висіло над нею. А вона не рухалась, їй було однаково.

— Ей, Шоаво, молодеце, ходімо в затінок. Тобі важко, я розумію. Та ходи в хату. А то тут і збожеволієш.

Вона не хотіла йти, і ми не змогли забрати її. Людина народжується на муки. Але коли горе полетіть через край, то навіть земля страхається її болю. Вночі, коли повіяв вітер з Чорного моря, Шоава замовкла. Потім раптом почала співати. Я був на городі — лежав на сіннику в соняшниках — і підійшов до живоплоту. А вона стояла біля отого горбика, на який світив місяць, і виводила охриплим голосом пісні, що їх Оуляце стільки разів співав лише для неї. Пісні — це все, що зосталося в неї од Оуляце. Співала їх півголосом, поволи, тужливо й сумовито.

На разках горять коралі —
Це ж краса гожій кралі.

Після Оуляце через сорок днів настала черга Александру Кепелеу. Але він, бовдур, сам укоротив собі віку. Одні кажуть: зробив так, бо був дурний. А я краще знаю, що сталося. Йому було страшно. В Агулешті він найнявся до двору Шуцу-Буріка. Не знаю, скільки заробляв. Мав пайок і кімнатку, як і старші слуги. Одягався, як належить. Одне слово, давав собі раду, бо не цурався праці. Трудився, аж очі лізли йому на лоба, на жатці, на збиранні кукурудзи, на обрізуванні виноградника. Мене виводив з терпіння, і я лаяв його на чім світ стоїть, коли тільки зустрічав. Бо саме він доглядав зграю панських собак і не давав їм їсти на ніч, щоб були злі й гавкали. Ручища в нього такі, наче бог склав у них кості, які призначалися для чотирьох чоло-

¹ Перчептор — збирач податків (румун.)

вік. Від них завжди тхнуло псиною, і до них гидко було торкатися. Однак собаки йому подобались. Адже він стільки часу прожив у плавнях разом з ними й худобою. Вночі, коли йшов спати, брав з собою до кімнати двоє псів, а двоє інших залишав під дверима. Під такою охороною спав спокійнісінько. Він не був дурнем. Якось узимку, три роки тому, після водохреща, йому впала в око старша дочка Шоави. Циганки, сам знаєш, привабливі. І от управитель наказав:

— Нарубайте льоду й накидайте в льодовню, аби влітку було що продавати панам з Констанци.

Усі слуги пішли з сокирами на став. Намітять шмат завбільшки з півпечі, одрубують, поб'ють на довгі й вузькі шматки, як бляха, що нею вкривають хати, і гаками штовхають до берега. Од берега коні по дерев'яному жолобу тягнуть лід аж до льоху, за сто метрів. Александру орудував гаком, молода циганка поганяла коня. Як тільки вона нахилилася, щоб зачепити гаком крижину, Александру брав її розчервонілі на морозі руки й тер у своїх долонях, зігріваючи. Дівчина кривилась од болю й усміхалася.

— У тебе, дядьку Александру, міцні й тверді кості!

— Ти маленька, — казав він їй. — Я зліплю тобі чоловіка зі снігу. Або ще краще, запахну тебе в кучугуру й замурую снігом.

А ввечері в снігах притиснув її до своїх грудей, немов букетик хризантем. Вона пішла спати, а він зостався на подвір'ї.

А вранці біля циганчиної хати стояли чотири сніговики, в ярмулках, з вуглинками замість очей і морквою на місці рота. Вони побралися. Він був здоровило, вона — невисока на зріст жіночка. Через два місяці Александру забрали до армії. А вже через тиждень дружина одержала листа. «Люба моя жіночко, я страшенно нудьгую за тобою» і таке інше. Все про любов. Ну, а тепер про оте страшне нещастя! Почалася війна, і полк з Бузеу, в якому служив Александру, той полк, кажу, одержав наказ вирушити на фронт, на смерть. Александру був прапорноосцем. А такі, як відомо, йдуть у бій першими. «Дорога моя ненько, — згадав Александру слова пісні, якої в нас співали. — Я йду і більше не повернуся. Поглянь на ріжок хустки, там пломеніють три краплі крові. Твій син ніколи вже не прийде, матусю, і ти не почувеш, щоб він зайшов до стайні і запряг волів». Цієї пісні я не знаю напам'ять. У ній — твій жаль і жаль усіх інших людей. Гіркий сум стискає за горло, і туга точить серце. Думка про смерть, Мохряну, вбиває солдата передчасно. Увечері, напередодні від'їзду, вибухнула граната й розірвала коневі черево.

— «Почалася згуба, — подумав Александру. — Ще й не встигли вирушити, а смерть уже поміж нас!»

Він одягся і пішов на склад. Згодом пригнався мені, що пішов туди без ніякого наміру. Ця лиха думка шибнула йому в голову, коли він побачив, як пралі робили мило — варили в казані соду з полином і жиром. Александру розвів водою грудку соди в консервній бляшанці й випив. Через два місяці, коли піп з Агулешті вже дочитував молитву за упокій душі Оуляце, молодій циганці прийшов лист, щоб вона забрала з шпиталю в Бузеу свого чоловіка. Він дуже хворий, але госпіталі переповнені, а Александру Кепелеу лежить там з власної вини. Пізніше, коли звільниться ліжко, його знову приймуть. Але зараз нехай забирає його додому.

Молодиця поїхала возом — чотири дні туди, чотири назад — і привезла Александру. Він розповідав мені пізніше, перед смертю — а йому страшенно не хотілося умирати! — що циганка по дорозі з Бузеу до Агулешті намотувала віжки на лошню, коні йшли самі, а вона брала в долоні його голову, пестила й примовляла: «Ти мій сніговий чоловіче!»

Вона згадувала ту ніч, коли рубали лід і він зліпив біля її хати чотирьох чоловіків із снігу. Дома Александру весь час лежав у ліжку. Сода спалила йому горлянку. Він тримав під подушкою напхвату рушник і спльовував у нього по сто або й тисячу разів на день. Плював і стогнав.

Годували його через трубку, вставлену в живіт. Люди приходили й дивувалися. Він відтикав трубку і давав їм понюхати. Ти знаєш, кишки людини взагалі приємно пахнуть, а в Александру вони наче були посипані лавандою. Його жінка старанно кип'ятила страву, цідила й наливала ложкою через ліжку в отвір трубки. Минало чимало часу, поки весь борщ із миски опинявся в його животі. Він тим часом плямкав губами або жував закритим ротом. Робив це за звичкою, бо ніякого смаку їжі не відчував. Одного дня я сидів біля його ліжка і думав, що він ось-ось помре. Бачу, подає знак жінці, і та приносить йому сулію з вином.

— Ке Андрію, — питає мене Александру, — чи багато випили ви в своєму житті?

— Багато. Якби в моєму животі й досі трималося все те, а ти натис би мені на пупа кулаком, то люди ходили б по коліна у вині та цуїці.

— Тоді давайте пити.

Я склянку, він склянку — і висушили сулію. Я пив, як і ти, як усі, перехиляв вино в рот і ковтав. А Александру виливав його прямо в живіт. Ми були п'яні, як ніч. Але одне не давало мені спокою: «Як же це так, він не бере вина в рот і п'яніший од мене?» Цього я ніколи не забуду. Я пив, з ким попало — з людьми, з кіньми. Одного разу навіть зайця напоїв, а тоді відпустив його, і він біг і перевертався. Але те, що було з Александру Кепелеу, навряд чи траплялося ще коли-небудь на світі!..

— Ке Андрію! Костакє Андрію з Агулешті. Ке Андрію! — загував хтось раптом.

Ке Андрій розсердився.

— Йолоп! Кричить, наче торговець: «Сливи, сушені сливи!» — Він виліз з-під воза, вдарившись маківкою об маточину колеса, і люто гаркнув: — Чого тобі, Карамет? Чого репетуєш, дурню? Бачиш, що я тут, і горлає, наче навіжений: «Ке Андрію, Ке Андрію!» Може, ти привів мене на продаж, а я цього не знаю. Тоді кажи й ціну, пане.

— Принц утопився, Ке Андрію, — пошепки сказав Карамет, і все його обличчя аж наче засяяло.

Це був високий, ставний чоловік. З чола, зі скронь, з його шиї на волосаті груди градом котився піт.

— Який принц? — запитав Ке Андрій. — Кажіть ясно: Бурік чи той старий пацюк?

— Старий. Пішов з жінкою купатися на Беделове озеро, і чорт затяг їх на дно. Це сталося вчора вранці, і вода ще не викинула трупів. Там густі зарості п'ядича.

— А дай-но мені нікельову монетку. Я потру нею гулю, і вода поверне їх. Отже, принц помер і більше не буде скаржитись на холод. Він страшенно боявся холоду! За зиму спалював цілий ліс дров і все-таки відморожував кілька пальців. Вилікувала їх йому циганка Шоава, обгортаючи в листки квашеної капусти. Тепер, кажеш, він оддав богові душу. Нічого не поробиш. Ох і нап'ємось ми на його поминках!

— Ми повинні знайти утоплеників, Ке Андрію. Управитель казав, що Шуцу-Бурік дасть сто тисяч тому, хто їх витягне.

— Та ну? — зацікавився Ке Андрій.

— Аякже, пане, я сам чув на власні вуха: сто тисяч. Я купив човна. Віднесімо його на озеро — і до діла. Ми мусимо дійти туди раніше, аніж про це дізнаються в містечку.

— Ходи й ти з нами, Йоне, — звернувся до мене Ке Андрій. — Візьмемо хлопця. Це син Некулая Мохряну. Кидай до біса цей нещасний ярмарок і ходи з нами! Чуєш, Карамет, тільки ми маємо право шукати принца, бо знаємо його ще з Плетерешті. От і здихаємося, брате, цієї Добруджі. Серце підказує мені, що ми втрюх хапнемо ці сто тисяч.

— Нас не троє, а четверо, — мовив Карамет. — Адже човен на возі Тіті Шорічі. Він послав мене по вас. Тобто по вас двох, бо про Мохряну я нічого не знав.

— Нехай іде, він славний хлопець. Полізе в воду. У нього ще молоді кості.

— Беру тебе, — сказав Карамет, окинувши мене поглядом. — Але знай, ти не одержиш рівної частки.

Я пішов, не сказавши Пасалакові ні слова. На протилежному кінці містечка на нас чекав Тіті Шорічі з запряженими кінями. Ми посідали на воза. Він уперіщив коней батогами, і вони помчали галопом. Шорічі стояв на колінах у човні, прив'язаним до коша,

і поганяв коней. Тричі повернув голову й скося зиркнув на мене. «Жене, наче хоче всіх нас занастити, — подумав я. — Він теж, як і Карамет, не хоче ділити грошей на чотири частки». Пізніше Тіті Шорічі казав, нібито йому тоді видалося, що на воза до нього сів не я, а мій тато, і він хотів крикнути: «Гей, Некулаю, треба було, трясця його матері, потрощити всі човни на ярмарку, бо скоїться страшне лихо. Коли люди довідаються про смерть принца та винагороду, вони заповонять усе озеро».

Спустивши човна на воду, ми згадали, що в нас нема гаків.

— Дурні несосвітєнні! — вилаявся Ке Андрій. — Усе життя прожили на Дунаї та Нюані, а ніхто не здогадався взяти гаки!

Він витяг дишель з воза, вперся ним у берег і відштовхув човна метрів на десять. Шорічі й Карамет сіли на весла. Я роздягся, пішов на ніс і почав пильно дивитися крізь ряску і п'ядич, сподіваючись побачити утоплеників або хоча б їхні купальники чи рятувальні пояси, з якими вони пірнули на глибину і які, мабуть, потріскали. За спиною в нас стояв Ке Андрій з чорною пов'язкою на лобі. Він дишлем окреслював півкола у воді й мовив язиком, як це роблять діти, коли вони хочуть знайти якусь загублену річ:

— Віддай, чорте, що вкрав, бо поведу тебе на шибеницю.

— Облиш, — розсердився Шорічі. — Не згадуй чорта. Краще прокажуй молитву, коли хочеш, щоб бог нам допоміг.

— Любі мої принци, — провадив Ке Андрій, не звертаючи уваги на слова Шорічі. — Ми вас знайдемо, не трубуйтеся. Лежіть собі спокійнісінько, і ми витягнемо вас на сонечно.

Але Карамет послухався поради Шорічі й почав стиха мимрити:

— Отче наш, іже еси на небесі, да святиться ім'я твоє...

— Шорічі! — вигукнув раптом Ке Андрій. — Дивись, он суне з містечка ціла юрба. Хочуть перехопити в нас грошики. Коли це станеться, вони розорять нас, братику.

Шорічі й Карамет заціпеніли на веслах. Зі степу, навскіс через стерню, до озера наближалися десятки возів. Вершники намагалися випередити один одного, пішоходи йшли гуртами або поодиночі. Всі, здавалося, тікали від скажених биків, які вирвалися з загороди й лютують на ярмарку, перевертаючи все догори дном.

— Негідники! — кричав Ке Андрій, погрожуючи їм дишлем. — Того, хто наблизиться перший, хто зважиться підійти, я лусну дишлем по голові. Грошиків захотілося, так? Що ж, підходьте, підете на дно ловити лящів, верховодок та пічкурів!

— Вони також мають право, — мовив Шорічі. — Ти не можеш їм заборонити шукати трупи.

— Ні, — заперечив Карамет. — Ми знаємо найбільшої кривди від Буріка і ми повинні знайти його батька.

— Гайда, берися за весла. Кому пощастить, той і знайде.

— Тобі легко казати. А я ж витратив гроші на човна.

І ми знову гарячково здалися до розшуків. А тим часом новоприбулі спустили на воду двадцять три човни. Ті, в кого їх не було, зірвали поміст з возів і збили плоти. Через кілька хвилин все озеро вкрилося людьми. Татари зайшли у воду з кінями, тримаючись за їхні хвости й підганяючи їх вигуками, і шукали щось ногами на дні, в заростях п'ядича, де аж кишіло від п'явок. Багато тих, які не мали ні човнів, ні коней, попливли на глибину, по-богатирськи вимахуючи руками. Якийсь парубок, голий-голісінський сів на колоду й гріб руками. Чулись вигуки, лайка. Друга юрба шукачів, що прибігла з містечка, спустила на воду й ті домовини, про які розповідав мені вранці Єнаке Пасалак, і чотири великі цебра для прання білизни. В одній домовині, правлячи сажневою жердиною, сидів старий чернець із полотняної церкви. Побачивши його, Ке Андрій оскаженів.

— Гей, попе! Ти, бачу, єретик. Ще більший негідник, ніж мій тесть... Ти... А то хто такий, Йоне?

Він перестав лаятись і витріщився на два блакитних човники, в яких погойдувалося кілька циркових блазнів у яскравих костюмах і страшних масках.

— Це артисти, які смішать людей.

— Скажи їм, нехай чешуть звідси! — гукнув Тіті Шорічі. — Вони мають гроші. Нехай забираються до біса.

— Гей ви, штукарі! — випередив мене Нає Карамет. — Тікайте звідси, а то я вам покажу такий фокус, що запам'ятаєте мене на все життя.

— А ми не хочемо, — почулося у відповідь.

Ке Андрій так люто замахнувся дишлем у бік блакитних човників, що мало не шубовснув у воду.

— Зараз захочеш, шельмо! Греби назад, Нає. Повертай човна, Шорічі. Так! Цим мерзотникам що раз плюнути, що підробити банкнот на сто лей. І вони теж сунуть сюди свого носа. Стривайте, я вам зараз покажу!

Налякані циркачі повернули свої човни до берега.

Ми пробули на озері цілих чотири години і за цей час двічі набралися страху. Спершу парубок, який плавав на колоді, вийняв з води конячу кістку й замахав над головою, гукаючи: «Я знайшов їх, знайшов!» Усі стрімголов кинулися в намул на дно озера. Потім четверо чоловіків, цокотячи од холоду зубами, вийшли з води недалеко від бе-

рега, тягнувши за собою невід. Згорнули його, кинули на воза й поїхали геть.

— Доганяйте їх! — закричав Карамет. — Вони знайшли тіло принца і тікають!

Вісім верхівців, підбурені вигуками Карамета, галопом помчали за ними. Наздогнавши, перекинули воза догори колесами. З коша випало в пилюку кілька оберемків комишу, невід, кошик з рибою і три поцуплені на ярмарку шлеї.

Увечері, страшенно стомлені, ми вийшли на берег. Пошуки нічого не дали, і чимало людей повернулося до містечка. Ми залишилися біля озера. Хотіли поїсти при місяці й ще раз спробувати щастя. Я був стомлений, очі пекли, наче в них хтось натицяв тисячі голок. Я десятки разів стрибав у воду і, слухаючись поради Ке Андрія, плавав у воді з розплющеними очима.

— Поїж як слід, — сказав мені Тіті Шорічі, бачачи, що я насилу жую шматки риби. — Як тільки місяць підніметься, ми знову підемо мочити свої п'яти. Ми мусимо знайти їх. — І поволі повторив: — Мусимо. Якщо не знайдемо їх цієї ночі, то завтра вже не буде чого шукати. Сюди прийдуть морські рибалки зі спеціальними сітями.

Не довечерявши, я заснув. Уві сні відчув, як чиясь рука підсунула мені під голову згорнену ряднину. Прокинувшись, я побачив, що місяць уже ледь-ледь піднявся. Я спав з півгодини. За возом Карамет півголосом сварився з Ке Андрієм.

— Це ж справжнє ошуканство, — сичав Ке Андрій. — І я не дозволю грабувати себе. Ану, Тіті, хапай його. Зв'яжемо цього розбійника.

— Тільки спробуй, — відповів Карамет. — Я повибиваю тобі всі зуби.

— Що сталось? — запитав я Тіті Шорічі.

— Ми знайшли небіжчиків, — відповів той. — І...

— Я знайшов їх, а не ви, — заперечив Карамет. — Я сам. І мені належить половина із ста тисяч. А коли не хочете так, то не одержите нічого. Я ні за що в світі не поведу вас туди; де лежать утопленики.

— Та-а-а-к? — погрозливо мовив Ке Андрій. — Зараз я тобі покажу, ти... — стиснувши кулаки, кинувся на Карамета, щоб ударити його. Але Тіті Шорічі був спритніший і, схопивши його руку, заламав назад.

— Не кричи, а то позбігаються люди. Якщо не замовкнеш, я заткну тобі пельку жмутом трави. — Шорічі повільно обернувся до Карамета й сухо додав: — Буде так, як ти хочеш. А тепер веди нас туди.

— Спершу нехай це скажуть усі інші.

Шорічі, сухорлявий, довгов'язий, з великою лисиною й рідкими зубами, мовчки підвів глибоко запалі очі й окинув Карамета ненависним поглядом.

— Гаразд, — погодився Карамет, — досить і твого запевнення. Беріть попони з коней і ходіть за мною.

Утопленики — Карамет натрапив на них випадково — лежали в очереті, метрів за п'ятдесят од берега, під жабуринням. Ми пішли по них, не роздягаючись, загорнули трупи в попони й потягли до берега. Ке Андрій лишився на дорозі вартувати, аби хтось раптом не надійшов. Поки ми чалапали у воді, то нічого не помічали. А коли вийшли на берег, то почули, що з містечка до нас суне юрба. З дружнього реготу й галасу ми визначили, що там не менше десяти чоловік. Вони взяли з собою й двох псів, які без упину гарчали й гавкали, роздратовані нічними голосами степу. Знаючи, що сто тисяч леїв, які пообіцяв Бурік, розпалили пристрасті, ми подумали, що в нас відберуть тіла утоплеників. Боячись утратити все, ми задеревіли на місці. Віднести трупи назад у комиш було неможливо: перший крок у воду видав би нас. А тупіт дедалі наближався, лунав десь кроків за сто, за прибережним чагарником. Нає Карамет отямився перший. Трохи далі од нас була яма, з якої брали глину. Карамет узяв небіжницю на руки і кинув її туди. Ще за мить у яму полетів і труп старого принца Шуцу. Трохи оговтавшись, ми поставили на березі й запалили цигарки. Тоді я закурих уперше в житті.

— От яка вона, панська смерть, — зареготав Ке Андрій, і його слова повернули нам спокій. — Принц — завжди принц, і коли він живий, і коли стає трупом. Ці Шуцу мали всього вдосталь за життя. А померли — і на їхню голову знову звалилося нове щастя: протягом кількох днів їх ховають тричі. Учора їх поховала вода озера, цієї ночі — ми, а післязавтра поховає Бурік.

Гурт порівнявся з нами й пішов далі. То були солдати. Вони несли ліхтарі й гумові човни. Один пес, узявши наш слід, яким ми тягли на попонах трупи, почав вириватися, скавчати й гавкати. Солдат, що вів його, смикнув за повід і наддав ходи, аби наздогнати своїх.

— Ви бачили, — сказав Ке Андрій, — собака мало не розорив нас. Щастя, що цей солдат новобранець, дурний, аж світиться.

Коли тіні солдатів зовсім розтанули в нічній темряві, Тіті Шорічі під'їхав возом до ями. Ми покляли небіжчиків у кіш, зверху, на човен, посідали самі й звернули до найближчої балки. Мій страх іще не минувся. Мені здавалося, що коні надто цокають підковами. Хотілося скинути сорочку, пошматувати її і обмотати копита. Від'їхавши далеко в степ, Тіті Шорічі зупинив коней і кинув на воза копицю ячменю. Позаду, на озері Бедела, в п'ятьмі ночі то тут, то там танцювали темно-червоні світляні кола.

Касир принца Шуцу-Буріка з Агулешті вручив гроші Карамету другого таки дня. Карамет узяв собі п'ятдесят тисяч, решту віддав нам. Гроші ми поділили в корчмі

при всіх селянах. Поставили їм п'ять відер цуйки, купили десять кілець ковбаси. Коли було випито друге відро, Тіті Шорічі зав'язав гроші в хусточку, низько вклонився громаді й задніми дверима вийшов з корчми. Того ж таки дня надвечір подався назад у Плетерешть, щоб викупити назад свого воза і три погони землі. До моста, щоб не напали злодії, його супроводили два чоловіки, — з ними він покумався тут, у Добруджі. Ми з Ке Андрієм пиячили до ранку. Четверо музик вигравали нам на цимбалах, аж корчма гула. Ке Андрій танцював босоніж, тримаючи за шию стареньку бабусю з гір, яка годувала птицю в панському дворі. З'їв жартома банкнот на п'ятсот леїв. Ще й кричав, жуючи папір: «Завтра і я викидатиму з себе гроші, як Бурік». А під кінець став вимагати, щоб його повінчали з бабою Кленцоєю. Три п'яні чоловіки пішли по священика.

— Я перебираюся жити в гори, — галасував Ке Андрій, — бо там, братику...

І заспівав:

Що румунові ще треба?
Гір краса, джерел нектар,
Був би птахом серед неба,
Над природою владар.

Але священик з Агулешті не прийшов його вінчати: він знав, що то за людина. На світанку, коли я був п'яний як хлющ, Карамет повів мене надвір і сказав:

— У тебе великий борг на цьому світі.

— Іди ти до біса.

— Ти мусиш помститися за батька. Віддай мені гроші, які в тебе ще zostалися, і я скажу, хто винен у батьковій смерті.

Я віддав йому гроші. Собі залишив тільки дві тисячі.

— Злодій Цуля Фелкосу винен, — сказав він. — Піди й розшукай Нейку Жінгу. Нейку знає, де зараз Цуля. Іди. Помста — це справедливе діло...

— Ну й негідник же ти, — зареготав я. — Хочеш, щоб мене посадили у в'язницю! — І поцілував його.

— Я б не брав у тебе гроші, — признався він мені. — Але хочу женитися. В неділю засилаю сватів до дочки Фоті Томеску з Лаковіште. Хочу розбагатіти. Хочу стати паном. А ти йди до Нейку. Це твій обов'язок — помститися за батька. Навесні минає сім років, відколи він помер. За звичаєм, тобі треба відкопати його кості, змазати вином та олією й покликати священика, щоб він ще раз прочитав молитву. Але як ти відкопаєш батькові кості, коли падлюка Цуля живий?! Він не в Браїлі. Тільки Нейку Жінга знає, де він. Іди й розшукай Нейку. Збирайся в дорогу негайно. «Злодію Цуля, — скажеш, — я син Некулая Мохряну і прийшов, щоб заплатити давній борг. Давай розплатимось». На Дунаї за смерть платять смертю. Іди прямо на схід. Не спускай очей з ранішньої зорі. Вона блищить, як воло голуба. А я, Нає Карамет, мерзотник.

— Карамет! — гукнув Ке Андрій з порога корчми. — Підставляй рота під кран, бра-тику! Хоч п'єш — помреш, хоч не п'єш — все одно помреш. Давай будемо пити. Тоді хоч знатимемо, від чого померли!..

3

Через одинадцять днів Йон Мохряну прийшов у Плетерешть, але Нейку Жінги ще від травня не було в селі. Нейку повернувся інвалідом з війни — йому відірвало на руці три пальці. Він послав на той світ одного німця з ветеринарного пункту, який міститься у дворі школи, і втік у плавні.

Тіті Шорічі, в якого зупинився Мохряну, дізнався, як його обдурив Карамет, і аж посинів зі злості.

— Чортів дурисвіт! Йому за це треба голову скрутити. Я запряжу коней, і ми доженемо його.

— Я нікуди не піду звідси, поки не знайду Нейку.

— Де ж ти його знайдеш, скажи, будь ласка? Плавні — рай для злодіїв. Жандарми, які вони не є, й ті не можуть вистежити його, а ти?

— Я стежитиму за його братом. За дядьком Георге Жінгою і тіткою Ветіною. Не може бути, щоб вони не знали, де переховується Нейку.

Тіті Шорічі почухав підборіддя.

— На Георге нема ніякої надії, — сказав він уже трохи спокійніше. — Георге продав би й господа бога, не те що свого брата! Віддав би його за мірку ячменю чи жменю порічок. Георге і чоловік Ветіни Павло Берекет відбувають військову службу вдома. Вони віддали б Нейку разом з бебехами, аби тільки їх не чіпали. Поки Нейку на волі, вони тремтять зі страху, що ось-ось приїде начальство й скаже: «Віддайте нам Нейку, живого чи мертвого. А як ні, то їдьте на фронт, трясця вашій матері!»

— Я найнявся на службу до Берекета, — сказав Йон. — Уже домовився. Завтра стаю до роботи. І не спустатиму ока з Ветіни, вдень на подвір'ї, вночі у комишах.

— Мав таку суму грошей і раптом став наймитом! — знову спохмурнів Шорічі.

— Грошей мені не жаль.

— Ну й дурень. Що ти собі думаєш? Що Ветіна, яка кохалася з твоїм татом, поведе тебе до Нейку?

— Я не знав, що вона... з татом...

— Тепер уже знатимеш. І ти повинен знати ще й таке. Після твого батька вона була коханкою Цулі Фелкосу. Мені ще в Агулешті розповідав Ке Андрій, що бачив, як вони бенкетували в Браїлі. Небіжчиків швидко забувають, щоб ти знав! Тим паче жінки. Розумієш, що я хочу сказати?

— Ні.

— Якби ти спав з жінками, то зрозумів би.

— Я знаю, як воно з жінками. Мене цього навчила одна циркачка.

— Погано навчила. Ти все зрозумієш, коли полюбишся з другою, з третьою жінкою.

— Не знаю, що тут треба розуміти.

— Придивись до солдатів, які перебувають під командою Георге та Берекета, до них і їхніх жінок, і ти все зрозумієш.

Юнак простяг ноги до чавунної пічки, в якій гуготів вогонь, і посміхнувся. Димар недавно почистили, — повернувшись з Добруджі, Тіті Шорічі обмотав голову рушником і заліз туди, зруйнував вороняче гніздо і зішкрябав усю сажу. Тяга була добра, полум'я здіймалося аж до даху, і там, де бляха погано приставала, вихоплювалися золотаві вогники. Вони нагадували волосся дівчини з цирку.

— Лягай спати, — сказав Тіті Шорічі. — Цієї ночі я ставитиму верші в Нояні.

— Якщо хочеш, візьми й мене з собою. Води Нояну, гнані вітром, з шумом розбивалися об піщаний берег.

— Ні, — заперечив Шорічі. І пішов сам.

Ішов дощ.

Був кінець серпня. Але зненацька похолодніло. З-за Дунаю вночі здіймалися сірі хмари, і блискавки шугали поміж них, наче пластівці слини, що їх, голосно форкаючи, розкидав кінь, якому дали полови. А на світанку пішов дощ. Од вітру рипіли віконниці на залізних завісах, стукотіли, як віялки. Йшов дощ, і водночас у селі, здавалося, квілять сотні волинок.

Ветіна їхала по гриби на острівцець посеред Нояну. Сховавши човна в мокрому комиші, який легенько шелестів на вітрі, вона пішла стежкою і, притримуючи поділ спідниці, піднялася на берег у кінці саду. На шкільному подвір'ї, на німецькому ветеринарному пункті пролунали три удари в дерев'яне клепало. Був полудень.

«Кличуть каву пити», — подумала Ветіна. І, поставивши на землю кошик з грибами, взялася витирати черевики об вогку траву.

На латці землі, що oddіляла садиби Берекета й Тіті Шорічі весело яскріла конюшина з бузковими квітками, великими, немов суніці.

Раптом Ветіна скам'яніла, злякано витріщила очі: крізь дірку в паркані на неї дивився Некулай Мохряну. Голова Некулая, якого вона пригортала до своїх грудей у ночі їхнього кохання, на мить зникла. Ветіна зрозуміла, що то не Некулай — він помер сім років тому. «То Йон, його син... Господи, відколи він прийшов до нас, мені весь час привиджується Некулай... Він мусить піти звідси». Вона тремтіла, як осика, щоки пашіли, а губи беззвучно ворухилися: «Це неможливо, — намагалася вона заспокоїти себе. — Некулай мертвий. Мертва і його душа... Хлопець, мабуть, приходив по траву свиням».

Взявши кошик з грибами, вона подалася додому, навпростець через конюшину. Там, де вона помітила голову Некулая Мохряну, на чорній клейкій землі виднілося чотири сліди. Вони були якісь дивні — здавалося, що хлопець упав зі сливи, а потім зробив стрибок із стуленими докупі ногами, мабуть, щоб зберегти рівновагу, і зник. Неначе крізь землю провалився. «Де ж він? — подумала Ветіна. — Адже ще недавно він був тут!»

І, відчувши новий напад страху, побігла до горба. Нитка її вовняної панчохи зачепилася за будяк, і в міру того, як Ветіна віддалялася від того місця, де їй з'явився привид Некулая Мохряну, панчоха на лівій нозі розпускалася, оголюючи грубу, почервонілу від холоду литку.

Ветіна зайшла до хати, вдарившись плечем об мисник. Зняла фуфайку, спідницю й надягла зелену сукню. «Як тільки дощ перестане, піду до священика, щоб висповідав мене й прочитав наді мною молитву!»

Вийняла паличку ваніліну й надкусила. Відчула в роті солодкувато-гіркий смак і проковтнула слину. Потім потерла руки паперовою обгорткою з ваніліну й пригладила ними своє чорне буйне волосся. Підійшовши до дзеркала, натерла ваніліном плечі й під пахвами, помилювалася на своє засмагле на літньому сонці тіло, на великі очі з густими віями.

З сусідньої кімнати долинув голос Павла Берекета. Вона легенько розсунула ситцеву завіску на дверях і побачила за столом чоловіка, Тіті Шорічі і Йона Мохряну. Перед ними стояла пляшка цуйки і миска квашених огірків. Йон сидів спиною до дверей, підібгавши ноги під стілець. Підшови його черевиків з двома рядами блискучих цвяшків були сухі. Ветіні пересохло в горлі, вона позадкувала й, заплющивши очі, впала на ліжко.

— Господи, змилосерд'єся наді мною!.. — промимрила.

— За твоє здоров'я, Тіті Шорічі! — почувла вона чоловіків голос. — У моєму розпорядженні тридцять солдатів, цілий табір...

«Знову хвастає! — подумала Ветіна. — Щоб тебе чорти вхопили!» І засунула голову під подушку.

Перед очима їй постали ряди похмурих хрестів, що їх, мов свідків, залишають на трасах будівники шляхів. Ветіна схопилася на ноги, натисла на клямку і вийшла під дощ. Щоб заспокоїтись, підставила голову під цівки води, які стікали зі стріхи.

Павло Берекет, невисокий, сухорлявий, ще лисіший, ніж Тіті Шорічі, весь у лишаях, пожував зернятко з огірка й виплюнув на долоню.

— Табір з мого двора?.. Тіті Шорічі, ти відкупив у мене свою хату, і ми п'ємо мо-

горич уже вдруге. Ти не торгувався, коли я назвав ціну викупу. Тобі я можу сказати цілком відверто: табір придумали пани офіцери... Ти, хлопче, сидиш з нами й усе чуєш, — звернувся він до Йона Мохряну. — Але будь німий, як стіна, нікому ні слова про нашу розмову... Пани офіцери мають великі маєтки. Вельможні пани, певна річ. «Ми починаємо війну», — каже уряд. «Починаємо, якщо треба починати, — мовлять пани офіцери, — але приймаємо й закон «про мобілізацію вдома». Ті, що вирощують тютюн і рицину, а також збирачі губок звільняються від мобілізації. Хитра справа. Крім того, не йдуть на фронт такі, як ти, кого звільнила медична комісія, та прогнози, як я і мій шурина Георге. Ми з шурином одержали повістки через два місяці після початку війни. Ми пропали, подумав я, пропали зовсім. Як новобранці, ми служили в саперах. А тепер у повістках нам написали прибути з кінями, зброєю, сідлом, узяти відро, лантух на овес, попону й чотири запасних попруги, тобто усе спорядження кавалериста. Мій шурина Георге, прочитавши ту повістку, страшенно розлютився.

— Пани офіцери захотіли наших коників. Гаразд, ми поїдемо на віниках. Армія може розпоряджатися моєю головою, але до моєї кривавиці їй зась. Досить, що я йду на смерть, а коня не дам, хай хоч і всі генерали поцілують його під хвіст.

— Стривай, шурина! Якісь дарунки й трохи грошей ми все-таки повинні віднести.

— А щоб тебе чортяка вхопив, Берекет! — зареготав він. — Ти, бачу, не в тім'я битий! Змастимо, звісно, змастимо вісь.

Протягом тих двадцяти чотирьох годин, що нам іще можна буде лишатись у селі, ми пили з родичами і втішали своїх жінок.

— Слухай, Ветіно, — сказав я вдома, — поводься чесно, коли мене не буде. Не осором чоловіка! Почую щось, відпрошуся на один день і прийду втоплю тебе.

Потай, для певності, попросив свояченицю Дікулясу стежити за нею. За це дав їй чотири мішки пуху і десять пучечків щетини. Настає друга ніч, час прощання. Ще в обід шурина Георге сказав мені, що ми попливемо пасажирським пароплавом. Поперше, не так буде трясти, як на возі, а по-друге, на ньому веселіше, бо з недавнього часу на палубах і в трюмах кораблів повно мобілізованих, вони весь час п'ють і співають. Та й що має робити чоловік, який покидає рідні місця і йде на смерть? П'є і співає. Але робить це не з веселості, а більше з відчаю. Вночі молодіці потай виходили аж на край Нояну, сумно дивилися на пароплави, що прямували до Браїли і Галаца, зітхали й схлипували. А тоді поверталися в свої порожні постелі...

— Я готовий! — вигукнув шурина, ставши на порозі. Він був одягнений у саме лахміття.

— Гайда. Вже дзвонили на пристані.

Але тут зненацька озвалася Ветіна.

— Не йди на пароплав, брате. Ви поїдете на конях, як вимагає наказ.

— Що ти кажеш? А де ж я візьму коня? Я не плекав коня для армії. Дай мені свого, якщо ти така розумна.

— І дам. Піди в сад і подивись біля горіха.

— Крадені? — спитав шурин.

— Навіщо тобі знати? — засміялась Ветіна. — Я віддала за них тисячу леїв. Тільки не женіть їх, вони зморені. Їх привели з плавнів аж від озера Шербана.

У Браїлі ми залишили коней у корчмі братів Шороаге (там зупиняються всі наші з Плетерешті, коли приїздять до міста) і віднесли майорові Леці, заступникові начальника по мобілізації, два кошики курей. Я назвав майорове прізвище. Ти, Тіті Шорічі, скажеш, що я дурень, бо сам віддаюся тобі в руки. Дзуськи! Той майор уже на фронті. Повідом йому, коли зумієш! Нам відчинила куховарка. Заспана, — од неї смерділо потом, — схопила курей, що були пов'язані парами, пощупала, котрі несуться, і випустила в загородку в глибині двору.

«Це ж хабар», — сказав мій шурин Нейку, який посварився і з державою, і з німцями й зараз переховується в плавнях, у лігві звірів, як ти кажеш.

Нехай каже, що хоче. Я знаю, що роблю. То й що ж я такого дав? Два кошики курей, пару коней і по десять тисяч леїв за кожного. Заплатив, щоб не загинути, Тіті Шорічі. Я хочу прожити сто років, сто років, не менше, й померти на своїй подушці. Заради цього дам іще, як треба буде. Нічого мені не жаль, лише отих чотирьох лантухів пуху та щетини, яку своячениця Дікуляса, хоч я того ж таки дня повернувся додому, не схотіла повернути. Нічого, я її колись піймаю. Павло Берекет відбере і борг, і проценти. Зубами вирве, якщо треба буде. Але без Ветіни ми попали б у біду. Бо то майор Лека прислав нам повістки. Ми це побачили одразу, коли він вийшов надвір. Тільки-но зійшло сонце, і пан майор був у нічній сорочці, вишитій хрестиками. Ми обидва виструнчилися.

— Доброго ранку, панє майор!

— А, Берекет і Жінга! — потис він нам руки. — Ну й п'яниці ж ви. Смердить од вас, як з помийниці. Що пили?

— Цуйку, — відповів Георге.

— Цуйка, братику, шкідлива. Це справжня отрута. Пийте вино.

— Цуйка міцніша, — відказую я. — Вип'єш чарку і вже чуєш у голові.

— Де твої коні? — перебив мене майор.

— В Шороаге.

— Це старі шкапи чи...

— Справжні леви, пане майор. Мичка піднята, очі живі...

— А кісточки?

— Як у дикого цапа.

— Одведете на мою конюшню на іподромі. Після сніданку я буду там і подивлюсь. А самі йдуть в округу. На складі одержите обмундирування, зброю і повернетесь назад у Плетерешть. Будете весті нагляд за городом, де вирощують овочі для третього артилерійського полку імені Франції. Ти, Жінга, вестимеш облік. А ти, Берекет, відповідатимеш за роботу й муштру. Муштруй солдатів щодня. Гімнастика і вправи з гвинтівкою. Більше налягай на гімнастику. Візьми оцю книжечку й вивчи всі вправи.

Я, Тіті Шорічі, знаю їх, як отченаш. Можеш розбудити мене серед ночі, і я покажу їх тобі вмить. Спочатку, щоб розім'яти кості, треба нахилитися вперед і розігнути спину. Ця вправа зветься «мізілік». Потім — «хрест молодого офіцера», «жаба присяги», «самокат вищої військової школи», «салама-лейкум Османа-паші перед полковником Черкезом». І на додачу, Тіті Шорічі, стрибок пана майора Леки. Він трохи вульгарний, але тобі не завадить знати, як це робиться. «Струнко! — наказуєш ти. — По сходах бігом марш!» І солдати біжать щодуху східцями складу. «Стій! Струнко! Для стрибка в колону по одному!» Солдат підходить до поручнів і стрибає на солом'яний матрац. Вся складність полягає в тому, що праву руку треба відкинути вбік, а ліву долоню прикласти до того місця, звідки ростуть ноги. Як тоді, коли йдеш на якесь добре діло, а тобі назустріч суне піп Оанча. Та зараз війна, Тіті Шорічі, і солдат повинен бути зразком сміливості й дисципліни. Шурин Нейку вбив свого спільника або, краще сказати, — свого хазяїна. Я вгодував злочинця, Тіті Шорічі. Шурин Георге, хоч вони й брати, навіть оком не моргнувши, прогнав його з дому, а я прийняв хлопця і виростив. Я зробив це заради Ветіни, це правда, годував своєю кривавицею. А тепер... Ех, яка невдячна нинішня молодь. Ми були інші: покірніші, слухняніші. Нейку повернувся з фронту й сміявся: «Хіба це військо, Берекет? — Раніше він кликав мене дядечком Павлом. — Ледацюги й нездари — вісім по бринзу, а вісім в куці! Муштруєтесь, однак у вас тільки одна справжня гвинтівка, а двадцять шість витесані з дерева. І співаєте, як дурні:

Ми взялися всі до зброї,
Вартові землі святої».

Так, ми співаємо, бо сила румунського солдата — не зброя, шурине Нейку. Румунський солдат, Тіті Шорічі, долав ворога кулаками. Накажи йому схопити за барки весь світ і розчерепити голову об стіну, він схопить, тарах — і полетіли з рота всі зуби. Заглянь у підручник історії й побачиш. Нейку не вмів влаштувати свого життя. Він, як та молода, котра не вміла танцювати і склала всю вину на музик, мовляв, погано гра-

ють. Не приховую: я любив Нейку, коли він був малий. Це я сказав і жандармам. У мене не було дітей, і я дбав про нього, як про рідного сина. Хлопець гарно співає, і я давав йому пити сирі яйця, бо від них голос дужчає. І він пив, посипаючи цукром. Ветіні я казав уночі в ліжку: «Коли цей малий виросте, то догляне нас на старості літ». Але вийшло навпаки: він став убивцею. Я думаю, що це фронт так зіпсував його. Однак скажу й таку річ: мені в ньому давно дещо не подобалось. Я тримаю багато гусей, сто, навіть двісті штук. Цього мене навчив батько: той, хто живе біля озера, казав він, повинен тримати гусей. Восени вони стають такі жирні, що поклади їм на крила мішок кукурудзи, і вони понесуть його до млина Брангу. Нейку, якого я розбестив, пив гусячі яйця й часом годував ними собак. Навіщо він це робив? У ньому був мікроб злочину, ось що. В кожному з нас є такий мікроб — і в мені, і в тобі, і в цьому Мохряну — бо мікроби є у всіх людей, це вже й лікарі довели. А мікроб, що сидів у ньому, весь час спонукав його: «Візьми, Нейку, ножиці, якими обрізають виноград, і розпори німцеві Курту живіт».

Майбутнього поганця видно змалку. Тільки не завжди звертаєш на це увагу. Семирічний Нейку возився на сінешніх дверях, а потім пішов у хату, зняв зі стіни фотографії свого батька й матері і виніс надвір.

— Нейку, — питаю — що ти робиш? Агов, Ветіно, вийди сюди і поглянь, що Нейку зробив з моїм тестем.

— Ой! — злякано скрикнула Ветіна. — Може, він повиколупував черепашки з рамок! — І побігла до нього, щоб відлупцювати.

Але хлопець лагідно сказав їй:

— Я виніс їх на сонце, щоб погрілися, бо в хаті холодно.

Ветіна перестала гніватись.

— Добре, добре, тільки не роби цього більше, Нейку, бо фотографії вигорять на сонці, зіпсуються і ти більше не побачиш свого батька. Ти й не знаєш, яким він був.

— Ба ні, знаю. Тато любив вино. Давай, сестричко, понесем його у винарню. Хай понюхає чіп од бочки.

Хлопчак говорив так лагідно, що хоч воду пий з його уст. Тоді в цю гру встряв і я. Взяв фотографії й поніс у льох. Там у мене стояла бочка вина. Я беріг її, щоб відкрити в день святих Петра й Павла. Просвердлов дірку, націдив відро вина й випив за упокій душі свого тестя.

І тільки згодом, коли Нейку виріс, я побачив, що він із самого малку почав збиватися на хибний шлях. Особливо це виявилось під час землетрусу в 1940 році. Не знаю, Тіті Шорічі й Мохряну, як було у вас там, у Добруджі, але тут коїлося щось жахливе, справжнє пекло. Коли зга-

даю, як усе довкола двигтіло й гоїдалося, то мене ще й зараз кидає в дрож! Хати підстрибували мов живі! Спершу завалували собаки, наче показалися, трясця їх матері! А потім у плавнях завили вовки. Я, Ветіна й Нейку зі страху, роздягнені, — була саме ніч, — вибігли на подвір'я. А там справжнє пекло. Корови позривалися з прив'язі, коні, форкаючи, позбивались у купу, кури кудкудахають, сусіди кричать — справжній содом.

— Агуш! — крикнув я на курей і раптом відчув, що земля під ногами починає гоїдатися. Бах! Валяться ворота в кошарі, дзеленчать шибки, акації хиляться до землі, жінка голосить. Нейку ліг долілиць на порозі й злякано плаче.

— Землетрус, Ветіно! — гукаю я жінці.

— Лягай! — кричить вона.

Я впав коло них і враз побачив, що Дунай нахилється і вода починає витікати з нього в Ноян, мов той лужний купіль з ночов, коли їх хтось зачепить ногою. В місячному світлі блиснуло сухе дно Дунаю. З нього стікав у Ноян намул. А риба, цілі гори риби, зоставшись без води, билась у передсмертних корчах.

— Гей, Нейку, і ти, Ветіно, — сказав я їм, коли земля перестала гоїдатися, — якби ви знали, що я тільки-но бачив! Коли б ця риба пішла на нас, то з'їла б усіх живцем.

— Так, я теж її бачив, — підхопив Нейку. — Сила-силенна риби. І вона гукала: «Павле Берекет, Павле Берекет, ходи до Дунаю!»

— Тобі причулося. Риба не говорить.

— Ні, вона гукала вас: «Берекет, гей, Берекет. Дядьку Павле, обминайте Дунай, бо ви його обікрали, чуєте? Ви брали з нього все й не давали нікому нічого. Викрали баржу картоплі й розбагатіли. Бережіться Дунаю, вас розшукує риба».

На другий день по селу пішла поголоска: Павла Берекета вночі кликала риба. Найстарший над коропами піднявся на хвості й гукав його: «Берекет, ходи до Дунаю, Берекет!» А в вусі в нього блищала сережка кілограмів на два, схожа на якір. Але Дунай, як бачиш, кликав не мене, а його. Нейку вбив німця і втік, сховався в плавнях. Я бережусь води, як лисиця, — в святому письмі так сказано, що людина повинна берегтися води і вогню, — а він живе на мочарах і болотах, харчується, як та видра, самою тільки рибою. Але ти, шурине Нейку, не врятуєшся. Хто підняв меч, од меча й загине. Хоча б скоріше його зловили, Тіті Шорічі. Тоді я спав би спокійно, не надокучали б жандарми. Вся жандармерія, коли хоче погуляти, приїжджає до Павла Берекета й Георге Жінги. А Берекет і Георге Жінга лиш дивляться, як з їхнього стола зникають страви, напої, і мовчать. Нейку вбив німця, а Берекету треба розплачуватися. Злови його, Тіті Шорічі, і я дам

тобі грошей. Дам, скільки захочеш, — мені все одно обійдеться дешевше. Нейку вбив німця Курта, бо той хотів переспати з дівчач. А Берекету тепер треба відбувати. Це ж несправедливо. Кров бурхає мені в голову, доводить до шаленства. Я виходжу й починаю муштрувати солдатів. «Струнко! Лягай! Долілиць, чорти б вас побрали!» Хоч злість зжену. І вони лягають у болоті, Тіті Шорічі! Ану встань, Мохряну, й гукни, щоб хутко всі зібралися. Це зробить капрал Міхаїле!

Про обставини вбивства, а надто про його причини, Берекет не хотів розповідати. А було це ось як.

Повернувшись з фронту без трьох пальців, Нейку Жінга жив самотньо, осторонь від людей. Мав він двадцять три роки, був кремезний, широкоплечий, смаглявий, круглолиций. Дівчата увивалися коло нього, а він байдуже дивився на них й, здавалось, линувався обняти котрусь із них.

— Ти став героєм, — сказав йому Берекет. — Через те й такий зарозумілий. Взагалі це погано. Але знай, що дим викурює думки з голови одну за одною, як лисиць із нори. Отож ти не відкривай їх усіх сразу.

— Про що ти хочеш довідатись? — запитав Нейку. — Кажіть ясніше.

— Як там? Погано, дуже погано чи... так собі? Від мене можеш не критись. А з іншими будь обережний.

— І погано, і так собі.

— Ну, гаразд.

Берекет так нічого й не зрозумів. Сказав «гаразд», аби скінчити цю розмову. А втім, він і не знав, про що питати.

— Берись до роботи. Іди працювати на город. В полку імені Франції добре платять.

— Ні, армією вже наситився. Пошукаю роботи десь-інде.

Він влаштувався стерновим на пором. Між Плетерештю і плавнями курсувало два пороми: один на веслах, належав Шуцу-Буріку, другий, з двигуном — примарії. Нейку пішов на другий. Йому допомагали два циганчуки, — п'ятнадцятилітній Скелете, такий худий, що коли глянеш на нього, то аж страшно стає, і старший на рік Бомфаєр, облесливий, балакун і чудовий скрипаль. Скрипка Бомфаєра висіла на гвіздку, біля казана.

В землянці пахло рибою і болотом.

Якось увечері вони вирушили в останній рейс. Перевозили в плавні отару овець. Чабани не хотіли платити. «Примарія від цього не збідніє!» — сказали вони. Тоді Нейку схопив одне ягня і кинув його на пором. Чабан ударив його по обличчю і розсік губу. Бомфаєр облив гасом п'ятьох ягнят і хотів їх підпалити. Але Нейку швидко завів двигуна й відвів пором од берега.

Нейку затиснув губу полою сорочки і пішов до Ветіни, щоб перев'язала рану.

А вона, побачивши кров, заплакала. Берекет побіг до Георга Жінги й привів Курта. Німець стулив розсічену губу, зашив її. Він був іще зовсім юний, років на два молодший од Нейку і досить добре говорив порумунськи. Його запросили на вечерю.

Сп'янівши од цуйки, німець почав нарікати на свою долю. Бідкався, що його, ветеринарного фельдшера, запроторили в це глухе село на березі Дунаю. Його мрія — це фронт. Поле бою — найкраще місце для заспокоєння нервів. Крім того, там страшно цікаво. А тут цілими днями лазиш рукою в кінський шлунок, щоб його прочистити, промиваєш рани від гною. Гній і креолін — ось і все, що він тут бачить.

— А там шибениці, — сказав він Нейку. — Ясенсві, дуже міцні. Ти бачив?

— Чув про них, але сам не бачив.

— Значить, мало був на фронті. А я мрію поставити собі хату зі стовпів од шибениць, — сказав Курт.

— Господь з вами, пане Курт! — перехрестилася Ветіна.

— А чому? Що тут страшного? Хата із стовпів од шибениць у тихому місці — це те, що найбільш заспокоює. Дме вітер, дерево скрипить. Перед такою спокую не втримається жодна дівчина.

— Ой, не кажіть такого! Я вмерла б зі страху. Мені снилися б усі ці небіжчики! — злякано сказала Ветіна.

— Мої сни мені підвладні, — мовив Курт. — Я знаю таких дівчат, які не побояться прийти до мене. Поставлю хату і влаштую забаву. Ніч у компанії з душами небіжчиків загартовує. Це німецький урок, вам усім доведеться його засвоїти. Я добре повечеряв, дякую. Хайль Гітлер!

До війни Курт був футболістом і тепер у вільний час ганяв на шкільному подвір'ї м'яча, а коли розповідав щось про війну, для ефекту вживав спортивні вислови: «Прагнення ударити... В солдата мусить бути прагнення ударити». Нейку розумів, що у нього нема такого прагнення. «Я змінився через свою інвалідність, — думав він. — Випадок, що стався зі мною, безглуздий. Німецький солдат на моєму місці просив би, щоб його послали на фронт».

Курт почав шукати зустрічей з Нейку, хотів пробудити в ньому інтерес до війни. Він приходив до затоки, куди приставав пором, поїв Бомфаєра і Скелете кавою з фляги, обшитої сірою матерією, купався, загоряв, говорив про всяку всячину.

— Слочно, — казав, сьорбаючи рибальську юшку. — Як звється оця суміш з оцту й часнику, в яку ви мочаєте варену рибу?

— Я вже казав тобі, — сердився Скелете. — Сармузак.

— Ніяк не можу запам'ятати цього слова. Язик ламається.

— А ти все-таки запам'ятай, — докидав і Бомфаєр. — Сармузак — так кажуть старообрядці. В них і гребці звуться інакше —

полупайники. Ти ще й досі валяєшся на мурашниках?

Курт роздягався і лягав на землю. Мурашки лазили йому попід пахвами, по грудях і спині.

— Спробуй і ти! — казав йому Курт. — Це найкращі ліки від ревматизму.

— Щоб лоскотали мене? — відповів Бомфаєр. — Ні, не хочу.

Коли приходив Курт, Нейку хмурился. Якщо на поромі були люди, він ставав до керма й запускав двигуна. А як не було нікого біля броду, вів пором до протилежного берега.

— Ти уникаєш мене, — сказав йому якимсь Курт. — Чому?

— Це так тобі здається. Мені просто ніколи.

— Оцих два циганчуки... Як їх звати?

— А що тобі до них?

— Вони привітніші за тебе.

— Це музики, — відповів Нейку. — А музика, перш ніж навчитися грати, виробляє в собі веселу вдачу.

Коли пором відпливав, Курт стрибнув на нього і влігся біля кабіни, в який сидів Нейку. Він був весь брунатний од сонця.

— Буксир з баржами! — крикнув йому Бомфаєр. — Повертаймо назад, дядьку Нейку. Одна баржа одірвалась і пливе прямо на нас.

Нейку увімкнув сирену. Потім розвернув пором і поплив до берега.

Курт схопився на рівні ноги.

— Баржа не одірвалась, вона міцно прив'язана. Але мені здається, що зірвався буйок.

— Це бочка, — відказав Нейку, у якого був гарний зір. — Буйок на місці. Бомфаєр і Скелете, сідайте в човна і виловіть бочку. Пливіть за острів, щоб вас не побачили з буксира.

Коли Бомфаєр і Скелете відпливли метрів на сорок, Курт запитав:

— Що ви робитимете з тією бочкою? Відвезете на жандармський пост? Я можу промовчати, якщо попросиш...

— Чого ти причепився до мене? — запитав Нейку.

— Хочу говорити з тобою.

— Говори!

— Я хочу часто розмовляти з тобою, — сказав Курт.

— Дай мені спокій. Мене всі зневажати-муть.

— Я не хочу цього й слухати.

— А я не хочу вас знати, — вів далі Нейку.

— Ти ж воював разом з нами на Східно-му фронті, — не здавався Курт.

— Нас ніхто тут не чує, і я скажу тобі кілька слів. Тільки щоб ти відчепився од мене. Я не інвалід.

— І я кажу, що ні. Втрата трьох пальців — це ще не каліка.

— Я не інвалід, але не тому, що втратив тільки три пальці. Якось уночі ми з товаришем пішли в розвідку. В окопі наткнулись на трьох ваших. Привіталися з ними й далі не пішли. «Давайте вип'ємо коньяку і пограємо в карти», — запропонував один з них. У них були електричні ліхтарики. Ми посідали, випили коньяку і почали грати. Спершу на консерви. Я програв. Мав трохи грошей, місячну платню. Програв і її. «Бери ще карту». — сказав той, що зупинив нас. «У мене вже нічого нема. Ані копійки». — «Тоді грай на палець». Програв і палець. «Давай іще на один». Так я програв тричі. «Ходімо, — озвався мій товариш, — уже пізно». — «Хвилінку, — зупинили мене ваши, — ти наш боржник».

— Я знаю, — сказав Курт. — На фронті й таке бувало. Але тепер це вже заборонили. Кажуть, що тепер там грають на полонених.

— Я сказав тобі все. Іди і більше не займай мене.

— Ні, я не можу цього зробити, — засміявся Курт. — Я не піду, бо твої хлопці везуть бочку.

— То підеш після того, як вони повернуться, — повторив Нейку.

Бочка, що її виловили Скелете і Бомфаєр, була невелика, відер на п'ять. Кинули її на траву. Бомфаєр знайшов цвяшок, щоб пробити дірку. Скелете побіг по казан.

— Це ром, — сказав Курт.

— Тобі хочеться, щоб був ром, — заперечив йому Бомфаєр. — А це не ром, а олія.

— Ніяка це не олія, — буркнув Курт. — Це справжній ром.

— Бий цвях у клепку, зараз побачимо, що там, — підштовхнув Бомфаєра Скелете. — Я теж кажу, що тут спиртне.

— Я повинен конфіскувати у вас бочку, — заявив Курт, одягшись.

Уніформа прилипла йому до тіла. Рукава куртки були засукані.

— Наточи в казан, — звелів Нейку Бомфаєру, навіть не глянувши на Курта.

Бомфаєр ударив каменюкою по цвяху, забив його в клепку. З дірки вдарив червоний струмінь і задзюрчав у казан. Зачувши запах рому, Бомфаєр прицмокнув язиком і показав Курту язика.

— Стій! — крикнув Курт. — Досить уже з вас. — І, заткнувши кілочком дірку, забив його пряжкою і затулив спиною бочку.

Скелете і Бомфаєр глянули на Нейку. Той узяв казан за вушка й, похитуючись, поніс на пором. На його обличчі з'явилися червоні плями. Курт засміявся й затарабанив пальцями по клепках.

— Порядні люди так не роблять, — сказав Бомфаєр. — Відтепер уже не жди, щоб я давив для тебе мурашок!

— Геть звідси! — гримнув Курт. І поко- тив бочку під гору.

Румунські солдати, які вранці поливали цибулю на городі третього артилерійського полку імені Франції, зараз марширували на майдані й співали пісню на втіху Берекету.

— Щоб ти здох, проклятий німчуро, — вилаявся Бомфаєр. — Не я буду, коли не помщуся тобі...

— Досить, — мовив Нейку, — відтепер щоб і духу його тут не було. А то прожену обох до біса.

Наступного дня йшов дощ, і перевізникам не було чого робити. Сховавшись у землянку, вони допили ром, який ще зостався в казані.

Увечері Нейку пішов додому. В Берекета під повіткою у казанах, підвішених на триніжках, варили мило. Солдати, сидячи біля багаття, говорили про фронт. Три жінки, які прийшли допомагати своїм чоловікам працювали на городі, мішали лопаточками в казанах. Пахло каустиком, тухлим лоєм і димом.

Нейку зайшов під повітку.

— Добрий вечір! — привітався він. — Ніяк не вщухне цей дощ. Я вже промок до кісток.

— А, це ти, Нейку? — спитав один із солдатів. — Найгірше, що, крім дощу, докучає ще й туман. А я боюсь туману. У нас на батареї вибухнув балон з фосгеном, і я отруївся. Відтоді свистить у грудях, наче діряві міхи. Що це в тебе?

— Гніздо дикої качки. Я приніс його Тіці, своїй племінниці.

— Вона щойно була тут, — мовила одна з молодиць. — Тіцо! — гукнула вона, вистромивши голову на дощ. — Де ти, дівчино?

— Вона пішла додому. Її покликав отой Курт, — відповів хтось хриплим голосом під повіткою.

Нейку накинув на плечі лантух і перейшов на подвір'я свого брата Георге. Ніде не світилося. На шворці висіли верші, одна поверх одної. «Зогниють», — подумав Нейку. Він хотів відчинити двері в підвал, покласти туди гніздо й піти. Але, почувши там голос Тіци, зупинився.

— Про цю гуску розповідав і старий принц Шуцу, — провадила дівчина. — Прийшла до нього вночі, проковтнула все золото із скрині й полетіла назад у плавні. Люди не знають, де вона, але я її знайду. Я знаю, яка вона. Тобі цього не скажу. Мені зараз тринадцять років. А коли сповниться сімнадцять, я піду в плавні напередодні свята святої Домніки й чекатиму на неї там, де вона стрічається з усіма птицями дельти. Почекаю до сімнадцяти, щоб було не страшно...

«Казку цю їй розказав я!» — усміхнувся Нейку.

Відчинивши двері, він штовхнув їх ногою і застиг на порозі. В тьмяному світлі, яке сочилася крізь маленьке віконце вгорі, він

побачив голого Курта в ночвах і Тіцу. Дівчина сиділа на стільці і гойдала їх ногою.

Нейку простяг руку до полицки з теслярським інструментом. Його мокрі пальці намацали ножиці, якими обрізають виноград. Мить — і Курт відчув глухий удар у живіт, йому здалося, що ночви з ним провалюються під землю і все довкола огорнув густий туман...

4

Божевільна ідея, що її втовкмачив у голову Йонові Мохряну Нає Карамет — убити конокрада Цулю Фелкосу — заповонила всі його думки. Юнак склав собі докладний план. Уночі, скоцюрбившись на солом'яному матраці, він гладив гранати, які вирішив жбурнути в Цулю. Ці гранати він украв у німецького солдата, який скупався в Нояні й заснув під тополею перед хатою Ке Андрія. Однак план його цілком залежав од Нейку Жінги, єдиної людини в світі, яка знала, де перебуває Цуля. Коли він відчував, що вже втрачає терпець і що більше не в силі чекати на зустріч Нейку з його сестрою Ветіною — широким кажучи, мало ймовірно, — то знімав штани і починав періщити себе лозиною по литках, аж до крові. Терпів, зціпивши зуби, і після того тричотири дні ходив, мов у пропасниці. Але пильнував за кожним кроком Берекета і Ветіни.

Люті на дощ і вітер, який шарпав віконницями, на болото, що тягалось за ногами до хати, Берекет і Георге Жінга на чім світ стоїть ляжали Нейку, — мовляв це він накликав на їхню місцевість нескінченні дощі. «Вони його лають, щоб відвернути від себе підозру, — міркував Йон. — А самі, мабуть, готуються до зустрічі з ним». І не відходив од хати ані на крок. А коли сутеніло, ховався в сінях за димарем і стежив.

У вівторок знову вигогодилося — на небі ані хмаринки, Дунай заспокоївся. Берекет сказав Йонові, що незабаром він з вісьмома солдатами й шістьма циганами, яких найняв ще влітку, піде збирати кукурудзу. Капрал Міхаїле і дружини солдатів, — Боку, кругленька, широколиця, гаряча молодичка, в якій кров так і грала, запалила ввечері купу сухого листа і, обнявши за шию Бомфаєра та Скелете, заспівала так гарно, що тим, хто її слухав, аж дух забило, — поставили в дворі десять казанів і довгий стіл, на якому мали сікти дерев'яними різакми капусту. Йон подумав, що про Нейку забули. Він сказав Тіті Шорічі, що кидає до біса службу в Берекета й Ветіни і сам йде у плавні — може, пощастить знайти Нейку. Домовився з Шорічі, що той десь опівночі перевезе його човном через Дунай. Але, почувши, що сказала Ветіна за вечерею Берекетові, змінив своє рішення.

— Післязавтра, — сказала вона, — поїдемо по свиней у плавні. Панотець казав, що на ярмарку в Браїлі вони дорозжчають з кожним днем. Треба повести нам своїх на продаж, поки не навезли з інших місць.

«Ага, — подумав Йон, — післязавтра ти маєш зустрітись з братом Нейку!» — І нікуди не пішов.

Того ж таки вечора почали готуватися до ловлі свиней.

Берекет і Йон разом з Бомфаєром та Скелете — циганів також покликали на поміч, бо весноно, перед тим як випустити поросят у плавні, вони вдівали їм у вуха залізні кільця, а старому кабанові вішали на шию мідний ошийник і замикали ключем — почистили в хлівах, посипали дрібним піском, настелили свіжої соломки. В коритця, видовбані з берестових колод, накидали диких ріжків. Ріжки намочили в ропі, обкачали в парених висівках і залили свіжим молоком. Ветіна розпалила в печі й поставила варити відро пшениці — її мали підсолодити цукром, приправити корицею. Цієї страви дають трохи старому кабанові й промовляють: «Іж усе, що є доброго на землі, аби потім, коли тебе будуть колоти, ти ні за чим не шкодував».

Два солдати, присвічуючи собі ліхтарем, робили загорожу з акаційових кілків для тих поросят, які підуть на милостиню. З десяти голів, що їх хазяїн дає як милостиню, одну свинку бере священник за те, що прочитає молитву, аби добре велося господареві, другу — повитуха, яка приймала хазяїнових дітей, а також чоловік, котрий на весіллі й хрестинах наливає гостям і вигукує: «Якщо тебе має обминути чарка за столом, то хай краще тебе обмине смерть». А решту давали збіднілим родичам або якомусь підлабузникові.

Солдати, які вперше потрапили на Дунай і працювали на городі третього артилерійського полку імені Франції, дивувалися з усіх цих звичаїв й охоче подавали Берекету віхті люцерни та свинячі ратиці, які той розвішував на воротах. Їхні жінки на чолі з Ветіною розкидали по дорозі, якою мало йти стадо, качани кукурудзи. Біля входу до хлівів забили кілок, а на ньому почепили гарно витесану з дерева свинячу голову. Капрал Міхаїле, вимазавши обличчя саженою і пов'язавши голову червоною хусткою, стрибав довкола нього, а Бомфаєр завзято бив у барабан з брязкальцями. Боку, жвава молодичка з гір Римніка, взявшись у боки, весело пританцьовувала, реготала й виспівувала:

Ти горілки із півока
Приклади свині до бока —
Буде свіжина солодка.

А потім Ветіна і Берекет підійшли до колодязя, стали по обидві боки дерев'яних цямрин і кинули в воду по дві нікелеві монетки:

— Це вам, святі джерела, і тобі, домовику, що сидиш під хатнім порогом.

Перехрестившись, обоє пішли спати.

Вранці Йон Мохряну прокинувся трохи пізніше, ніж завжди. Спустивши ноги з лежанки, він витяг з-під сволюка акаційовий прут, яким колись періщив себе до крові по стегнах, і поламав до коліна. Прут йому більш не потрібен — завтра він і так побачить Нейку. І Йон вийшов на поріг. Кілька хвилин дивився на Ветіну, яка, засукавши рукава, перемішувала з сіллю на довгому столі насічену капусту, перетирала її пальцями. Руки в неї були товсті, білі.

— Уже встав, найясніший царю? — крикнула йому Ветіна. — А принеси-но ступу й потовчи оцю сіль.

— Ну й ледачий же ти! — мовила козир-молодиця з гір Римніка. — Хоч вогонь розкладай під тобою.

— Ось як дам тобі штурхана, тоді скажеш, ледачий я чи ні! — огризнувся Йон і раптом змовк.

У двір, обминаючи калюжі, зайшов жандарм. Він похитувався і витирав кашкетом спітніле обличчя. Зупинився біля Георга Жінги. А той, свіжопоголений, у розстібнутому кітелі, з підкрученими, як в угорців, вусами, товк у кадобі виноград — готував сусло. Наступного дня ввечері, після того як приженуть свиней з плавнів, мав відбутися бенкет.

Жандарм з'їв кілька виноградин, потім попросив принести всі фотографії Нейку.

— У мене особисто нема жодної, — сказав Жінга. — Ми з братом не жили мирно. Він жив у шуряка Павла. Це тут поруч. Агов, Ветіно, принеси-но сюди фотографії!

Сівши на старий стілець (скраю на ньому стояло решето з айвою, що її Ветіна нарвала для двох вагітних солдатських дружин), жандарм заходився пильно розглядати фотографії. Облизавши пересохлі губи, вийняв з кишені ще одну, завбільшки з листівку, і подав Ветіні. На фотографії Нейку був знятий з двома чоловіками. Один високий, молодий, вродливий — Ветіна впізнала його і здивувалась — був Цуля Фелкосу, другий низький, худий, сама шкіра й кості. Звичайно ж, це Костіке Гурафої, злодій з Яломіци. Але Ветіна не бачила його ні разу.

— Твій брат, як той крїт, має п'ять виходів, — сказав жандарм. — Але цього тижня він таки потрапить у наше сільце.

— Може, п'ять, а може, й тисячу. Боюсь, що у вас нічого не вийде.

— Та ну? — здивувався жандарм. — Впіймаємо, можеш бути певна. І я дуже хочу, щоб він потрапив мені до рук. Ти чула притчу про павука? Богородиця ткала полотно на сорочки. Приходить до неї павук і каже їй: «Я тчу полотно набагато краще за тебе». І — фир, фир! — починає снувати. Це страшенно розсердило бога.

Бісова личина, я тобі зараз покажу! Тому, хто тебе вб'є, я відпущу сім гріхів...

— Оце і все, що на твоїй душі?

— Так. Тільки сім.

Розмовляючи, він вийняв з гвинтівки шомпол, настромив на нього голівку капусту й кинув об стіну комори. А тоді пішов геть.

Другого дня, коли мали ловити свиней, жандарм з'явився ще на світанку. Він вимахував розцяцькованою вуздечкою, однією з тих, на яку полюють конокради. І, привітавшись з Берекетом, шмагонував нею по ногах Бомфаєра й Скелете, які їли токану¹.

Солдати і їхні дружини скося зиркнули на нього.

— Ситого цигана на облаву не беруть, — мовив жандарм Берекету. І, взявши зі столу, на якому сікли капусту, палицю, зігнув її об коліно.

Палиця була крива, коротка, затесана на кінцях у формі гака. Такі палиці селяни перев'язують посередині мотузкою й кидують під ноги напівздичавілим свиням.

— Надто гнучка, — сказав жандарм. — І нінащо не годиться. Мене звати Затик, — обернувся він до Ветіни. — І я знаю геть усе, що ви зараз думаєте. Вам дуже кортить за Дунай. Кажете, що йдете ловити свиней? Вй, як ота маленька черничка, яку я сьогодні вранці зустрів у Браїльському порту. Вона була черевата, і моряки...

— Брешеш! — сердито перебила його Ветіна. — Ти ночував у тій хаті, яку ми купили в Ке Андрія.

— Цить, — гримнув на неї Берекет, — заткни пельку! Може, щось перекусите, пане старшина!

— Якщо маєте щось смачне.

— Та ніби маємо, — сказав Берекет. — Од смачних харчів, кажуть, прибуває кров. Агов, Йоне, — гукнув він Мохряну, — вріж там шмат м'яса, принеси горіхів, окраєць свіжого хліба, обчисть зо дві ріпи.

Йон кинувся виконувати його наказ. А Дікуляса, яка скубла з Тіцою курку на обід, побігла в хату й винесла сулію цуйки.

— Оце і є та дівчина, на яку спокусився Курт? — показав Затик на Тіцу.

Тіца позадувала й сховалася за Дікулясу.

— Це ти? — наполягав Затик.

— Я не хочу з тобою говорити, — відповіла Тіца.

— Слава всевишньому! — вигукнув Затик. — В того німця, виходить, непоганий смак. Це правда, що він лежав голий у ночвах? — І вщипнув Тіцу за руку.

— Ей, ти, — крикнула йому Ветіна, — тримай руки при собі, а то обпечешся!

— Твоя правда, це дівчисько гаряче, — відповів Затик і вихилив усю цуйку із сулії. Крекнувши, підморгнув Тіці, обсмикнув

кітель і, кинувши на солдатів та їхніх дружин лінивий погляд задоволеної людини, пішов з двору через конюшину, яка росла між садибами Берекета й Тіті Шорічі. Розлючені жінки з огидою сплюнули йому вслід, Берекет сердито вилаявся. А Бомфаєр і Скелете пошпурили за ним двома гнилими помідорами.

Побачивши Затика, Йон зрозумів, що його зустріч з Нейку Жінгою може не відбутися, і пішов за повітку, щоб простежити, що робитиме жандарм.

Затик, ні разу не озирнувшись — хоча він чув і лайку й прокльони, якими його проводжали Берекет та інші, — пішов безлюдною стежкою до сливового саду. Там, де сад стрімко спускався до Нояну, він зупинився, зв'язав до купи вершки чотирьох кущів, потім простяг руку до балки, яка стирчала із стайні, підплигнув і подерся на горіще.

Здивований Йон прислухався, повернувся в двір і зайшов до хати:

— Тітко Ветіно, а йдїть-но сюди! Упав годинник з гвіздка! — гукнув він.

Перелякана Ветіна вбігла до сіней.

— Нічого тут не впало, — шепнув їй Йон. — Я хочу вам сказати, що отой жандарм заховався в сіні на горіщі.

Ветіна визирнула крізь віконце в двір.

— Перш ніж залізти в сіно, він зв'язав до купи червоною стрічкою вершечки чотирьох кущів у кінці саду. Кепкує з нас, негідник.

— Ти бачив, як він це робив?

— Так. Я за ним стежив.

Ветіна глибоко зітхнула, витерла обличчя і, тихо засміявшись, міцно поцілувала Йона в чоло.

— Йоне, братику, я бачу, що ти хороший хлопець! Не турбуйся, я придумаю, як покарати того паршивця! Взуй нові черевики й віднеси оці чотири рушники панотцеві Оанчі. Я дарую їх на святу церкву. Скажи йому: «Це вам прислала тітка Ветіна, щоб ви помолилися за грішника, який убив людину!» Слухай, Йоніке, — мовила, пильно дивлячись на нього, — ти дуже схожий на Некуля! Викапаний батько. Він і зараз інколи сниться мені. Ніби каже: «Ех, Ветіно, Ветіно, аби ти знала, як холодно і сумно на тому світі!» Ну, взувайся і йди. До церкви й панотцевої господи не заходь босоніж. Господь наш Ісус Христос завжди ходив у сандалях.

— Зараз озуюсь. А що ми робитимем сьогодні? — спробував вивідати в неї хлопець. — Підемо в плавні чи ні?

— Не знаю. Тобто, ні, не підемо. Поки що відкладемо на інший раз.

Йон Мохряну віддав священникові Ветіну пожертву і, щоб скоротити шлях назад — священник мешкав у протилежному

¹ М'ясо з цибулею й перцем.

кінці села, — пішов через зарослий будяками майдан. Від Дунаю повільно вниз сунули вулицею чотири навантажені лантухами з ячменем фургони, запряжені трійками ломовиків. Візники військовополонені, запнуті в мішковину, били коней ременями. Всі були забрьохані, тільки очі блищали.

На пустирищі німці влаштували змагання. Понатикавши в розгрузлу землю гострих цвяхів, вони їздили поміж них на велосипедах. Умова була така: хто за чверть години проб'є собі шину, той ставить пиво. Після старту минуло хвилини десять, і за цей час колесо пробив тільки один, кремезний, дужий німець з поголеним до крові обличчям. Він страшенно нервував, курич люльку й дивився з-під злинялих брів на стару жінку, яка принесла двоє відер квашених огірків, щоб продати їх перед обідом.

Йон спитав німця, чи той не продасть йому вовняні панчохи.

— Забирайся геть! — гаркнув той сердито.

— Гляди, щоб я не заїхав тобі в вухо! — розгнівався Йон. — Я ж питаю у тебе плодськи, а ти корчиш розумника!

— Краще візьми в мене огірок, синку, — злякано запрошує хлопця липованка. — Чого ти його дратуєш? Він, мабуть, сердитий.

— Братику Йоніке, — пролунав раптом голос. — Братику!

Обернувся і уздрів Джіке Дуне, двоюрідного брата по матері. Не бачив його з 1934 року, відколи виїхав у Добруджу. Але впізнав одразу, бо був той дуже схожий на тесляра Петря Дуне. Як і його батько, Джіке високий, кремезний, плечі немов крила у весел. Він стояв на порозі корчми і махав, сміючись — цим дуже відрізнявся од теслі — і пристукуючи ногою, мабуть, у ритм своїх жестів. Був дбайливо одягнений, — штани з тонкої тканини, чорні плетені туфлі і біла полотняна сорочка. На сорочці червоні плями од вина — по животу й до правого плеча; мабуть, не давав склянки якомусь настирливому сусідові.

— Що поробляєш, братику Йоніке? — спитав, потискаючи руку Мохряну. — Сварися з іксом і фіксом?! Побачив тебе у вікно, — я прийшов зарядити сифони, чекаю в гості кума. Покумався з принцом Шуцу, він хрестив у мене дочку, чудова дитина. Агей, Віліке, принеси вже ту скриньку! Коли пан Мексіняну був здоровий, наймити бігали, як ошпарені. А тепер обсіли їх лінощі, як кіз короста. Братику Йоніке, берися за край скриньки та й ходімо до мене, відзначимо нашу зустріч. Чуєш?! Дивлюсь на тебе і наче бачу дядька. Він теж був скандаліст. Коли гляну було на нього, то аж ноги тремтіли, — здавалося, в них не кістки, а струни од цимбалів. Ей, Кіскеняну! — гукнув він до чоловіка, що стояв на воротях хати за пустищем і дивився, як німці на велосипедах окреслювали вісімки. — Пам'ятаєш, як Нікулає Мохряну кинув тобі в голову

відро з молоком?! Потім цілий тиждень гули в ній джмелі.

— І яке тобі до того діло! У тебе, Джіке, кепська натура. Чіпляєшся до людини, як ото чіпляєш каменюку до хвоста норвистій корові, коли доїш її.

— Бачиш, який він, братику Йоніке? Його ім'я Кіскеняну, але ми звемо його електриком, бо він заряджений струмом. Правду каже принц Шуцу: щучка пожерлива. Він хоче сказати, що шука смачніша за судака. Я щучка (Джіке страшенно подобалися пестливі слова, він аж смакував їх вимовляючи), але поб'ю тебе одним ударом хвоста. Ходімо, братику Йоніке, ти, здається, повернувся в рідне село. І я чекав, що насамперед зайдеш до мене. Та де там! Якби не зустрів тебе на дорозі, то й не завітав би. Мене шукай завжди. А таких як Кіскеняну, обминай. Він пособник влодіїв, вартує, коли ті крадуть. Нашу місцевість вважають краєм конокрадів. Недарма кажуть, що коли йдеш до Браїли, то треба зашивати кишені. Гадаєш, Кіскеняну вийшов на вулицю дивитися? Нехай скаже це своєму старому татові, якого залишає напризволяще. Його очі все помічають, а коли бачить якусь річ, не втримається, щоб не поцупити її. Він швидкий на руку, бо заряджений струмом. Я тобі не розповідав? Цього літа Кіскеняну, його сестру та ще шістьох молодичок побив грім. Вони сапали, коли пішов дощ. Раптом — бух! І сапу розколело на тріски. А їх усіх тільки зарядило струмом. Побачив би ти, як вони стрибали. Йй-богу, підскакували метрів на п'ять, немов їх хтось підкидав. Ніхто не помер. Вони понавешували в своїх хатах лампади. Наставили їх навіть надворі — на стінах, біля ластів'ячих гнізд. Я втратив батька, звісно, втратив не назавжди. Розповім тобі, що сталося. Але спершу хоч похвалитися, що про мене складено пісню:

Півник з двома гребенями,
Джіке із двома жінками.

— У тебе й справді дві дружини?! — здивувався Йон. — Шлюбні чи... коханки?

— Шлюбні, братику Йоніке. Зараз ти їх побачиш. Ось і моя хата.

На просторому подвір'ї росли щеплені груші в чотири ряди.

Брати обійшли альтанку, обвиту виноградною лозою. Згряя дроздів знялася з подзьобаних грон. Під помахами їхніх крил повітря лопотіло, наче хтось роздирав полотно. Птахи полетіли за Дунай. Йон і Джіке ступили до великої кімнати — біля порога стояло теля кольору стружок букового дерева, лизало у відрі кукурудзяне борошно. Висока молодиця років двадцяти п'яти з русавою довгою косою, що звисала їй на груди, змотувала пачоси, крутячи на коліні веретено.

— Це мій двоюрідний брат, — мовив

Джіке, виштовхуючи наперед Йона, який витрав ноги об ярдину.

Молодиця прасмінулась і зняла з підборіддя кілька вовняних волосин.

— Це моя друга жіночка, Марія. Так можна сказати, що друга. І Марія, і Аніка мої жінки, і одного рангу, з однаковими правами. Там, у сусідній кімнаті, спить дитина... Ви змазали коліску, щоб не скрипіла? — звернувся Джіке до молодиці. — Я ж казав, щоб умочили в жир гусяче пір'я і змастили.

— Змазали, — відповіла Марія. — Ми і твою шкіряну куртку почистили кремом.

— Гарзд. Там, братику Йоніке, я вже казав тобі, Аніка. Ця хата належить їй, дитину також прижив з нею. Нічого, не сумуй, — погладив він Марію, уціпнувши її за щоку. — Навесні знайдеться і друге дитя. Воно вже в дорозі. Стук, стук, стук — грюкає в браму життя!.. Марія допомагала Аніці при пологах. Тепер це робитиме Аніка. Іди, Маріє, поклич Аніку. І накривайте на стіл. Я сяду там, брат Йоніке — отут, а ви — ліворуч і праворуч од мене. Я, братику Йоніке, законно одружений лише з Анікою. Марія працювала поденницею у мене на городі, бо мій город такий великий, як у третьому артилерійському полку імені Франції. Ми покохались, і я привів її до хати. Справедливо це чи ні? Спершу Аніка лютувала, казала, що піде геть, заподіє собі смерть. Лаялась, проклинала. Я валив її на підлогу і бив. Потім лупцював і другу. Завинить одна — лупцюю обох. Анікуца збагнула, що коли б'ю одну, то перепаде й другій. І почала усе нівечити, бити посуд, калічити худобу. Робила все навмисне, щоб я дубасив обох. Бач, міркувала вона, терпітиму я, але мені буде приємно, коли Джіке відлупцює й Марію. Це тривало доти, поки я не збагнув її хитрощів. Тепер у нас життя спокійне, нема ворожнечі... Але чого ж вони не йдуть?

Джіке підвівся і прочинив двері. Обидві жінки стояли в снігах.

— Зараз, зараз. Ми вже тут, — мовила Марія. Зелена сукня щільно облягала її стан. Вона затрималась, бо перевдягалася. Вона зайшла, тримаючи в руках хліб і каштулю зі смаженою ковбасою.

Аніка, друга жінка, бліда, у неї великий рот, сині губи, чорні перелякані очі, вона повненька, товстонога. Принесла вино і сифони. Натиснула на ключ, щоб спробувати газ, і залила водою підлогу.

— Що з тобою? — пильно глянув на неї Джіке. — Ти дуже змінилася. Вранці тебе нудило після редьки. Казав тобі не їсти її.

— Мені щось ріже в животі.

— Тебе натре Марія. Візьмеш отцу, Маріє, і добре витреш їй скроні й руки. Налити чарочку ганусівки, Анікуцо?

— Мені гірко в роті. Не треба.

— Ти, Маріє, щоб вилікувала її. Чуєш? Бо ще, боронь боже, зіпсується молоко!

А зараз мені треба поговорити з братиком Йоніке. Ідти собі.

— Якщо треба буде чого, гукнеш мене, — мовила Марія. І вони вийшли.

Йон Мохряну наче застиг, сидячи на ліжку. Його дивували і водночас звеселяли стосунки, що панували в хаті двоюрідного брата. Вологі зелені очі Йона блищали, оживляючи обличчя — обличчя утопленика. «Ну й бісова личина цей Джіке. Чим же він задурив вам обом голови? — міркував Йон. Але ніщо не здавалось йому безглуздом у житті Джіке. Хоч він не зустрічав ніде таких сімейних порядків, вони, проте, викликали в нього щось схоже на заздрість.

— Ну, що скажеш, братику Йоніке, чи правда, що щастя саме йде до мене? Я не бігаю за ним, а просто чекаю собі, і воно приходить. Ану-бо, випий винця. Та перш як проковтнути, потримай його трошки в роті, відчуєш, наче мурашки бігають по язичку. Правда ж? Я не мав ні копійки, був голий як палець. Що міг дати мені татусь? У крайньому разі молоснув би рубанком по голові. Тоді я одружився з Анікою. Та й дурна ж оця моя жінка. Уминає редьку так смачно, що й тобі хочеться! Аж труситься за нею. А Марія — ні. Марії дай корито млинців, і тоді вона буде найщасливіша в світі. У кожної людини є своя химера. Як оце ти вже чув, за Анікою взяв я п'ять погонів землі. І засадив їх картоплею, бо земля там родюча, піщана. Добряче заробив, продав цілий вагон бульби та кавунів. Бідолашний татусь дивився і не вірив власним очам. Ти дуже ненавидиш мого батечка?

— Тіті Шорічі і Ке Андрій кажуть, що він зле повівся з моїм татом. Просив йому смерті у бога.

— Він провинився і тепер спокутує. Татусь зараз у Сепоці, в горах Бузеу. Туди сходяться усі божі діточки.

— В Сепоці будинок для божевільних.

— Ти дуже правильно сказав. Так воно і є. Я кажу: божі діточки. А божевільні і є божі діточки. Він там з Тото Дудеску, нашим нотарем. Ти знаєш Дудеску? Ого, він умів говорити. Слова сипалися з його рота, як борошно в млині. Ти не пам'ятаєш його мами? Їх росло восьмеро діточок — посади собі на спину і біжи з ними, а вони лоскочуть тебе під пахвами, — тата не було, а стара Дудеску споряджала небіжчиків, — це та жінка, що обмиває мерців, стриже, обрізує їм нігті й одягає в останню путь. Люди — так уже в нас заведено, — коли дзвонять по небіжчикові, зупиняються й хрестяться. Пішла на той світ ще одна душа, розумієш? Полетіла людська душа. Якщо вона праведна, то стає хмаркою і літом летить за Дунай, ходить з краю в край і бачить своїх родичів на косовиці. А коли нечиста, обтяжена гріхами? Тоді душа летить геть, далеко. Коли дзвони сповіщали чорну вістку, діти будили Дудеску: вставай, матусю. І такий їх брав жаль, що й самим хотілося плакати.

Бач, коли приходять смерть, ніхто не радіє, навіть ті, що живуть за рахунок померлого.

— Я хочу вбити людину. І радітиму з того, — мовив Йон.

Джіке Дуне витріщив очі. Потім, засміявся.

— Ех, братику, братику, — похитав він головою. — Та й дурний же ти! Пробач, але ти не тямаш, що говориш.

— Уб'ю, — підтвердив Йон. Однак відразу подумав, що не треба похвалитися. Коли Джіку почує про Цулю, то почне базікати. — А як дядько Петру опинився в Сепоці? — спитав, щоб змінити розмову.

— Через Йоану Шарпе. А, я не розповідав тобі цього? Дудеску тільки те й робив, що пиячив і оповідав про свою стару матір. Мадам Дудеску, яка кохається з паном Доанке, прийшла до татуса і сказала: «Відвези його, дядьку Петре, відвези до Сепоки. Я добре заплачу». Татусь їй: «Відвезу». І тієї ж таки ночі пішов на берег Дунаю. Нашому родові судилося зазнавати лиха від Дунаю. Твоя мати втопилась у Дунаї, а мій татусь збожеволів також через нього. В річці купалась Йоана, сестра Кіскеняну-електрика. Було всьохно, і татусь, — він ще мався на силі, — вхопив її голу й мокру на руки і поніс на купу скошеної трави. Жінки, я знаю їх добре, спершу опинаються, а потім од них не відкараскаєшся. За Дунаєм у Добруджі, в монастирі, де Христові наречені сплять на постелях з козячої вовни, саме дзвонили до вечірньої. Але татусь поганин і удівець — що з нього візьмеш! Удівці нещасні, вони, бідолахи, сплять і бачать уві сні розпусних жінок! Отже, татусь кинув її на оту скошену траву, навіть не пославши фуфайки. А під травою, скрутившись клубком, спали чотири гадюки. Дівка, коли відчула їх, мало не вмерла, вирвалася від татуса і втекла. Гола, як мати народила, бігла до села й репетувала. Татусь схопив тих гадюк — і за нею. «Ей, Йоано, стій, я їх зараз повбиваю!» Та він казав дурниці, ті гадюки вже кусали його. У Плетерешті знявся страшний гармидер! А гадюки були отруйні. Покусали татусеві груди, шию і руки. Я покликав діда, того, що живе коло озера Шербана і збирає лікувальні трави, добре заплатив, і він, припавши ротом до ран, виссав усю отруту. Гірше було з Йоаною. Її гадюка ужалила в сідницю, і вона нізащо не хотіла заголюватися. Думав, що повіситься тієї ночі. На світанку татусь, як було домовлено, повіз Дудеску. І більше не повернувся в село. Принц Шуцу регоче аж до гикавки, коли я розповідаю йому цю історію. Важка людина принц. Його батько й дід панували тут, увесь край був у них під чоботом, били людей нагаями. У нього тридцять тисяч погонів землі, ходить у капелюсі з золотою стрічкою. Коли буває в мене, то сидить в оцьому кріслі. Цієї зими купив табун коней, побив геть усіх, — не сам, а наймити, братику Йоніке, — і на-

казав одвезти туші в ліс Крестата, щоб вовки не йшли по здобич хтозна-куди. Дуже любить полювати, в його палаці повно ведмежих шкур. А оце закупив у Японії тролянди і завів сад — набагато краший за той, що його виростив у Бузеу Маргіломан. Привіз куці літаком. У нього їх два: один для себе, другий — для жінки. Недавно був у мене, — приходив подивитися на Марію. Він також не вірив, що в мене дві жінки. Випили ми мальвазії, коли приходять механік і скаржиться, що зіпсувався насос. «Трясця його матері, — каже принц, він лається, як і ми, — покладіть того клятого насоса в літак, і я повезу його до Плоєшті. Ти, Джіке, — звернувся до мене, — почекай. Хочу ще поговорити з тобою. За півгодини я повернусь». Дуже любить він мене, можу тобі сказати. Звелів панові Доанке, управителеві маєтку, віддати мені пляж перед палацом, щоб я купався там зі своїми жінками. Анікуца і Марія, коли заходили у воду, не хотіли скидати з себе геть усе, соромились одна одної, дурні. Принц через Доанке передав мені, що на пляжі ми самі, і жінкам не треба натягати на себе оті ганчірки. Бач, він сидів на балконі палацу і дивився на нас у бінокль. Я, братику Йоніке, дуже щасливий. І знаєш чому? Бо цілував руку небіжчика. Кожен цілує руку покійника, якщо в нього помирає мати або батько. Але я цілував руку не звичайного небіжчика і віддав за це пару коней. Її тримає Стан-ворожбит. Це син одного з тих, що мучилися разом з Ке Андрієм у полоні в Анатолії. Ти знаєш Браїлу, так? Добре. Пан Доанке іноді бере мене з собою до міста і частує дорогими напоями, а своїм синам Джордже і Зігу купує лише сироп. Джордже ледар, хоч вчиться в ліцеї. Зігу серйозніший, смаглявий, як циган, і похмурий.

— Браїла, — каже пан Доанке, — нога Парижа, а Париж — нога бога, саме та, якою він колише повій. Я їжджу до Браїли, особливо на Новий рік, пограти в карти. У кав'ярні Біжуліке Багдада промишляє Мішу Ату, найбільший шахрай і шулер. Останнього дня року люди розважаються, а бродяги ходять посівати. Після дванадцятої години, коли настає Новий рік, пани аж пруть до Біжуліке, щоб спробувати щастя у Мішу Ату. Біля дверей кав'ярні стоїть горбань. Пани мацають його горб, труть об нього руки і заходять у підвал, де стіни й столи вкриті червоним оксамитом, таким гарним, що аж очі вібирає. Мішу Ату блідий, з синцями під очима, цілує руки паніям, а їхнім чоловікам говорить: «Многі літа вам, пане префект! Доброго вам здоров'я, пане примар». А в цей час Біжуліке Багдад відкорковує пляшки й наливає. Вони цокаються. Мішу бере нову колоду карт, тасує, пропонує якійсь пані зняти і роздає по одній кожному гостеві. Це гра в очко. Мішу Ату тримає банк. Коли виграє, то

зрїбає гроші лопаткою. А програвши, подає знак своєму хлопцеві, і той приносить належне на срібній таці. Це чудово. Я, братику Йоніке, вже граю три роки і жодного разу не програвся. Допомагає рука мертвяка. Знав, що цілувати. А кого це ти хочеш убити? Нахвалявся, що вб'єш людину.

— Може вб'ю, а може й ні.

— А, це таємниця, розумію. Хотів узяти тебе на роботу. Проте ти налякав мене.

— Я піду і від Берекета.

— Так, йому не варто служити. Од нього смердить, як від тхора. А я плачу добре...

— То байдуже. Я зовсім іду з Плетешті.

— Твоя воля. У мене тобі було б непогано, хоча ти легше зживаєшся з чужими. Ти молодий, братику Йоніке. І хочу дати тобі одну пораду: коли ідеш до якогось добродія по всякій милості, стукай у двері ліктем або коліном, бо дарунків мають бути повні руки. А зараз я принесу ще пляшку, вип'ємо. І Марія заспіває. Вона співатиме: «Небо похмуре, падає сніг». А я буду плакати, братику Йоніке.

Ветіна, весела і розчервоніла, повернулася до довгого стола, на якому дружини солдатів з городу третього артилерійського полку імені Франції сікли капусту. Взяла різак у руку і довго била по копиці, якою Боку, козир-молодиця, що мала ім'я хлопця з гір Римніка, мішала в казанах бульйон.

— Ей, жінки, — загукала, — сьогодні увечері я ставлю чотири літри горілки, заправленої цукром. — Обернулася до Бомфаєра й Скелете: — Приходьте і ви. А тепер ідіть собі. Уже не треба в плавні. Завітайте увечері!

Павло Берекет нахилив свою бридку голу, — шкіра бліда, натягнена так, що мало не трісне на вилицях — свиснув у долоно. Це значило, що циганам нічого сподіватись на заробіток. І сказав, дивлячись на солдатів, які підтримували вогонь у багатті:

— Пора трішки взятися за муштру, хлопці. Кидайте роботу у шикуйтеся на майдані коло хати Тіті Шорічі. Бігом...

— Нікуди не йдіть, — втрутилася Ветіна. — Який це тебе гедзь вкусив, чоловіче? — напалася вона на Берекета. — Дай людям спокій. Страх як любиш командувати. Пішов би краще сам на виноградник. Там, на терасі, виноград уже достигає. Ті, що живуть з того краю села, спокійнісінько крадуть. Вони крадуть, а ти: гайда на муштру.

— Чого ти втручаєшся у військові справи? — лагідно спитав Берекет. — Не можна, щоб солдати запаршивіли.

— Не турбуйся, їх доглянуть жінки. Для того цих молодичь і покликано сюди.

Ветіна сьогодні була щира і добра до всіх, бо Нейку подав про себе звістку.

Власне, то ще й не звістка, а тільки знак. Коли Нейку втікав у плавні, то казав: «Чекай мене. Коли побачиш, що кущі віниччя край саду зв'язані до купи стрічкою або мотузкою, знай, що то я або хтось з моїх друзів». Однак зараз перев'язав віниччя Затик. Він сидів у сіні на горищі. А Ветіна боялася, не зважувалася полізти туди, розпитати, що і як.

Нарешті, вона взяла кошик і пішла в сад, щоб зібрати обтрушені вітром яблука. Покликала з собою і Боку. Ця молодичка, весела й гостра на язик, не мирилася з іншими солдатськими жінками. Однак Ветіна зблизилася з нею саме через її відверту вдачу. Боку вміла дати одкоша всякому, хто намагався покепкувати з неї, не знала, що то таке соромливість: «Прийшла сюди до чоловіка, щоб чистити попелом гудзики на шинелі, хай господь поб'є його та маму Анну. Написав мені, що скрутить в'язи, коли я хоч на один день зостануся з чабанами Римніка, бо вони, мовляв, до п'ятдесяти років вмирають за жінками, а після п'ятдесяти ходять мертвими за ними».

Ветіна пробралася на горище, а Боку зосталася біля кущів віниччя, щоб попередити, коли хтось зайде до стайні. Позбирала під деревами яблука, які нападали за ніч, — майже всі були червиві — і, оскільки Ветіна запізнювалася, зірвала жмут мишію і сіла на землю. Її не цікавило те, що відбувалося на горищі. «Тітка Ветіна розкаже, якщо захоче». Машинально щось креслила паличкою на піску, слухала, як шумить вітер у віниччі, пожовклому й сухому.

Віниччя росло тут рік у рік. Ніхто його, крім вітру, не висівав. Хазяї його не виламували, подвір'я замітали колючими гілками глоду. Не чіпали його здавна, і воно вільно собі кушилося. Восени кущі скидалися на верби. Так стояли вони аж до березня, бо метелиці пролітали над ними, не торкаючись. Захищали їх од морозу зарості акації, а також сливи на межі. І тільки навесні зогнівали вони од дощів.

Коли Ветіна спустилася з горища — пробула з Затиком більше години — Боку дрімала, запаморочена пахощами осіннього саду. Хустка спала їй на плечі, низьке сонце осявало її волосся, заплетене в шість кісок, завтовшки з палець.

— Трішки заснула, — мовила вона, позіхаючи і хрестячи рота.

Ветіна по-чоловічому підкинула собі на плече кошик з яблуками і пішла. Підійшла до перелазу, зупинилася біля купи пожовклого листя. Подивилася, як Боку обтрушувала зі спідниці павутиння. І сказала, немов жаліючи її:

— Тобі погано живеться в землянці на городі. Переходь з чоловіком у хатину, яку ми купили у Ке Андрія. Навіть сьогодні можеш перебраться туди. Прибереш ганько після обіду. А увечері я покличу отця Оанчу. Він відправить молебень і по-

кропить свяченою водою. Тоді й перейдеш...

— Нічого мені не треба, тіточко Ветіно. Ви дуже добрі. Але мене живцем з'їдять інші жінки.

— Я краще знаю, що тобі потрібно, — відповіла їй Ветіна. І Боку замовкла. «Полізла на горище весела, як горличка, — думала вона, — а спустилася звідти немов мокра курка». Але на її вилицюватому обличчі з плямами, які бувають у ненормально розвинутих дітей, застиг вираз тупої покори.

— Так, Боку, не сперечайся зо мною, — вибухнула Ветіна, хоча молодиця більше не зронила й слова. — Я добра, але коли скажу, що чорт русявий, то таким він і зостається!

«Вона знервована, бідолаха, — міркувала Боку. — Нещасна за отим виродком, як і я».

Солдатські жінки полишили дерев'яні сікачі й обступили Йона Мохряну, бо він приніс од свого двоюрідного брата Джіке Дуне двох підстрелених бекасів. Птахи лежали на краю стола, на якому різали капусту.

— Що робити з цим падлом? — з огидою спитала Ветіна. — Дядьку Міхаїле, — звернулася до капрала, — забори їх і викинь у клозет. Хочеться блювати, коли дивишся на них. А ти сидів у панотця цілу вічність, наче я тебе посилала за тридев'ять земель, — взялася докоряти Іонові. — Бери причандалля і допоможи Боку. Слухай, Боку, щоб увечері там усе блищало, як дзеркало!

Хатина з колод і глини, трохи занедбана, — Берекет, купивши її у Ке Андрія, викинув гроші на вітер, — стояла коло Нояну, неподалік од конов'язі німецького ветеринарного пункту. Неподалік од розваленій призьби зі слідами копит — у кількох виїмках сохли з розчепіреними клешнями раки, що їх наловив у Дунаї якийсь хлопчак — шелестів листям кристалий осонок з безліччю зарубок і сердець, пронизаних стрілками кохання. Уздовж звивистої стежки, що тяглася з комишів, оговитих димом, росли кущі горобини. В рівчаках, якими дощова вода стікала в Ноян і Дунай, погойдувалися невеличкі, на одного чоловіка, човни — змазані дьогтем жолобки та жолоби, видовбані з товстих колод, — щось подібне до піроги, в якій рибалка змушений стояти навпочіпки і кидати карасі собі під ноги.

Боку і Йон добряче попрацювали. Молодиця помила вікна; сердито вимахуючи мітлою з вербового пруття, обмела пилітку і павутиння зі стін, поскребла пороги, дерев'яним ножем повиймала жуків, які позалазили в тріщини. А Йон надворі, розправившись із сміттям — купи гною диміли на березі Дунаю. — закріпив карниз і побілів стовбур осокора.

— Тепер, Боку, — мовив юнак, сівши відпочити, — заживеш тут, як пані. Знаєш, чого мені хочеться в цю мить?

— Чого?

— Стати бандитом і заволодіти твоїм тілом.

Цю фразу він запам'ятав ще з часу своєї роботи в цирку. Єнаке Пасалак часто повторював її дівчині, з якою Йон кохався.

— Однак тобі подобається лише циганське тіло, бо воно пахне димом. Я помітив, що ти не зводиш очей з Бомфаєра.

— А хіба я винна, що ти байдужий мені?!

— Іду в плавні, Боку. Скажи, ти жалкуватимеш за мною?

— Я помру із жалю.

Вони змовкли, побачивши Ветіну, священика Оанчу й дяка, за якими йшли солдати третього артилерійського полку, їхні дружини і люди з села. Оточені юрбою дітлахів, Бомфаєр і Скелете несли на підставці великий неструганий хрест, обвитий хмизом.

Почалось богослужіння. Піп у ризах, з рудою борідкою, яка спадала на груди поверх епітрахилі, тонким голосом читав молитву. А дяк, дідок з гострим, зовсім лисим черепом вмочував дві волошкові стеблини у відерце, яке висіло в нього на руці, і кропив стіни.

В гурті людей, що юрмились біля порога, Йон помітив Кіскеняну, електрика, як його прозвав Джіке Дуне. Міцний Кіскеняну, — можна було б сказати, що на нього м'ясо набивали праником, — весь час дивився на стріху, наче прийшов, тільки щоб оглянути сніпки комишу на хатині. Йон пригадав: його двоюрідний брат Джіке Дуне казав, що коли Кіскеняну удень чогось не поцупить, то вночі не склепить очей і на хвилину. І шепнув Ветіні:

— Тітко Ветіно, бережімо кишені, бо Кіскеняну прийшов.

— Дурнику, а що він у тебе може вкрасити? — запитала вона зневажливо. І подала хлопцю коробку сірників. — Візьми. Коли панотець вийде надвір, витреш вогонь і піднесеш до хреста, якого тримають Бомфаєр і Скелете. Спалимо його біля порога, щоб до хати не втрапила ніяка хворість.

— Але Боку навіть погодилася б поголити голову, якби її чоловіка винесли з хати ногами вперед.

— Геть від мене, а то обірву вуха, шибенику!

Йон скривився і подався до Бомфаєра й Скелете.

— Як ся маєш, Іоніке-утопленику? — спитав Бомфаєр, блиснувши зубами. — Бачиш, і німці прийшли дивитись! На мої золоті очі! Так кажуть, братику, коли хтось кляне: «Щоб тобі очі повилазили». — І глибоко затагся.

Під високим осокором юрмилось з десятеро німецьких солдатів у зеленій формі — всі ті, що вартували біля конов'язі. Серед них і поголений до крові вояк, якому Йон уранці хотів скривити щелепу.

— Це язичники, — мовив Скелете. — У них немає церков, так?

— Бач, який розумний циган, — сказав Бомфаєр. — А де вони їх візьмуть? Через те й пороззявляли роти. Про що вони зараз думають? Дивись, братику, як моляться румуни з попом Оанчею. Треба вичистити його, старого цапа, бо весь день мекає.

Піп вийшов на призьбу.

— Хрест! — загукали в юрбі. — Підпалить хрест!

Бомфаєр і Скелете поплювали на долоні і, взявшись за краї розп'яття, підняли його. Йон витер сірника і підніс кволій вогник до хмизу. Цигани, штурхаючи ногами дітей, щоб дали дорогу, підійшли ближче. Піп Оанча помахав кадилом і заспівав плаксивим голосом, схожим на дзявкання лисеняти:

— Хрест, на якому терпів наш спаситель Ісус Христос, береже нас од хвороб і нечистого духа. Нас і цю християнську хату. Гукайте радісно до господя, всі жителі землі.

— Господи помилуй! — неголосно додав дяк, підсмикуючи правою рукою штани.

Хрест, охоплений полум'ям, горів обсипаючи іскрами все довкола.

На небі зійшла вечірня зоря, велика, холодна і зубчаста.

Піп Оанча зійшов на витоптану місцину і, повільно махаючи кадилом, рушив навколо хати. За ним пішли цигани з хрестом. Вони мали обійти її тричі і потім погасити вогонь свяченою водою, яку носив у відерці дяк. Натоп і собі безладно посунув за палаючим хрестом, — жінки хрестилися і без упи ну цокотіли, чоловіки, ступаючи твердо, гасили іскри, які падали в траву. Хлопчаки лупцювали одне одного, кожен намагався протиснутися наперед. Німці і собі йшли за процесією.

Йон помітив, як Ветіна кивнула Кіскеняну, і той одразу зник у кущах горобини. Хлопець вийшов з юрби і подався назирці за Кіскеняну. Однак, ступивши кроків двадцять, зупинився. З-за купи очерету на стежці з'явився Затик з рушницею. Кіскеняну щось шепнув йому, і вони обидва побігли до німецького ветеринарного пункту.

— Тітко Ветіно, я знаю все, — закричав Йон, і вона здригнулася. — Знаю, що Затик — це не Затик. Або хтозна, може його так і звуть, але він не жандарм. Він з Кіскеняну вкрав у німців отих одинадцятую коней. Я бачив, як ви подали знак Кіскеняну, що настав час діяти. Молебень і палаючий хрест — це все витівки Затика, так?

Вони стояли в саду перед хатою. Уже посутеніло, і вітер, що налітав з-за Дунаю, стугонів у акаціях. Ветіна вийшла зачинити віконниці. Коли Йон змовк, вона повернулася до нього, але не побачила його обличчя. Жовтаве світло лампи, що проникало крізь шибку, вихоплювало з п'ятми лише праву ногу, виставлену вперед. Знесилена

Ветіна прихилилася до стінки. Промінь світла, пробиваючись з хати, освітлює ще кілька сухих бадилін, перекинутий догори дном вазон, поламану поливальницю та іграшкового зайця, що його купив Павло Берекет. Заєць витріщив свої скляні очі на вікно, наче намагався роздивитися циферблат годинника, що висів на стінці.

— Скільки? — видушила Ветіна. І Йон збагнув, що вона питає, скільки він візьме, щоб мовчати.

— Я не хочу ніяких грошей, будьте спокійні, тітко. Я навіть не сказав би вам нічого. Але мені потрібен Нейку. Він знає, де можна знайти людину, якій я маю помститися. Зведіть мене з Нейку. Цього я хочу.

— Зараз не можна, Йоніке. Ти мусиш зачекати аж до водохрещця.

— Ні, тітко Ветіно, я не можу так довго ждати.

— А інакше не можна, Йоніке. Якщо не віриш, то присягнуся тобі. Я теж страшенно хочу побачити його. Здається, забула, який він і на вигляд. Але Затик тільки на водохрещце відпустить його. Затик і його менший брат міцно тримають Нейку в руках, щоб стеріг у плавнях коней, які вони викрали. Він фарбує їм коней, змінює масть так, що й хазяїн ніколи не впізнає. Однак на водохрещце його відпустять. Я дуже просила Затика: «Пане Затик, ти також ссав молоко в матері і знаєш, що таке материнське горе. А я ж для Нейку була більше, ніж матір. Відпусти, не виказуй, бо його розшукують за вбивство людини». «Ей, тіточко, — сказав він мені, — якби на його душі не було вбивства то мій менший брат давно виказав би Нейку властям». Кажуть, дуже лютий отой найменший, бодай би він загинув, як твій тато. Коли ти не догодив йому чимсь, то вважай себе пропащим, через два дні будеш у кайданах. Бідолашний мій брат, добре, що хоч живий. Затик казав, що на вигляд він бадьорий і здоровий. Видно, живеться йому в них непогано.

— Тоді я подожду, тітко Ветіно. Служитиму вам і далі вірно, бо не зі злим умислом зупинив вас і розповів те, що бачив учора ввечері. Не гнівайтесь на мене. Кажу вам: «Цілую руку». Та й ідіть до хати. А я зачиню віконниці.

Нейку Жінга прибув до Плетерешті, як і обіцяв Затик Ветіні, увечері, перед водохрещцем, десь годині о сьомій. Він був у обшарпаному суконному пальті, а кашкет з відлогою, на німецький манір, підшитий губкою, — юнак почав лисіти і ховав чоло од крижаного вітру. Уже мав переходити замерзлий Дунай, як з темної-сірої півночі насунула завірюха. І метелиці було де розгулятися, бо перед тим день і ніч без упи ну падав сніг. Снігу накидало на півметра, він виблискував сумовитою блакиттю на всьому просторі плавнів. А у дворах та на ву-

лицях села, якщо дивитися з-за Дунаю, був наче тепліший, без холодного гострого виблиску. Принаймні, так здавалося Нейку. Він говорив собі: у селі сніг, падаючи, огортається пасмами диму, що в'ється з димарів. Раптом повз нього промчав сніговий вихор, він крутився в повітрі, поки розтанув у похмурому серпанку смеркання.

Ветіна напоїла Берекета до нестями, а зараз разом з Йоном Мохряну зустріла його біля пристані в Нояні, обняла, сплакнула в нього на плечі і повела до хатини, де мешкала Боку — її чоловік також був п'яний як ніч. Там нагодувала його свининою, пирогами з капустою — на водохреще по всій низовині понад Дунаєм аж до моря пахне пирогами з капустою, — напоїла червоним вином і наплакалась досхочу, радіючи, що бачить його живим і здоровим. Йон — вранці Берекет з них розраховувався, і за частину одержаних грошей хлопець купив собі кожушок та чорну смушкову шапку — час від часу виходить надвір, щоб поглянути, чи не преться сюди ще якийсь непроханий гість.

— Чи не допоможеш мені якнайшвидше добратися до Браїлі? — спитав Нейку в сестри. — Завтра день прощення злочинців, і я хочу спробувати витягти хреста, якого єпископ кидатиме в воду.

— Тебе не простять, братику. Але ти мусиш витягти його, щоб бог простив тобі гріх. Люди дуже лихі. Немилосердно гризуть одне одного. Якщо зумієш дістати хрест, то префект питає тебе, за що ти засуджений. Відповідай йому, не називаючи свого прізвища: «Не людьми я засуджений. Кара моя від бога, і ношу я горе в душі своїй».

— Може, я й не полізу в воду, — мовив Нейку. — Хочу бачити людей, сестричко. Тому і вийшов з плавнів. Ти не уявляєш, як важко жити самотньому. Можна здичавіти.

— Ні, — наполягала Ветіна, — ти мусиш стрибати в воду. Я заплатила Кіскеняну, щоб пошукав для тебе хреста. Він і так лізе в воду, і смішить людей, і має від панів гроші. Якщо знайде, віддасть тобі, і ти винесеш хрест. Я дала йому простирала і олії, щоб ви добре змастили тіло і закуталися, перш ніж стрибнути в ополонку. А оцесин Некулая Мохряну, — показала вона на Йона. — Він уже півроку чекає на тебе.

— Навіщо я тобі? — звернувся Нейку до Йона.

— Розшукую Цюлю Фелкосу. Де його можна знайти?

— Цюлю? — мовив Нейку і засміявся.

Його гарне обличчя, — Боку, сидячи в кутку, не спускала з нього очей, — здригнулось. Подивився на Ветіну, потім знову повернув голову до Йона.

— У Бухаресті. Він тримає коней для перегонів. Влаштувався... Але завтра... Стривай, перш ніж вислухати мене, скажи: ти дуже ненавидиш його?

— Так, — визнав Йон.

— Завтра він буде в Браїлі. Затик казав, що Цюля, де б він не був, неодмінно прибуде сюди на водохреще. Це його найулюбленіша розвага. Але завтра ти не зможеш його вбити. Це забороняють земні закони. Принаймні тут, у Браїлі! Ти зрозумів?

— Ось побачу його, і тоді вже ходитиму за ним, як тінь. Почекаю до післязавтра чи скільки буде потрібно.

Близько десятої хтось затупотів на ганку і постукав у шибку. То Кіскеняну притягали сани, щоб запрягти в них пару коней з Берекетової стайні.

— Не бійтеся, це дядько Кіскеняну, — мовив Йон. — Я їду. Боку, повартуй за мене.

Боку ступила в сніги і моргнула Ветіні, щоб вийшла до неї.

— Тіточко, знаєте, — вона тремтячою рукою стискала засув, — якщо він хоче... Там ні з ким не спав...

Ветіна пильно глянула на неї у каламутній темряві, потім, запнувши голову хусткою, зав'язала її кінці на спині й шарпнула двері.

Вітер жбурнув снігом аж на задню стінку, де висіли глечики, каструлі, шовковий рушник та пучок сухого любистку.

Поки сани, які вирушили з Плетерешті, долали завірюху — коні з каптурами на головах, аби їх не осліпили шалені пориви вітру, здавались примарами, — «два хлопці з Браїлице», вилізли на вежу церкви позазд майдану Бідняків, недалеко від центру Браїли, били в дзвони, сповіщаючи, що збігає дванадцята година ночі і настає водохреще, день, коли злочинці й злодії можуть спокійно виходити на вулиці, і поліція та жандарми не мають права затримувати їх. Цілу добу, двадцять чотири години, в місті пануватиме прощення. А потім знову почнуться облави.

Протягом двадцяти чотирьох годин у великому порту на Дунаї з передмість на головні вулиці сунули галасливі юрби волоцюг та злодіїв. Поважний перегук бронзових дзвонів оповідав про триумфальний марш, який мав згаснути наступного дня разом із смерканням. Браїлиця, яка в ту пору, коли відбуваються змальовувані тут події, була, безперечно, найбруднішим кварталом міста, нещаснішим і занедбанішим за Коморофку з творів Панаїта Істраті, перша викидала в центр ватаги розбишак, які ножами здобули їй славу в злодійському світі. Там, у Браїлиці, на площі в кілька сот квадратних метрів по один і другий бік мосту (про нього музики співали в корчмах: «І на мості в Браїлиці чортові злодії, ей, украли в мене воза») збиралися гравці в кості. Навіть кам'яний стовп край залізничного насипу був розмальований як кість для гри.

Перші троє, які з'явилися у центрі біля статуї імператора Траяна, прибувши з-за Дунаю, звалися: Мезінгер, Стан-ворожбит і Ангел.

МЕЗІНГЕР. За фахом м'ясник. Переслідується за те, що потай продав п'ятдесят бочок солонини. Про його махінації поліція дізналася з анонімки. Зникнути безслідно допоміг йому шурина — Біжуліке Багдад, власник кав'ярні, оббитої всередині червоним плюшем. Комісар поліції, який вимагав у прокурора ордера на його арешт, писав у своєму рапорті і таке: «Наступного дня після одержання грошей, що належали йому за м'ясо та, очевидно, й за інші продукти, Еміль Мезінгер у п'яному стані прогулювався провулком Косміна біля будинку № 3 біс, в якому живе його двадцятирічна коханка. До себе в дім жінка Мезінгера не пустила. Як стало відомо, вона задумала вийти заміж за дуже багатого старика з Галаца, — це сповістила одна сусідка, яка купувала для них вино та закуски. Вище-згаданий Мезінгер стояв на вулиці і гукав: «Відчини, моя любко, і я тебе озолочу». Побачивши, що йому, скільки б не грюкав у ворота, не відчинять, Мезінгер роззув черевик, викинув геть шкарпетки й онучі, обмотав ноги банкнотами по п'ятсот лей, знову взувся, але черевиків не зашнурував. Ходив так годину чи півтори. Бродяги-діти кидалися до нього і висмикували асигнації. Він не бив їх, не проганяв. Розповідають, що тільки сміявся й гукав: «Тихше, чортів хулігане, не лоскочи нігтем»...

В центрі Мезінгер мовчки привітався з Ангелом і Станом-ворожбитом, зайшов до кав'ярні Біжуліке Багдада. Якусь мить дивився на мармурові сходи, що вели до грального залу, мабуть, думав увалитися туди зненацька і громовим голосом вигукнути: «Радий вас бачити! Ану, налийте й мені чарку коньяку!» Але труснув головою і зайшов до сусідньої кімнати, яскраво освітленої двома лампочками, що були прибиті на стінах між дощечками чорного дерева. Побачив свого шурина, — той був у чорному вечірньому костюмі, в ярмулці, турецькій фесці, гаптованій червоними та синіми нитками. Там сиділи і обидва сини Біжуліке, трохи згорблені, як кравці, витрішкувати і гостроносі.

Біжуліке примусив Мезінгера випити, щоб зігрітися.

— Ми тебе чекали, — мовив господар. — Саме збиралися підкувати ослицю. Та, що була в мене минулого року, здохла. Зараз тримаю молоду, з двома білими плямами на лобі.

— А як мої справи? — спитав Мезінгер.

Він був товстий і на дві голови вищий од Біжуліке Багдада. Комісар, описуючи його зовнішність — цього не вимагав рапорт, —

вказав, що «цей тип викликає підозру вже жахливою манерою рухатися, він весь час шукає, аби щось роздерти своїми грубими, як у м'ясника, руками». Однак він помилявся, бо Мезінгер, незважаючи на свій зріст, ступав плавно, м'яко.

— Все гаразд, — відповів Біжуліке, — я все влаштував. От побачиш завтра. А тепер ходімо.

— Ти, — завагався Мезінгер, — тільки кажеш, що все гаразд. Квапишся, щоб виконати свою примху.

— Все влаш-то-ва-но! — проказав Біжуліке. — Завтра стрибнеш у воду і шукатимеш хрест. Витягнеш його чи ні, однаково тебе простять.

— Я? У воду? А чого я там не бачив?!

— Краще у воду, аніж за водою. Зробиш так, як я кажу. Не замерзнеш. Я приготував для тебе спеціальний костюм.

— Тоді я згоден. Давай молоток, гвіздки й підкови!

— Скажіть клієнтам, нехай ідуть до стайні! — наказав Біжуліке синам. Ті кинулися в двері.

Біжуліке саяв од радості. Його обличчя, завбільшки з кулак, все у дрібних зморшках, зникло у віконечку каси. Коли він знову обернувся, то Мезінгер побачив у його піднятих до скронь руках дві тоненькі підкови, виліті із золота. Вони скидалися на русьві дівочі кучері, що вибилися з-під хустки, тим паче, що він ними легенько помахував, дивуючи шурина.

— Панове, — мовив він до клієнтів — у стайні в ніс шибонув міцний дух прілої соломи та гною, — ослиця, яку ви бачите і якій мій шурина обчищає копита, — це джерело мого багатства. Вона або, краще сказати, інша така сама, як оця, здохла давно, возила борщ у казанах з передмістя, де я мешкав, аж у порт. Вісім років день у день ми обоє возили докерам борщ. Так і збив я капітал. А, придбавши оцю кав'ярню, поклявся, що куватиму її лише золотими підківками. І дотримую свого слова. Раз на рік, на водохреще, у день, коли я відкрив оцю кав'ярню, скликаю свою родину і клієнтів і виконую дану клятву.

СТАН-ВОРОЖБИТ. Справжній шахрай, відомий ще під прізвиськом Воскресіння, що на жаргоні злочинного світу Браїли означає осквернитель могил.

Він прийшов до міста з однією метою: подивитися, як діставатимуть хрест з води, і наїстися ковбас, мітітей¹ та інших смачних страв. Покинувши Мезінгера і Ангела, сховався в коридорі кав'ярні, розмірковував, що йому робити.

«Насамперед, — подумав, — заберуся до якоїсь корчми. І нехай чорти вхоплять цигана, який відмовиться грати, аж поки не потече йому з носа кров! Буду їсти і пити вино. Вино носитимуть мені склянками, а

¹ Мітітей — ковбаски, смажені на решітці (румун.).

не відром, щоб піни було на палець. Десь під ранок засну на часину, а тоді гайну до Дунаю, щоб перемовитися з хлопцями: «Будьте здорові, братове. Сьогодні і в нас свято, гуляємо і ми по вулицях поруч з поліцейськими». Кину дві жмені дрібних грошей в оті бляшанки, що їх носять ченці на шиї, наче рептухи з вівсом — правду говорить оте прислів'я, що людині давай трошки милостині, а коли береш, бери все і добром, і силоміць, — потім знову до корчми, щоб набити живіт. А коли зостанеться години чотири до закінчення прощення, Воскресіння чкурне на вокзал, накиває п'ятами з Браїли. Румунія чимала, й поїзд — паф! паф! — повезе, куди тобі заманеться».

Так він задумав. Але не зробив цього, бо, коли виходив з коридора, по обидва боки від нього стали два здоровані. Один був у шкіряному пальті, другий — у підбитій хутром шубі з великим коміром, розстібнутій майже до стегон. «От спробуй тепер дременути од них», — подумав Стан.

— Що це з вами, ей? — він намагався жартувати. — Померзли і горнетесь до мене, щоб зігрітися? Краще пошукайте собі дівчат. Цих шльонд доволі у портових корчмах, хоч греблю гати.

— Іди спокійно, — відповів чоловік у шубі, той, що з лівого боку. — Тільки не подумай накивати п'ятами. Хоч ти й ворожбит, а трусну так, що й кісток не позбираєш.

— Кісток? — мовив Стан. — Правда ваша, я ж промерз аж до кісток. Ця проклята завірюха наче колючками шпигає в спину.

— Сержант! — наказав здоровило у шкіряному пальті. — Візьми його руку і засунь собі в кишеню. Тримай міцно. А то може витягти пляшку з сірчаною кислотою. Хлюпне тобі в лице, і зостанешся на все життя калікою.

— Це я вперше запускаю руку в чужу кишеню. З наказу інших і без власного бажання.

— І також уперше виймеш її порожньою.

— Це ще побачимо.

Його повели вузькими безлюдними вуличками — у верхів'їтї дерев і над хатами завивала метелиця, наче сови комусь віщували смерть. Зайшли з ним, не випускаючи рук ні на мить, до сірого будинку з довгими коридорами та високими вікнами, через шпарки яких вітер просівав сніг. На слизких і погано освітлених дерев'яних сходах тхнуло застоїним повітрям, вогкістю і — принаймні так здавалося Станові — тушкованою в кислій капусті солониною. «Привели мене, мабуть, на якусь гулянку. Дай боже, щоб це було так!»

Вони зупинились напроти дверей, пофарбованих у біле, наче в лікарні. Сержант постукав, хтось відповів йому коротко, нервово: «Заходь». І за мить Воскресіння осліпило яскраве світло. Він заплющив очі.

Чоловік, який сидів біля потужних ламп,

що, мов прожектори, були спрямовані на двері, вдоволено мовив:

— Спіймали? Молодці! Кричав, пручався?

— Анітрохи!

— Ви вільні.

Здоровані козирнули й вийшли. Стан, стоячи біля порога, приклав руку дашком до очей.

— Сідай на стілець у кутку.

— Погаси світло і одягни маску, коли не хочеш показати мені свого обличчя.

— Гаразд, я вимкну одну лампу. Сідай.

— Спасибі, — подякував Воскресіння, — що не тримаєш мене, як дурня, на ногах. Хоч відпочину трішки, поки накажеш отим двом лупцювати мене. Ти диви, — здивувався він, повівши рукою до обличчя, — сержант забув хустку в моїй кишені. Глянь, яку ганчірку носить, негідник. Огідно взяти в руки. Лїньки випрати! Я можу казати, що схочу, правда? Адже сьогодні водохреще. І ви не можете тримати мене тут. Через те й не зчиняв галасу на вулиці. Знаю, що не маєте права на мене сьогодні. Якби були впіймали до того, як оті з Браїлици задзвонили в дзвони, то було б зовсім інше.

— Правда?!

— А хіба ні? — здивувався Стан. — Можете тримати мене тут цілу ніч. Але завтра на світанку я маю зустрітися зі славними хлопцями. Якщо мене не буде, підуть розмови по всьому місту.

— Ну й що?!

— Буде розірвано угоду. Злодії нароблять вам такого, що вистачить на два роки.

— Вони нам, а ми їм. Однак ти вже не знатимеш цього, бо через тиждень тобі відрубать голову.

— Невже? Може, ви і є кат Румунії? Чи я хтозна-який злочинець? Та коли ви таки кат, то навіщо мені стинати довбешку? Я оскверняв могили, за те був засуджений дев'ять разів. І відбув кару, це ж правда. І ще чимало років носитиму свою голову, бо й на фронт не пошлете, уже застарий. Я ворожбит, так звуть мене люди. Але хіба я порушую закон? Ніколи. Примовляю, виганяю нечистого духа з неплідних жінок, лікую п'яниць. А, знаю, хто на мене заявив. Це сліпий Ке Андрій, який тиняється по Добруджі. А що я зроблю, коли його син таки дурень! Джіку Катіру, вже з самого прізвиська видно, що у нього немає клепки в голові! Сліпий просив мене: «Дай йому напитися трав, Стане, він смокче горілку, як кліщ». А я що зробив? Дав випити йому літр цуйки, настояної на гною та п'ятох грамах живого срібла. Наступного дня, ще до схід сонця, взяв його сечу, додав до неї ще п'ять грамів живого срібла і цуйки, звелів знову все випити. Досить, мовив я йому, моя кирпата теща ще подивиться в дзеркало. А ти, поки світ та сонце, й не глянеш на горілку. Та нібито через місяць він знову почав пиячити. Сліпий ходив за мною, щоб зарізати, проклинав двома мо-

вами, по-румунськи і по-турецьки. Адже він разом з батьком був у полоні в Анатолії і відтоді має дурну звичку розмовляти двома мовами — рідною й чужою. За це ви не можете мене покарати.

— За це ні. Але за оте друге знахарство віддамо тебе до військового трибуналу, і ти одержиш кулю в потилицю. Я маю на увазі також історію з ртуттю, чи живим сріблом, як ти її називаєш. Чого ж ти так стоїш? Злякався? Оце сидиш і проклинаєш мене: ота маска за столом, отой рот мертвка викрив мене. Що ж, так воно і є. Дивись, ось у мене, — до лампи потяглася тонка рука з довгими, блідими, вкритими жовтавим волоссям пальцями, — ключ од папки, яка поведе тебе до страти. Ти забрав у нашої армії двадцять воїнів. Двадцять — це діра у серці країни, трясця твоєї матері. Встань, бандите!

Стан підхопився зі стільця, виструнчився.

— Нам відомо все. Ти діяв у Бузеу і в Текучі. А післязавтра — бачиш, я поважаю угоду про водохреще, зважу, якщо хочеш, і на день святого Йона — заб'ю тебе в кайдани і пошлю до Бухареста.

Голос став лагіднішим.

— Ти чув приказку: «Сім попів у Царгороді співають алілуйя»? Не знаєш? А звідки тобі її знати. Ти вмієш лише добре натерти новобранцю спину в п'яти чи шести вдало вибраних місцях. А тоді даєш випити склянку слини від туберкулозного — купував її в лікарні! — і наказуєш іти до лікаря, на рентген. Як ти дізнався, що сліди від ртуті на шкірі нагадують каверни на легенях? Ну, скажи, знаю я про твої витівки? Відповідай.

— Знаєте, — пробурмотів Стан. — Ви перелічили все, як перераховують гроші, коли їх комусь позичають.

— Визнаєш свою провину, і це мені подобається. Ми вже розуміємо один одного. Чого ти прийшов до Браїли?

— Подивитися, як шукатимуть хрест.

— Ти знайомий з Ангелом?

— Недавно ми разом перебиралися через Дунай. Він ходить у куртці.

— Можна собі уявити: Воскресіння і Ангел. Один без одного не можуть жити.

— Ми зустрілися випадково. Він казав, що завтра хоче дістати хрест із води.

— Завтра стрибнеш і ти в Дунай. Боїшся?

— Зроблю, як накажете. Якщо змилуєтеся, то залізу й під землю.

— Стрибнеш у Дунай і все. А завтра ввечері можеш іти з усіма вашими. Тільки якнайдалі. І більше не роби дурниць. Адже маєш чимало грошей, щоб жити спокійно.

АНГЕЛ. Справжнє ім'я: Костіке Банаурс. Він був бортмеханіком у розвідувальній авіації, і його збили під Севастополем. Понад рік провалявся по шпиталях. Медична комісія, головою якої була дружина заступника міністра, визнала його непридатним

для кадрової армії. Стояв такий вродливий, що лікарка, хоч їй уже перейшло за сорок, приголомшена, зачарована, не могла відірвати від нього очей.

— Ні, не могу я знову послати його в пекло. «Ти, Ангеле — ангелом його зватимуть пізніше і жінки з Браїли, рівних яким немає у всій Румунії — ти, Ангеле, — хотіла вона йому сказати, — вертайся додому, кохай, виплоджуй дітей, збільшуй свій рід».

Він щось промимрив, можливо, просто подякував. Однак члени комісії не розчули, бо колишній авіаційний механік говорив тихо, слова вилітали з його рота шорсткі, наче дерев'яні. Стоячи перед ними голий, почував себе осоромленим. Ще розпалений гарячкою (в грудях немов вогонь горів), він замість радості, що може йти куди хоче, переживав розчарування і приниження. Цей стан, що міг бути симптомом відновлення хвороби, не залишав його аж до повернення в Браїлу, точніше доти, поки не відчув у порту запаху мастила та гудрону. Тут, на березі Дунаю, його надмірне зворушення зникло. Хвили річки — вони зовсім не блакитні, як про це пишуть у шкільних підручниках, — набігаючи на берег, вселяли в нього дитинячий спокій. Пригадав, як до війни, напровесні, коли і пляж, і набережна, і рибальський курінь на острові ще спали під льодом, він пролітав на бойовому літаку і кидав бомби, трощачи кригу. Про це повідомляли заздалегідь, і на березі збиралася юрби лицейців, дівчат і хлопчаків, які завжди втікали з уроків перед тим, як мав подутти аустру, південно-західний вітер. Цей вітер змушує розпукати вербові бруньки, виганяє людей з хат, а собак із скирт соломи.

У Браїлі влаштувався за добру платню у приватній майстерні, яка ремонтувала просто неба судна невеликого тоннажу. Дехто заявляє, що врода Костіке Банаурса не спонукала одразу на любовні пригоди. Довгасте обличчя, вольове, смагляве, трохи суворе, як у жителів Мунтенії, привертало увагу скоріше якимсь чортівським завзяттям, що кипіло в його крові. А очі... Саме вони, чорні, великі, палкі, і змушували тривожно битися серце будь-якої жінки.

«У нього найдовші і найм'якші вії, — казала одна пані своїй подрузі. — Гляне на тебе і немов жбурне в душу жменю піску. В тих очах його було щось неземне, моя люба. Такими я уявляю очі тих, хто курить опіум».

Розповідають, що в жовтні, за два тижні до того, як Ангелу довелося втікати з міста, його бачили в порту біля рибного базару. Він стояв, прихилившись до стінки корчми, яку добре знали моряки, згорнутий піджак висів за спиною, і жінки, йдучи за покупками, зупинялися і дивилися на нього. Деякі, сміливіші, підходили ближче, щоб заговорити, але він не зронив ні слова. Костіке й не дивився на них, байдуже грівся собі на

сонці, тримаючи на руках чорне кошеня з якимсь зеленкуватим хвостом — чудне створіння. Він звичайно пропадав у Біжуліке Багдада серед вишуканої публіки, але іноді заходив і до цієї корчми, щоб подивитися на розваги моряків або подражнити дочку корчмаря, руду дівчину, од якої відгонило немитою вовною, бо вона полюбляла спати на баржах, що стояли на якорі саме напроти їхнього будинку. А в той період, про який оце оповідається, на баржах возили лише паки вовни. Втім, саме ота руда і пустила чутку, нібито Костіке Банаурс взяв за руку дочку начальника поліції і зник у вербовому гаю на острові. Звісно, пізніше вона заявляла: «Не можу точно сказати, що то був він, не можу. Саме пройшов дощ, і в повітрі стояв густий, як дим, туман. Мені здавалося, що в плавнях димом виганяють лисиць з нір. А я чистила коропа, щоб засмажити його».

Однак було вже пізно. Ангела звинуватили у зведенні неповнолітньої і розпочали слідство.

Заочно засуджений на два роки тюрми, він у ніч перед водохрещем повертався до Браїли, щоб спробувати своє щастя: витягти з води хрест і дістати прощення.

Зайшов до пекарні на вулиці Рахови саме тоді, коли там виймали з печі булки. У пекаря і його чотирьох помічників, коли вони побачили Костіке, повипадали лопати з рук.

— Ангеле! Ей, хлопче! — вигукнув пекар і кинувся обнімати його.

Крізь широко відчинені двері на вулицю плинув приємний запах свіжого хліба.

Троє з Плетерешті зупинилися в шинку братів Шороаге на вулиці Доробанць. Вони насипали коням у ясла вівса і спокійно пішли до великої кімнати, що правила за спальню. Просто на підлозі лежали солом'яні матраци, застелені рогожкою. Брати Шороаге, маючи тісні зв'язки із злочинним світом, запевняли, що в них спокійно можна залишати упряж, багаж будь-де на подвір'ї і там усе лежатиме до від'їзду. Та й справді ніколи ніщо не пропадало.

Йон і Нейку, заклакні від холоду, зі зціпленими щелепами, полягали ногами до гарячої груби. На відміну од них Кіскеняну мав такий вигляд, немов щойно підвівся з ліжка, переспавши з жінкою.

— Ви тільки гляньте на них, як тремтять! — засміявся він, засвічуючи ліхтар. — Гай, гай, а мене й не такі метелиці замітали, і то я не мерз!

Розв'язав торбу з харчами, нашвидку поїв і, присвічуючи ліхтарем, роздивлявся тих, що спали. Над сонними тілами стояв сморід — тхнуло мокрим одягом, смаженою солониною, дверці в грубі були масні, як роти селянських дітей у день святого Гната. Кіскеняну переходив од людини до лю-

дини, намагаючись углядіти знайоме обличчя. Недалеко від входу знайшов-таки двох кумів, але скільки не штовхав їх, все марно. Розсердившись, узяв у одного кума кисет, заткнув собі за пояс, погасив ліхтар і подався до шинку, щоб почути якісь новини.

Його знали — у місті Кіскеняну називали блазнем водохрещца, — отож йому швидко знайшлося місце за столом, де п'яниці дудлили склянку за склянкою. Розповів кілька старих анекдотів; гульвіси реготали, аж за животи бралися. І зовсім полонив їх, коли взяв двадцять сірників, склав на коробці, послинив з одного боку і запалив через три. Сірники горіли, згиналися, утворюючи бридке нецензурне слово.

— Бачите? — гукали п'яниці. — Гарна трава росте лише поміж будяками.

Коли повернувся до спальні, Йон і Нейку вже дрімали. Розбудив їх і розповів новини. Міська рада купців домовилася з поліцією, звісно, давши доброго хабара, щоб злочинців не чіпали на водохреще. З їхньої голови не повинна впасти і волосина.

— Чуєте, — повторив Кіскеняну, — жодна волосина! Чимало грошей залишати сьогодні злочинці в кишенях купців, якщо ті зробили все, щоб виграти бій! А бій був не на жарт. В поліції нібито спершу заперечували, — ні і ні, адже зараз воєнний час, в країні скрута, та й маршал розгнівається. Але зрештою згодилися: дозволимо, зважимо на традицію, візьмемо все на свою відповідальність.

Ще сказав, що вранці на Дунаї спершу вишикується військо. Цивільні стоятимуть оддалік — на насипу із землі, вибраної з окопів. Службу відправлятиме протопіп. Єпископ нижнього Дунаю, резиденція якого міститься в Галаці, не може приїхати, він уже старий, німецький. Ополонка, в яку кидатимуть хрест, буде п'ятдесят на двадцять метрів, а хрест — його мусимо дістати ми, а не тутешні нікчеми, які ходитимуть з ним по милостиню до панів і в ресторани, ми і тільки ми, щоб заспокоїлася твоя совість, Нейку, і спав гріх з руки, якою ти розпорів живіт німцеві Курту, — хрест не дерев'яний, як бувало раніше. Купецтво прислало особливий хрест, оббитий сріблом. Булькне у воду — і одразу піде на дно. Це вже навіть не хрест, а чортзна-що.

— Скільки, ти гадаєш, протопіп візьме за відправу? — спитав Кіскеняну в Нейку. — Мамо моя, він загребе багато тисяч! Бог, коли вже повернеться до когось лицем, робить йому рівчак у бороді, щоб по ньому стікали назад масло й мед. Тобто, ти сидиш і їси, а що випаде з рота, знову потрапить у твою миску.

— А про Цулю Фелкосу ви щось чули? — спитав Йон.

— Так, він тут. Приїхав учора, документи у нього справні. Уже не краде, тримає копейку для перегонів у Бухаресті. Він зупи-

нився у Біжуліке Багдада і грає в більярд. Великий пан. Але завтра, побачиш, він таки стрибне в Дунай. Я з'їв би скибку свіжого кавуна. Хлопці, чи не зберігає дядько Шо-роаге кавуни в полові? Може, спитати у нього?

— Почекай, хай розвидниться, — мовив Нейку. — На розі є крамниця.

Тих, що мали стрибати у воду і шукати хрест, було тридцять три — бо ж Христос прожив на світі тридцять три роки. І юрмилися вони в дощатому бараці, де влітку роздягаються купальники. Стіни здригалися під поривами вітру, відгнали пліснявою, на спинках лавок можна було прочитати незграбні підписи, зроблені милом або вирізані ножиком. Поламаний стіл приперто до лави, подібної до тих, що їх використовують у лазнях передмістя. Санітар, якого прислали з міської лікарні, роздавав халати, викликаючи плавців за списком. Більшість назвали свої прізвиська. Нейку Жінгу ніхто не знав, бо він уперше брав участь у таких змаганнях, Кіскеняну, перша постать в цьому збіговиську, записався як Гіце Бароанчу, на прізвисько Ляяна Кістка. І санітар, з широкими, наче в жінки, стегнами, вимовляючи його, стулював губи від подиву. Його безбороде лице, на якому поряд з товстим носом чорніли дві великі родимки, здавалося, говорило: «Господи милосердний, ціле збіговисько покидьків, справжніх босяків, тільки дивись на них і дивуйся».

— Ключчяна ярмулка...

— Є...

— Стан-ворожбит, друге прізвисько — Воскресіння... Міліке Мезінгер... Діді, Коробка з харкотинням... Ангел... Пан Цуля Фелкосу.

Цуля вихопив чорний халат, пропахлий нафталіном і формаліном. Одягнувши його, скривився, гидливо процідив:

— Вбрання для моргу, хай йому біс!

Санітар вибачився, він тут не винен. Цуля чвиркнув крізь зуби і крутнувся на каблучках, як досвідчений ковзаняр.

— А, це ти, Цуля! — мовив од дверей Йон Мохряну. Йому допоміг пробратися в барак Кіскеняну.

— Ти до мене, котику? — нахмурився Цуля.

— Я син Некулая Мохряну, якого через тебе сім років тому застрелили в селі Мірча-Воевода.

Цуля здригнувся. Однак відразу ж узявся в боки, розставив ноги і мовив погрозово:

— Ану повтори ще раз. Тоді й зубів не позбираєш! Що це таке, санітаре, — розсердився він. — У нас важлива справа, а сюди лізуть всякі нікчеми і верзуть нісенітниці. Ми вже маємо блазня, Кіскеняну. А цього візьми за комір і викинь геть на сніг!

— Я піду сам, — мовив Йон. — Але знай, що буду недалеко. І не спускатиму тебе з очей.

Він вийшов. Сотні людей, білих, як чаплі, од снігу, тремтіли на морозі навколо підвищення, де протопіп і чотири диякони правили службу. Його слів не можна було зрозуміти через вітер, а солдати, вісім рот, вишикувані на березі Дунаю з рушницями при нозі, тупотіли, аж земля гула. Капітан, який командував ними, — він стояв у брезентовій накидці, — призначив за непослух сто з лишком днів наряду і відступив ліворуч од підвищення. Почував себе незручно, бо загубив каблук від чобота, зачепившись десь за скобу.

Кілька хуліганів, посинівши од холоду, немов скумбрії, сиділи на купі криги, вибраної з річки, — в ополонці, куди мали кидати хрест, пінилися хвилі, — іржали та гигакали. А з натовпу голосно гукали:

— Щастя й здоров'я!

— Бродяги з Браїліці! — вилаяв їх префект, нахилиючись до своєї дружини.

— Ти щось сказав? — перепитала та.

— Нічого. Дивись, уже виходять!

З барака, кроків за двадцять од якого вишикувалися шерехи солдатів, вийшли на берег плавці. Наче жалобні стяги розвівалися на них чорні халати. Натовп подався вперед. Поліцейські, взявшись за руки, утворили живий кордон. Капітан побіг до своїх солдатів. Почулися вигуки:

— Он Сіліфонка, чортяка, вилив на себе ціле відро олії!

— Воскресіння!

— Блазень!

Кіскеняну виліз з барака рачки. Він перекидався, ставав на руки, ішов колесом. А коли проминав першу роту, віддавав честь, приклавши руку до заду.

— Ангел.

Коли вийшов Ангел — він ступав широко, самовпевнено, втупивши очі в землю, а рукава халата, що був лише накинута на плечі, метлялися, наче чорні крила, — з натовпу вирвалося протяжне: у-у-у! Якась жінка жартома кинула в нього грудку снігу. Її вчинок наслідувала юрба, і град білих сніжок полетів у плавців.

Цю розвагу припинив протопіп. Підтримуваний під руки двома дияконами, він спустився з хрестом, що його подавали купці Браїли, на берег Дунаю. Вимуштрована капітаном рота з правого флангу стала в чотири шерехи, зарядила рушниці і по команді: «Увага... вогонь!» дала залп в ополонку, — щоб убити диявола.

Поки солдати знову поверталися в стрій, протопіп благов святого духа зійти в «цю широко річку, як колись у Йордан», і, зібравшись на силі, кинув хрест, оббитий сріблом, далеко в ополонку. Наступної миті Кіскеняну, ухкаючи, поїхав по кризі на санчатах, що були приготовані заздалегідь — сотні людей, що їх немилосердно шмагав

вітер, в якомусь божевільному шалі щось вигукували, репетували, верещали, — і, кумедно вимахуючи руками, шугонув у воду. А слідом за ним пострібали й інші тридцять два чоловіки, одні сповнені жаху, інші розпалені вином, яке кипить і вирує в жилах сміливців або тих, що втратили всяку надію.

Йон Мохряну, опинившись серед гурту селянок, помітив, що Нейку Жінга, перш ніж стрибнути в Дунай, про щось розмовляв з Цулею, показуючи на берег, і люто вилаяв його. «Ти нікчема, пане Нейку. Він жив з твоєю сестрою, а ти навчаєш його стерегтися мене. Але од мене він не втече!»

Оті тридцять три пірнали й виринали, штовхаючи один одного. А Кіскеняну, ставши край ополонки — забув, що одержав од Ветіни гроші — полоскав водою рот, лякаючи префектову дружину, у якої зуби були поїдені каріозом. Раптом Костіке Банаурс, який плавав там, де була найбільша штовханина, заверещав нелюдським голо-
сом:

— Браття!.. Зарізали, розбійники!

І, тримаючись руками за живіт, пірнув на дно. Води Дунаю понесли його — мертво-го — попід крижаний міст, далеко-далеко. В дим і забуття. Або в легенду.

— Я, — розповідатиме згодом Йон Мохряну вчителєві Еудженові Фулзі, — спершу не збагнув, що там, внизу, скоїлося нещастя. Подумав, що розпачливий вигук Ангела зумовлений правилами гри. Втім, я весь час стежив за Цулею Фелкосу. Помітивши, що плавці юрмляться біля спущених у воду драбин, відчув гіркий присмак у роті, присмак жувального тютюну. Мені стало страшно. Я боявся втратити Цулю, і боявся за Нейку, бо поліцейські зразу оточили ополонку. Поліцейські та ще мухи — це перші істоти, що злітаються туди, де когось підкосить смерть. Усіх, хто стрибав у воду по хрест, затримали для слідства.

І я, не знаючи, коли і звідки з'явиться Цуля, — я був певен, що його відпустять, — подався до Бухареста, щоб почекати на нього там. Через чотири дні, в середу, на іподромі Беняса — мали відбутися перегони на премію Негро Понте, в них брали участь лише власники стаєнь — почув його прізвище, вигукване в рупори. Потім побачив, як вийшов він на останнє тренування, що його проводять жокеї перед стартом. Падав сніг, інваліди (їх було чоловік п'ятнадцять), одягнені в лахміття, влаштували базар, торгували цигарками. Сніг падав рясно, перегони мали бути на санках. Цуля — в жовтому жакеті, білому картузі й синіх гетрах — покрикував на руду кобилу. Фрея вважалася фавориткою номер два. Принаймні, так казали нерозважні й довірливі гравці на перегонах, які пізніше, коли я влаштувався слугою на іподромі, — про-

служив там два місяці, — частували мене вином, аби щось вивідати. Побачивши Цулю, я заспокоївся.

«Чудово, день розплати вже недалеко. Завтра чи післязавтра ввечері, коли він, як звичайно, піде перевіряти стайні, я почекаю на нього у вузькій вуличці іподрому і вб'ю».

Подали команду припинити ставки, і санки вишикувалися неподалік од трибун. Якийсь череватий тип, арбітр, вистрілив з пістолета, і восьмеро коней, спонукувані віжками, побігли риссою, а гравці схвильовано загукали. Весь заїзд проминув залізно огорожу, з-за якої звисали обліплені снігом гілки. Але на завороті, що його називали місцем невдах, два жокеї випали з сенок, і Цуля вихопився вперед. Його Фрея стукотіла копитами чимраз дужче, здіймаючи білясту снігову куряву, і мені подобалося, що Цуля попереду всіх, я палко бажав, щоб виграв він, хоча саме через нього загинув мій батько. Та за кілька метрів од фінішу Фрея пішла навскач і, ставши дибки, дико заїржала, — так іржуть коні, випущені в плавні Браїли. Ті, що поставили на неї, сторопіли. Але наступної миті кобила рвонулася вперед і фінішувала перша. Потім повільно внутрішньою доріжкою подалася до суддівської вишки. У санках, похиливши голову на плече, сидів Цуля. Його батіг і віжки волочилися по снігу. Жокей, який приїхав слідом за ним, жартома штовхнув його ліктем. Цуля боком повалився в санки. Мертвий.

Лікарі встановили, що розрив серця стався перед закінченням перегонів, і Фрея згідно з правилами була дискваліфікована. Я стояв біля продавців цигарок, думав про себе, про Цулю і казав собі, що він все-таки виграв. Зараз точно знаю, що виграв він, бо я ніколи не вигравав. Але, можливо, недалекий той день, коли я скажу: «Так, сьогодні я переміг». Адже кожна людина повинна мати свій день, чи не так?

• • • • •
То ангел сповістив уперше.

5

Темно-сірий вечір, дзижчать комарі. Нестройові з городу третього артилерійського полку імені Франції, повернувшись від Дунаю, де вантажили на баржу, що прибула з Чернаводи, ранню картоплю, п'ють ційку (виміняли її у Георгі Жінгі за два мішки вугілля, яке їм дав солдат-вартовий). Солдат Васіла Предеску, прихилившись до стінки навісу, мовчки гладив синій розмальований квітами кухоль і дивився на Боку, козир-молодицю з гір Римніка, яка спала на соломі, закутавши ноги в скатерть. Рот напіввідкритий, права рука на голих грудях.

— Розбудить її. Хочу, щоб випила зі мною. Вона схожа на королеву-матір.

— Не треба, нехай спить, — заступилася за Боку якась жінка, що гризла бублики. — Вона ходила на циганський куток до Бомфаєра, і кішка подряпала їй спину.

— Я дав вам вугілля, а тому слухайте, що кажу. Зрозуміло? Ви мусите гукати: «Хай живе королева-мати». Гукайте, бо п'єте за мій рахунок.

— А коли почує хтось із старших... Вскочим у халепу!

— Чому? Королева — моя коханка.

— А вона про це знає? — сміхотливо спитала молодичка, яка їла бублики.

— В цьому найбільша насолода, що я люблю її на відстані.

— Так може сказати будь-хто, солдате. Всі ми мусимо любити королеву і віддати за неї й життя, якщо виникне потреба.

— Дарма, — покрутив головою Предеску, — мені першому спала на думку ця ідея. Хай живе королева-мати! — загорлав він і ковтнув з кухля. — Завдяки тому, що люблю її, я врятувався від смерті. Коханню робить чудеса, як каже одне прислів'я, і це таки правда. Я був на фронті, і мене заїдали воші. Та ще які воші! Їхав на них, ніби на коні. Сідаю, ось так, щоб відкрити консерви, а воші дуплять мене вбік, як на коліщатах. Доводилося вішати рушницю на шию, щоб не загубити її. І був у нашій роті капітан, звір, а не людина! Цієї зими, хоч який лютий отой російський мороз, примушував нас увечері, перед сном, мити ноги холодною водою — чотири відра на землянку. І вода замерзала між пальців, трясця його матері! Лід зішкрябували ножом. Можна було встромили лезо в палець аж до кістки, все одно не відчув би. Мав я приятеля з Крайови — нехай бог простить його, помер, заснув, скоцюрбившись у снігу, і ми не змогли випрямити його. Так і поховали напівзгнутим, — наче сидить і думає про свою жінку або слухає, як коні скубуть траву. «Ей, Йонеску, — подумав я, — коли підемо в наступ, пущу капітанові кулю в потилицю. І нехай тоді хтось викаже мене». Але простив йому, бо після смерті мого приятеля з Крайови побачив дивний сон. Ніби по снігу прийшла до мене королева, сіла на коліна, поклала руку на груди, погладила волосся — я волохатий, як ведмідь, — і каже: «Ей, Предеску, Предеску, скільки вже бігаю за тобою, а ти й слова не промовиш. Ну, скажи хоч що-небудь». Але я не міг розтулити рота. «Скажи, чому не написав мені?!» Прокинувся я. Надворі, напроти вікна човгав чобітьми вартовий, витоптуючи сніг. Я тоді ладен був плюнути собі межі очі, бо тільки дурень може побачити таке уві сні. А наступного дня нам видали конверти, і я подумав: давай напишу королеві. Писати — не писати. Таки напишу! І склав листа. «Дорога моя королівська величність, пишу тобі, що

живий і здоровий. А тобі бажаю, щоб мій лист застав тебе в найщасливіший для твого життя час. І знай: сьогодні вночі я бачив тебе уві сні, ти була зі мною, і я вже не відчував морозу. Вельми тужу за тобою ще відтоді, як ми попрощались і я поїхав на фронт. Навіть глянути на тебе не можу, бо минув уже рік, як загубив я фотографію, що ти мені прислала. Напиши мені багато і розкажи про себе. Я ж тебе давно не бачив. Тільки не друкуй на машинці, пиши рукою слово за словом, щоб я міг уявити, як твої пальці торкалися паперу і дрібно писали моє ім'я. Я вийшов живим з усіх запеклих боїв. І проси господу бога, щоб зберіг мене живим, щоб ми змогли побачитись і розповісти, як жили в ці важкі часи, далеко одне від одного. А на закінчення складаю тобі вірша. Вивчи його напам'ять.

Все минає, все спливає,
Скільки вже забув і я.
Але вічно в серці сяє
Дороге твоє ім'я.

А тепер обіймаю тебе і цілую. Твій солдат Предеску, що поривається до тебе з великою любов'ю і ласкою.

— І ти відіслав його? — спитав старий Міхаїле. — Написав його, аби сказали, що ти несповна розуму. Адже тебе забрали б!

— І куди б повели?! Забрали б з передової? А саме цього мені й хотілося. Таки послав листа. А через два дні надійшов наказ — мене викликає полковник Григоріу.

— Виказали оті з цензури, негідники! Нікчеми, які злизують з конвертів клей.

— Авжеж, — підтвердив Предеску. — Одержую наказ, іду. Полковник Григоріу — невисокий дужий чолов'яга. У нього великий блідий лоб, витрішкуваті зелені очі. Заходжу і доповідаю. Він сидів спиною до дверей, волосся змащене, прилизане. Їв хліб з маргарином. В землянці тепло, в залізній грубці потріскують дрова. Пахне хвоєю. Біля вікна ящик із землею — в ньому густі сходи зеленого ячменю. Скажу вам — наче я не на фронті, а в себе вдома і чекаю весни. В іншому ящику біля похідного ліжка двоє козенят. Ординарець украв їх шерстяною ковдрою, виднілися лише голови. Ріжки у них як дві бруньки. У одного на лобі цятка, ще й сережки, — воно трясло ними уві сні. Полковник повернувся і повільно спитав:

«Місце народження?»

«Кимпулунг-Мушел».

«Гарне місто. В ньому цілий рік пахне дошками. Там у тебе сім'я?»

«У мене там нікого немає, пане полковник. Нас троє братів, і всі на фронті».

«Ти кохаєш жінку...»

Я зауважив, що коли він починав сердитись, то дивився поверх моєї голови на

стіну. Мені хотілося обернутися і глянути, що там таке цікаве.

«А раніше... раніше ти любив жінок?»

«Так, пане полковник».

«Гаразд. Розкажи мені про них».

«А що тут розказувати?! Були жінки... Такі, як усі жінки. Не вмю я розповідати».

«Вони були вродливі?»

«Деякі. Але всі вони — це вже минуле».

«Жінки минулого. Добре сказано. Вродливі жінки, які сколихнули світ. Солдат Предеску, коли я інколи думаю про минуле, то бачу лише вродливих жінок минулого. Чоловіки вмирають — і йдуть у забуття назавжди. А гарні жінки застаються з нами. Вони ніколи не зникають зовсім. Минуці тільки ми. І в нас одна-єдина розрада, та й вона надто запізніла: коли, трапляється, ми помираємо вдома... І ластівки тоді тікають з-під стріхи, щоб зліпити собі гніздо десь-інде».

«А коли вмирає жінка, то вони не тікають, пане полковник?»

«Наскільки мені відомо, ні. Замолоду я жив у селі і знаю це. Вродливі жінки не щезають, вони живуть далі в гарних дівчатах, яких народжують. Що не встигла одна жінка, те напевно зробить та, яка з'явиться після неї: помучить, пригорне, шпигне, обпече, вийме душу. Яка в тебе освіта?»

«Чотири класи ремісничого училища. Та ще рік вчився в семінарії».

Я казав йому неправду.

«Цікаво. Розкажи мені якусь притчу про Ісуса Христа. Тільки якусь нову, не з тих, які можна прочитати будь-де».

«Я знаю лише ті, які відомі всім, пане полковник».

«Ні, тих я не хочу слухати. Сідай, я тобі розповім. Бачиш, знову розгулялася хуртовина. Чи доводилось тобі чути щось про бали, які влаштовувалися перед війною? Тоді було чудово. Тепер такого не побачиш, хай йому чорт. Сідай, кажу тобі. Ця метелиця викликає в мене біль у животі. Мій дід по батькові мав шахту в Західних горах, видобував вугілля, але весь час шукав золото. Побожний, шкода, що тобі не довелося з ним познайомитися. У страшний тиждень, в ніч на велику п'ятницю, коли люди йдуть слухати божу службу, він зі своїм робітником зостався в шахті. Опівночі, коли нагорі, в церквах, люди падають на коліна й моляться, він узяв лампочку й сказав тому, хто лишився з ним: «Мене кличе до себе міся. Іди зі мною і повернешся разом з місяєм».

— Йому показався якийсь знак? — спитала молодиця, яка їла бублики.

— Не знаю. Не розказував мені того.

— Це точно, що був знак. Але я забула тобі розповісти. Коли має показатися Христос, спершу з'являється ангел. Він каже: так і так, завтра будь там і отам. Гарно одягнись, помийся. Петраке Лупу з Маглавіта...

— Та хай йому біс, тому шахраєві. Розповідай, Предеску, не слухай її, дурну. А йди-но, жінко, в соломку спати. Сунеш свого носа куди не треба.

— Так от, Предеску, — каже полковник, — пішли вони з лампочкою шукати браму, де кінчається земля і починається потойбічний світ. Дід — попереду, слуга — за ним. Ішли довго. Де було вузько, повзли рачки, і щури — під землею вони аж кишать, мільйони щурів — злякано притискались один до одного. Голодні вони нападають на людину, а тепер розуміли, що дід покликаний богом. На світанку дійшли до брами. Пахло яблуневим деревом і дорогим тютюном. Розумієш? На брамі три важких засуви. Дід упав на коліна і поцілував їх. Брама одразу розчинилась, і вони побачили міся. Розіп'ятий на хресті в повітрі, він тримав у руці терези: на правій тарілці Добро, на лівій — Зло. «Дідусю Григорію, — заговорив спаситель, — маю справу на землі. Стань на моє місце і потримай терези. Коли звільнюся — повернись». — «Але ж навколо саме повітря. На що я обіпруся?» — «На мої сліди», — мовив. І одразу в повітрі з'явилися сліди од його кроків. «Господи, — сказав дідусь, — у мене надто великі черевики». — «Не турбуйся, моя підосва також широка, бо ходив у мотузяних сандалях».

Дідусь роззвусь, віддав черевики робітникові, а сам поліз на хрест. Він і досі там. А його робітник мало не помер, сидить коло брами й чекає на міся, аби той показав йому дорогу. Розумієш, у чому річ, Предеску?

«Ні, пане полковник».

«Виходить, що в мене свої люди не лише на землі, а й у небі. Ти давно пишеш королеві?»

«Я її щиро кохаю, пане полковник».

«Кохаєш! Ану повтори ще раз!»

«Прошу вас дозволити мені...»

«Нічого не дозволю. Я люблю її, солдате Предеску. Я сам люблю, і нікому не дозволяю їй писати. Бачиш оцих двох козенят — він зірвав з них ковдру — я знайшов їх в одній стайні і забрав для неї. Посіяв і ячмінь, щоб було чим годувати. Жінки люблять щенят і козенят. У неї є санчата з тростини. Королева має все, що забажає. В Сінаї холодно, я зібрав кілька королькових гнізд, вони м'які, немов рукавиці з повсті. Пошлю їй козенята й гнізда. А на твого листа мені наплювати. І коли ще напишеш хоч один рядок, застрелю тебе оцією рукою, покладу в кригу, запакую і відішлю до бухарестського моргу. Бухарестський морг найкращий у Європі. Якщо не відмовишся, не зійдеш з моєї дороги — застрелю».

«Одішліть мене назад додому, пане полковник. І клянусь вам, що облишу її...»

· Колючий живопліт, що оточував сад, затрищав. Три постаті перейшли двір і зупинилися біля повітки. То були німці з ветеринарного пункту. Один з них поставив ногу на колесо, що лежало на стежці. Пауль Штеднер, перекладач групи. Всі звали його просто Тлумач. Йому було років сорок. Тихими вечорами, сидячи в гумовому човні, Тлумач рибалив у Дунаї. Він завжди ходив мовби заплаканий, очі круглі, витрішкуваті. Він полагодив маленьким ножиком примареву печатку.

— Усім сидіти на місці! — наказав, збираючи ногу з колеса. — Не рухатися!

Нестройовики круг казана з цуйкою стопіли. Інші два німці, стоячи за кілька кроків од ліхтаря, наставили на людей автомати. Молодиця, яка гризла бублики, нахилилася і сіпнула Боку за плече.

— Вставай, жінко. Прийшли з автоматами, а ти спиш.

Боку звелася на лікоть, поправила кучері й позіхнула.

— Що сталося, дядьку Міхаїле? — звернулася вона до старого капрала. — Забалося вам оце вночі гратися з рушницями?! Грайтеся собі в бур'янах. А людям дайте спокій, нехай відпочивають.

— Цить, дурна, — вилаяв її Міхаїле. Потім обернувся до Тлумача: — В чому справа, приятелю?

— Ви мусите здати зброю. Румунія уклала договір з Росією і оголосила війну Німеччині.

— Що за чортівня! — здивувався Міхаїле і розгублено глянув на своїх, немов чекаючи заперечення.

— Ви дорого заплатите за зраду. Здайте зброю!

— Та ж... приятелю, — спробував порозумітися з ним Міхаїле.

— Облиш молоти дурниці! — вилаяв його Предеску. — «Приятелю» сюди, «приятелю» туди. Якщо все це сталося справді, то ми вже не приятелі, а вороги.

Він стояв струнко, притискаючи синій емальований кухоль з квітами до грудей.

Тлумач глянув на нього мигцем, скося і попрямував до стінки. Там, на бляшаній підставці висіли стара рушниця та витесані з дерева макети гвинтівок, — з ними Павло Берекет муштрував нестройовиків, коли на городі не було роботи. Висмикнувши затвор у єдиній справжній рушниці, Тлумач переступив через Боку, бо вона ніяк не зважувалася підвестися з теплою лежанки, і вийшов, заступивши спиною світло ліхтаря. Ніч враз стала ще темнішою, і засвистів вітер, задзижчали хмари комарів.

— Виходь! — наказав Тлумач Міхаїле. Той ступив уперед, і поки його обшукували, не зронив і слова.

Один нестройовик з переляку, а може,

він просто забагато випив — гикнув і почав блювати. Жінка взяла його за голову і одвернула до стінки.

Після Міхаїле обшукали й інших. Тлумач обмацував усім кишені, а тоді виштовхував людей надвір. У Міхайлеску знайшов дві печених картоплини та айву. Картоплини розчавив чоботом, айву викинув за тин, наполохавши індичок, які ночували в акаціях. А тоді наказав жінкам стати разом з чоловіками. Якась молодиця заплакала. Боку штовхнула її ліктем, щоб заспокоїлась, а Міхаїле мовив Тлумачеві дошкульно і в'дливо:

— Жінок ви не маєте права забирати. Вони не військові.

— Ми нікого нікуди не беремо. Ви мусите вивантажити картоплю з баржі. Нам треба довести до Угорщини коней. Ходімо! А хто опиратиметься, дістане кулю в живіт!

Усі рушили вглиб саду. Проходячи повз вбиральню, Тлумач відчинив дверцята і вкинув туди затвор, — отвір той у формі серця випиляв Павло Берекет. Чоловіки ішли мовчазні, насторожені, перелякані жінки хрестилися, бурмотіли молитви.

Коли опинилися на березі Дунаю, далеко, на рівнині, де розливається Яломіца, шугонуло фіолетове полум'я і пролунав страшний гуркіт. Усі стали. Боку скрикнула:

— Господи, змилосьердься над нами!

Але ніхто не звернув на неї уваги. Проектор, встановлений у куцах, блідо освілював через рівні інтервали округу, вихоплював з темряви баржу, пристань, озброєних вартових біля неї та невеликий гурт селян, що скупчилися під акаціями.

Тлумач, приклавши дашком руку до лоба, обернувся до юрби нестройовиків і кивнув, щоб ішли за ним.

— Кладка перекосилася, — зауважив Предеску.

— Поправ дошки, — звелів йому Тлумач, не зупиняючись. І люди, сповнені якогось гарячкового, безглузкого нетерпіння, подалися за ним.

Згори, з баржі, картопля почала зсуватися в Дунай. Каламутна вода ковтала її з глухим булькотінням і знову викидала на поверхню. В небо злітали вогненні стрічки, здавалося, що ніч істерично регоче, показуючи свої запінені зуби. Пахло чютюновим димом та маслинами. Звідки? Дідусь, який працював з капралом Міхаїле та Боку, спіткнувся, зачепившись за лок біля каюти вартового, і впав на коліна. Тримавши в руках картоплину, машинально шкрябав її нігтем.

— Ось послухай, — мовив до Міхаїле, — моя дитина захворіла на скарлатину...

Слова завмерли йому на устах. Поряд нього стояв Тлумач.

— Ти що, милуєшся місяцем? — показав він на молодика, що його заступали чорні низькі хмари.

— Ні, чого б то я мав на нього витріща-

тися? Місяць світить, але не гріє. Місяць — це чаша.

— Як ти сказав? — перепитав Тлумач, нічого не збагнувши.

— Місяць — це чаша зі сльозами. Вона з мармуру та скла. В ній зібрано сльози, що їх пролила над Ісусом Христом Марія Магдалина. Вночі вони криваві, тобто це сльози каяття. Розумієш? А вдень — з роси, радість прощення.

— І він не тече?

— Місяць?! Це — свята чаша. Лише бог витирає його од пилу, і то обережно, щоб не протерти в ньому дірку.

Тієї ночі, коли німці залишали Плетерешть, Ке Андрій і Йон Мохряну на двох крадених конях вирушали з Урзічень до свого села на Дунаї, щоб зібрати виноград.

— Я, — оповідатиме потім Йон, — змудгувався за Нояном, а старому вже хотілося влаштувати гулянку на три дні з музиками. Їхали ми кукурудзяними полями, далеко від битих шляхів, і на світанку прибули в Плетерешть, до Тіті Шорічі. Повівав вітерець, вісник бурі та дощу, і Тіті Шорічі, який уже повернувся з риболовлі, розкладав на рогожці коропів. Штани, в яких він заходив у воду, та брудна фуфайка висіли на кілку, а діряві гумові чоботи, повні мулу, стояли біля порога. Тіті Шорічі, довготелесий і весь якийсь вузлуватий, з посинілим суворим обличчям, прив'язав коней у повітці і довго не відходить од буланого, на якому приїхав Ке Андрій.

— Кінь, як у архангела. Коли не сховаємо — заберуть.

— Це кобила, братику, — відповів Ке Андрій. — І навіть ще не була з жеребцем. Тобто монашка. Ану!.. — Змовк. — А чого голосить молодича, брате? Ветіно! — гукнув він у двір до Павла Берекета і навіть ступив кілька кроків до люцерни. — Чого ревеш, жінко, до схід сонця? Знай, Тіті Шорічі, розумна людина виспить за півгодини, дурному і три дні мало. Так і жінка, коли плаче...

— Дай їй спокій, — перебив його Тіті Шорічі. — Там Павло вмирає.

— Чого б це?! — здивувався Ке Андрій.

— Напхався паперовими грішми, і тепер конає без будь-якої надії.

— Ти диви! — скривився Ке Андрій. — Як це напхався грішми?

— А ось так. Німці реквізували в нього чотири вози з кінями і кинули йому гроші, які вже нічого не варті. Він упав перед ними на коліна, просив-благав, повзав, потім зібгав усі асигнації і проковтнув. А тепер лежить і помирає. Цієї ночі терли його колотачем по животі, та дарма. Забився шлунок.

— Він завжди любив гроші, — мовив Ке Андрій. — Тепер матиме що рахувати й на тому світі.

Настав похмурий ранок, і ми пішли на виноградник. У небі, над Нояном, пливли хмари. Одна, схожа на кабанячу тушу, мало не настромилася на церковну баню. На траві блищала роса.

Зненацька зататакали кулемети.

— Б'ються, — мовив Ке Андрій. І звівся на ноги.

За шерегою слив, що росли край виноградника, був баштан. Біля купки очерету дві дівчинки в ситцевих спідничках якоюсь залізкою копали ямку, щоб поховати в ній глиняну ляльку. Четверо хлопчаків запускали паперового змія. Я підійшов до них.

— Ти щось бачиш? — спитав у мене Ке Андрій.

— Наче хтось біжить кукурудзою до Вовчого броду.

— Солдати.

— Герої, пане, а не солдати. — Він обернувся до дітей: — Чим ви скріпили планки змія?

— Клеєм зі слив.

— Тю-ю! Найкращий клей — це сірка з вуха. А ходіть-но сюди, дам вам шоколаду. Це зроду не їли. Солодкий.

Шоколаду ми набрали в німецькій вантажній машині, кинутій на полі. Ке Андрій кожному дав по два невеличких круглих, немов слимаки, шматочки. Діти проковтнули їх одразу, а блискучі обгортки наліпили собі на зуби.

— А тепер ідіть додому, — порадив він їм. — Бо ще натрапите на якусь дурну кулю.

Кулемети без упину стріляли, а навколо нас стояла тривожна тиша.

— Тобі страшно, Йоне? — спитав Ке Андрій, коли ми повернулись на виноградник. — Не бійся. Солдати воюють, ми збираємо виноград.

Близькість фронту не бентежила його. Тепер уже чути було і гуркіт гусениць, які вигортали на шосе змішану з камінням землю.

— Хай би їй чорт, цій війні. Я зберу виноград, а вони вип'ють усе моє вино. А знаєш, яке воно? Чорне, наче кров циганки. Я завжди на збирання винограду наймав циганок. Вони гарні, коли роздягнуться, а шкіра кольором нагадує виноград. І нічого не соромляться. Коли матимеш свій виноградник, то клич лише циганок. Вони танцюють і співають так, що ти стаєш сам не свій. Я, наприклад, для однієї циганки зловив двадцять дроздів, повиривав язики і віддав їй. Зажадала у мене язиків, і я приніс. Але вродливі тільки замолоду, а коли постаріють, то вже нінащо не здатні — гладкі нещасні бабиська, і тільки те й роблять, що смаять цигарки. Як почнуть пускати ніздрями дим, тебе хапають дві тисячі чортів... А бій наче ближчає чи, може, мені так здається? Не хочеться вмерти сьо-

годні. Я ж від великодня не причащався. А хто його знає, як буде на тому світі.

Ке Андрій глибоко удихнув сухе повітря, пішов до діжки і, присівши на колоду, акацієвим дрючком, голим, без кори, захопився чавити виноград. Порожні грона кидав у миші. Раптом затріщали гілки, і хтось покликав:

— Ей, ви, ходіть-но сюди.

То був патруль — п'ятеро румунських солдатів верхи на конях. Вони спинились під сльовами.

— Ідіть краще ви, — відповів Ке Андрій, — ви ж не ходите своїми ногами. Може, вип'єте сусла? Ну, ходіть сюди і пийте. Милостиня йде на користь.

Старший патруля, стрункий лейтенант — у нього було бліде обличчя і під лівою скронєю гуля завбільшки з горіх — люто вилаявся. Простоволосий сержант їв ложкою ягоди ожини, тримаючи казанок на руці.

— Поїсте й ви? — звернувся сержант до офіцера.

Лейтенант сердито хитнув головою, аж берет його полетів у траву. Нахилився, обережно підчепив його хлистом і, поправляючи золоті нашивки над кокардою, хрипко закричав:

— Ану бігом, коли тобі кажуть!

Ке Андрій, вимазаний по лікті в сусло, побіг поміж кущів і виструнчився перед ним. Але наступної миті розвів руками й гукнув до мене:

— Ей, дивись, тут Думітру Кепелеу! Де ти взявся, Думітру? — він кинувся до солдата і поплескав його по литці. — От чортова душа, зостався живий, га? Як добре, що бачу тебе.

Лейтенант зібгав берет у кулак і засунув його за портупею.

— Сержанте, — наказав він, — стягни йому штани і добре відшмагай. Щоб забув очі безглузді витівки.

Той повісив казанок на гілку і зіскочив з коня. Ке Андрій кинувся тікати, але сержант схопив його за плечі і, немов лантух, кинув на землю. Ке Андрій безсило борсався, а сержант, вимазаний ожиною, стяг з нього штани й притиснув до землі.

— Ану, Кепелеу, відшмагай його!

Думітру зняв ремінь, затиснув пряжку і, скривившись, ударив Ке Андрія по крижах.

— Думітру, — гукнув я йому, — перестань. Ти що, збожеволів?!

— Геть, а то відлупцює й тебе!

Він не виспався, стояв червоний і спітний, в шорсткій сорочці. На розхристаних грудях теліпався на ланцюжку військовий знак. Розмахнувся і вдарив знову. Ремінь свистів у повітрі. Думітру після кожного удару кусав губу й кінчиком язика облизував шорстки, коротко підстрижені вуса, а Ке Андрій кволо здригався, як хвора тварина. Після сьомого удару напружився і,

рвонувшись, скинув з себе сержанта. Той квапливо підвівся, щоб знову схопити старого, однак лейтенант подав знак сідати на коня.

Тим часом пустився дощ, дрібний, з вітром. Думітру висякався, витер пальці об штани, застібнув ремінь, узяв казанок, що його забув на сливі сержант, і галопом подався за іншими вершниками до лінії фронту, до закруту, що його утворює Дунай, перш ніж текти до Плетерешті, а потім у плавні Браїли. Пізніше я довідався, що там кавалерійський полк бився з німецькою частиною. Кавалеристи не давали німцям з'єднатися з двома моторизованими дивізіями, які закріплювалися на горах Бузеу. Ке Андрій сердитий, зі спотвореним обличчям довго дивився на мене і, не мовивши й слова, зайшов до землянки й замкнувся на засув. Я гукнув на нього. Він не відповів і не відчинив. Тоді я накрив діжку з суслом, сів на пенюк і став чекати. Увечері, коли гавкіт кулеметів та бухкання польових гармат вщухли, Ке Андрій вийшов із землянки.

— Ходімо в село, — сказав він мені. — І не розповідай Тіті Шорічі, як мене лупцювали оті негідники. Герої, трясця їх матері! — І, змінивши тон, додав: — Добре поспав, як після купелю.

Тіті Шорічі дав нам раків, политих часниковою юшкою. Його сім'я, — жінка Мітана, невеличка вродлива молодиця з чорними, здивовано-веселими очима, з перев'язаним стрічкою волоссям, з сережками у вухах, п'ятирічна дочка, викапана мати, також зі скляними сережками, і хлопці-близнята, що народилися в Добруджі, в Агулешті, — як і інші мешканці Плетерешті, весь день сиділи в окопі у глибині саду, а він ловив раків і збирав сухий кізяк. Мітана готувала вечерю. Тіті Шорічі сказав нам, що помер Павло Берекет.

— Погас, як гніт. Бачите, людина зараз ніщо!

Берекет помер пополудні. Коли почався дощ, він випив горнятко горілки з м'ятою і рачки поліз надвір. Ветіна не чула, задрігала біля печі на купі листя хрону, — мала класти на нього хлібини перед тим, як засунути в піч. Прокинулася і одразу побігла до хати. Там нікого не було. На підлозі валялися горнятко догори дном та Берекетів багнет. Вискочила надвір, до повітки. Георге Жінга саме змащував Тіці садно, вмочуючи у гас паличку, обмотану ватою.

— Братику Георге, де Павло?

На крик Ветіни Жінга рвучко обернувся і перекинув пляшку з гасом, розбив її. І тоді помітив Берекета. Павло лежав горілиць на купі гною, під дощем. І не рухався.

Ступаючи в черевиках по уламках скля, Жінга випередив Ветіну. Крутив Павла, тряс, а коли збагнув, що той мертвий, нахилився і закрив йому очі. Ветіна припала до небіжчика, розтулила його правий кулак і виїняла свисток, яким Берекет скликав солдатів на муштру. Потім, наче сновиди, пішла в акації, що росли під парканом, і мовчки лягла долілиць на мокрі дошки. Ніхто не мовив до неї й слова, тільки шумів Дунай, бахкали гармати та сказано гавкали пси.

— Чого це виють собаки на його душу, братику Георге? Не залишайте його душу в гною!..

— Смачні раки, — похвалив Ке Андрій. І прикрикнув на близнят: — Не спішіть, хлопці, бо повідкушуєте собі пальці.

— Дядько Павло полетів до нашого господи бога, — сказала дівчинка, показавши на образ.

— Якщо дядько Павло і пішов кудись, — озвався Ке Андрій, — то знай, він подався в землю, глибоко під землю, туди, де добувають нафту, бо надто добре жилося йому на цьому світі. Павло Берекет був невиправний злодій, і якби нам трохи більше розуму, то відірвали б йому праву руку. Тоді могли б одмикати всі замки на світі. Для таких, як він, нема прощення. Коли, смертю смерть поправши, прийде спаситель, освітлений сорокма блискучими, як лід, лампами, в яких горять голови цукру з прянощами, то скаже архангелові Михайлу: «Вийми шаблю, офіцере, і підніми на ній Берекета! Не просиця, Берекете, не хитруй, біжи в пекло, бо ти був негідником і злодієм. А до раю підуть ті, що бідували в житті: Ке Андрій, Йон Мохряну, Тіті Шорічі».

— Чому ти так говориш? — спитала Мітана. — Мертвих треба жаліти.

— А ти піди й випий пива, щоб ще порозумнішати. А тоді вчитимеш мене, що робити. Жаліти! А чого це я маю жаліти? Гадаєш, що якби я помер, а він жив, то йому заюшила б кров з носа від жалю до мене? Навіть не спитав би: «На що хворів, що забрався до біса?» Знаю, ким він був, і не поставлю свічки, хоча дуже хотів би побачити його зі складеними на грудях руками.

Мітана мовчки зібрала миски зі столу, накинула шаль на плечі. Тіті Шорічі вийшов за нею, щоб провестися до мерця. На призьбі у Берекета Бомфаер і Скелете виводили на скрипках якусь сумну мелодію. Вийшли на поріг і ми з Ке Андрієм. Дощ перейшов за Дунай, і над садибою Берекета саяв місяць, невеличкий і круглий.

— Багато там людей? — спитав Ке Андрій у Тіті Шорічі, коли той вернувся стежкою, протоптаною в люцерні.

— Всі нестройовики з третього артилерійського полку імені Франції. Вони в цивільному, саме лахміття, наче якісь опудала.

— Так, і всі дивуються, як дурні: чого це він помер, пане? Але у мене, товаришу, є ще складніше питання. Скажи мені, Тіті Шорічі, що являє собою людина всередині? Оце мені скажи, коли знаєш. Бо смерть, крім того випадку, коли тебе хтось стукне довбнею по голові, приходиться лише з нутрошків. У мене, наприклад, що там? Кишки, але вони мене не цікавлять. Кишки вимагають лише того, щоб їх чимсь напихали — знаю одного шевця в Браїлі, який кофтає цвяхи, може лигнути й колодку, кишки приймають будь-що — але я хочу знати, що там у темряві, оте заховане, що відрізняє людину од вола. У кожного чоловіка, товаришу, у кожної жінки, на мою думку, є така собі таємна шкатулочка. В ній перебувають душа і смерть. Їх завжди кладеш на дно шкатулки або між її стінки з м'ясних листочків, і не виймаєш, боїшся комусь показати. Я хотів би побачити, що там, усередині. Ану, думаю, вийму на стіл, викладу всі неподобства, щоб плюнути на них і влити на їх місце солодкого молока. Не зміг, не зумів виїняти. Людина — найбільший лицемір, і дурень той, хто гадає, що коли зазирне тобі у вічі, то побачить, з ким має справу. Тільки діти щирі, бо не встигли ще зіпсуватися. А настане і їхній час.

З-під акацій на межі з садибою Берекета хтось гукнув Ке Андрія.

— Хто там? — спитав він.

— Трену¹ Ангеліна.

— А чого ти зупинився на цій бридкій станції? Тут смердить мертвяком.

І, поправляючи на ходу чорну пов'язку, що прикривала порожню очну западину, пішов під акації, поговорив трохи з Трену Ангеліна. Потім покликав і нас.

— Каже, щоб ми їхали з ним, — мовив Ке Андрій, показуючи на стрункого, худорлявого чоловіка з величезною головою, — він стояв, прихилившись до паркана, і смоктав недокурки.

— Куди їхати? — спитав Тіті.

— Туди, де був бій. Коли смеркло, я підплив човном. Але почув розмову німців, що ховалися в очеретах, і вернувся.

— Може, знайдемо шинелі, — сказав Ке Андрій.

— Роздягати мертвих? — здригнувся Шорічі.

— Не верзи дурниць, хлопче, — розсердився Ке Андрій, — ніхто про таке і не думає! Поїдемо подивитись. Тобі не цікаво?

— Спершу я поговорю з Мітаною.

— Тоді краще залишайся вдома. Це таке діло, що про нього не повинна знати жінка. Підемо втрьох, про тебе також не забуде-

¹ Трен — поїзд (румун.).

мо. Але щоб не писнув ні слова. Іди до хати, сиди з дітьми, підемо ми самі. Ей, Йоне, зірви мені яблуко, бо з рота смердить часником. Гайда, Трену Ангеліна, наддай ходи...

Поїхали возом — човном уверх по Дунаю треба було б плисти три-чотири години, — обминули село, що поринуло в тишу і місячне сяйво, бо, крім хати Берекета, ніде не світилося, вибралися на рівнину, залишили позаду палац Александру Шуцу-Буріка, де теж усе здавалося мертвим. Страх і напруження витали над землею, яку злегка змочив дощ, колеса, змащені дьогтем, не рипіли, коні йшли повільно. За темно-сірим Дунаєм вставала стіна темряви, — чорні хмари, в яких шугали блискавки. Стоячи на колінах у коші воза, повертаючи туди сюди своє обличчя утопленика, Йон Мохрян намагався вловити невидимі стріли страху, що проймав його душу.

Трену Ангеліна і Ке Андрій, який весь час чухав побиту спину, позирали навколо, але було темно, хоч в око стрель. Та їм не було лячно, навпаки, обох охопила якась тривожна нетерплячість, сильна і владна.

— Ке Андрій, — попросив пошепки Йон, — дай цигарку.

Старий подав йому свою, запалену, і повернувся до нього:

— Страшно? Ми стали круками, і ти боїшся. Треба зціпити зуби, і страх минеться. Не чіпатимемо своїх, візьмемо лише у ворогів. Те, що найбільше потрібно, шинелю, ковдру. Це не гріх. Чого ж має пропадати добро? Тільки дивись, не відрубуй пальця у мертвого, аби забрати перстень. За це карають.

— Мовчи, — попросив Ангеліна, — тут роздоріжжя, і нам треба подумати, куди їхати. Мабуть, краще звернути ліворуч, до Дунаю, там бій аж кипів.

Вони звернули. Дунай був унизу, на березі ріс молодий осоковий гай. На клаптику стерні лежало вісім обвуглених кістяків вантажних машин. Довкола валялися розбиті ящики, гвинтівки, обгоріле ганчір'я. Пахло залізом і спаленою травою. Одне колесо виїхало на купу набоїв, віз заскрипів, і злякані коні подалися рясно. Трену Ангеліна сіпнув віжки, вилаявся і зліз з воза. Витер коням очі й морди, поправив вуздечки, і його тінь затремтіла, видовжилася аж до краю лісу. З батоном у руках, спокійно пройшов уздовж ряду осокорів. Зупинився на невеличкій галявині, — по ній могли пройти поряд дві пари волів. Дунай спокійно бився в береги. Трену Ангеліна хвилюк постояв, прислухаючись до шелесту осокорів і кукурудзи, потім вийшов на галявину, звів руки, немов потягувався — його тонке тіло з кошлатою головою нагадувало зараз хрест, — нахилився і зник. Ке Андрій і Йон Мохрян, які zostалися коло воза,

напружено чекали. Йон здригнувся, а Ке Андрій підняв гвинтівку, клацнув затвором.

— Який це тебе гедзь вкусив, — розсердився Йон.

— Перевіряю рушницю. Нова-новісінька. А він, негідник, кинув її і накивав п'ятами. Звільни місце, я покладу її на возі. І пошукай для мене патронів, а не сиди, як за сватана дівка.

Йон нерішуче поставив ногу на землю, але далі не пішов. З-поміж осокорів, несучи в руках шинель і кілька ременів, вийшов Трену Ангеліна. На плечі в нього висів солдатський мішок.

— Там, на березі, — мовив він, — п'ятеро вбитих. Троє німців і двоє наших. Сказав би, що зібралися побалакати про всяку всячину.

— Ти бачив їхні обличчя? — спитав Ке Андрій.

— Лише нашого. У одного навіть немає лица, другий наче заснув. Маленька дірка над бровою, і все.

— Часом не Думітру Кепелеу? — спитав Ке Андрій.

— Де в біса він тут візьметься? — здивувався Ангеліна.

— А хто його знає?! Назвав Думітру, бо саме він спав мені на думку. А ти не подумав про Думітру?

— Все це дурниці, — махнув рукою Ангеліна. — Сідайте на воза і поїдемо на кукурудзяне поле.

Вони проїхали ступою метрів п'ятсот. Кукурудза шелестіла під легеньким вітерцем. Дунай спокійно котив хвилі, світив місяць. Дорога була вузька, під колесами ламалися бур'яни, що росли між коліями. Ке Андрій ішов, тримаючись рукою за люшню, і спотикався. Дивно, але вони не натрапляли на вбитих, немовби кожен солдат, поцілений кулею, ховався, аби померти на самоті. Не видно нічого, крім гвинтівки, станин од кулеметів, касок, ящиків, поламаних дощок та стріляних гільз. У одному місці, біля акації, переламана надвоє, помальована синьою фарбою віконниця — звідки взялася тут? — і розкритий ранець, а біля нього пара вовняних панчо. Усе це скоріше говорило про втечу, аніж про лютий бій.

Та ось осокоровий ліс кінчився, як і кукурудзяне поле праворуч, і вони побачили вузьку долину. Тисячі трупів між перекинутими машинами, на купах боєприпасів, у темних ямах. Це страшне кладовище, оповите чорною тишею, постало перед ними зненацька, і трьох чоловіків, які прийшли по здобич, кинуло в дрож. Трену Ангеліна реагував цілком природно, він вилаявся: «Хай йому чорт!» І вдарив прутом коня. Ке Андрій, опустивши руки, сплюнув — кілька краплин упали йому на бороду, він витер її долонею, — а Йон Мохрян вхопився руками за живіт, щоб стримати нудоту.

Ке Андрій опам'ятався перший.

— Ей-ей, та й нищили ви один одного!
— Давайте поїдемо назад,— тихо мовив Трену Ангеліна.— Не потрібні мені їхні шинелі.

— Ти що, здурів?! — нервово спитав Ке Андрій.— Гадаєш, я проїхав стільки, аби побачити мертвих німців.— І крикнув до Йона, який блював, перехилившись через полудрабок: — Ану витри пику і ходімо зазирнемо в той грузовик, що біля куців глodu.

Вони рушили, притискаючись один до одного, і Ке Андрій, вчепившись за холодну ручку, відчинив дверцята. На обшитому клейонкою сидінні, відкинувши назад голову, лежала якась дівчина, біляве волосся її було заплетене в довгу косу. Спідниця задержалася трохи вище колін, оголивши подряпані стегна. Пістолет, яким укоротила собі віку, упав біля термоса з кавою. Ке Андрій узяв його, засунув у кишеню. Дівчина з тонким станом, підперезана широким паском. Турецька шаль вкривала її довгу шию. На вітровому склі приклеєно дві фотографії. На одній — скеля над морем, а на скелі гола жінка, на другій — молодий офіцер з собакою на руках.

— Це одна з тих, що жили з офіцерами,— зробив висновок Ке Андрій.— А гарна була, повія! Звідки, трясця її матері, взялася в них?

У шкіряному квадратному чемоданчику — такі носять лікарі — знайшли парфуми, гребінець, пачку німецьких марок, перев'язану червоною стрічкою. Ще якісь папери з печатками, — їх викинули. Забрали пару рукавичок та два кишенькових ліхтариків. Ке Андрій легенько зачинив дверцята kabіни, наче боявся розбудити дівчину, яка заснула коло дорогих їй фотографій. Обминувши моток колючого дроту, побачили купу одягу. Нічний вітер погойдував пучок трави на відкритому березі. Трену Ангеліна підняв на плече паку сорочок і короткими мавп'ячими стрибками побіг до воза.

Ішли швидко й обережно, пошепки перемовляючись, обминаючи мертвих, брали тільки те, що впало з машини, що кинули люди, і їхні зігнуті постаті, підстрибуючи то тут, то там, скидалися на якісь химерні живі плями. Під горбом, за барикадою з двадцяти автомобільних скатів, нараховували семеро вбитих. Один солдат, мабуть, в останню хвилину, закрив руками голову; на лівій руці світився циферблат годинника. Трену Ангеліна зняв його, підніс до вуха: цокає.

— Чверть на дванадцяту,— мовив він.

— Ти роздобув навіть годинника,— сказав Ке Андрій.— Пошукай і нам.

— Шукайте самі.

— З нас ніхто, окрім тебе, не торкнувся мертвого. Тільки ти опоганився, та ще корчиш з себе розумника.

Трену Ангеліна вперся спиною в барикаду зі скатів і зіштовхнув ногами труп унтер-офіцера, який лежав поверх трьох солдатських. Перекинув його, і на щербені забряжчав казанок. Ангеліна став на коліна і глянув на мертві задубілі руки. Мацав квапливо, навіть добре не придивляючись — сліпе, боязке мацання,— і нараз з'явилося жахливе відчуття, що руки мертвих немов живі, опираються його тремтливому мацанню. Схопився на ноги і глухо мовив:

— Не можу... Ні...

І завмер. У тьмяному місячному світлі Ке Андрій і Йон Мохряну стояли під акацією і курили, а поміж ними — німецький солдат у касці, в шинелі наопашки. Трену Ангеліна здалося, що німець цілиться в нього. Вмить обернувся і згинці побіг до воза.

— Ангеліна! — гукнув Ке Андрій. Але той, наче не чув, бухнувся в кіш на купу сорочок і пронизливо свиснув. Коні галопом помчали до Дунаю.

— Поїхав! — пхикнув Йон.— Кинув нас і втік.

— От бісова душа! — виплюнув недокурок старий. І, одійшовши від акації, вийняв пістолет, вистрілив.

Німець сіпнувся і простягся у витолоченій траві.

— Він утік од нас,— повторив Йон приголомошено.

Віз гуркотів десь за кукурудзою,— ось-ось розлетиться.

— Що поробиш, ми теж винні. Побачив нас з оцим німцем і подумав, що він живий. Чорт змусив його померти навісточки, а нас — стати коло нього. Стягни з нього шинель, десь знайду собі і я та й підемо. Так мені й треба. Злигався з дурнями.

У зелених шинелях, підперезані широкими ремнями, з пістолетами в кишенях вийшли вони на дорогу саме біля тієї машини, в якій лежала дівчина з закривавленим ротом і подряпаними стегнами. Звернули до села.

Ніч була темно-сіра, густа. Попереду них танцювали, зникаючи і знову спалахуючи, язики полум'я.

— Горить,— мовив Йон.

— У полі чи в плавнях? — спитав Ке Андрій.— Мені не видно.

— В полі.

— Може, це світить місяць.

— Ні,— заперечив Йон,— місяць он там, за Дунаєм, у Добруджі. Він зайшов за оті хмари,— показав рукою на зелено-жовтий круг, що його одразу закрила чорна запона над горами Мечіна.

Ке Андрій змовч і повернувся до річки. Знав, що десь тут є мілкі місця, і біля одного причалу,— дві гнілі дошки, прибиті до кілків,— знайшли старого човна, сіли в нього і попливли вниз за течією. Старий тримав на колінах шаблю, руків'я якої було оздоблене інкрустацією.

Свіжий вітрець розвівав попіл на тому місці, де стояли клуні, хитав обвуглений куц бузини. Ке Андрій кінчиком шаблі підняв черевик з обгорілою підшоною, кинув у бур'ян, де ми залишили човна. І, пройшовши смужкою землі, яка ще пекла в ноги, ступили в двір палацу. Нагорі у вікнах світилося, внизу на подвір'ї, затіненому осоками, біля трупа якоїсь худобини гризлася зграя собак. Постояли якусь мить, подивились. Двері в погріб вирубані сокирою, коло порога чотири відкритих бочки з бринзою, ропа вже витекла і утворила калюжку. На призьбі, під кімнатами слуг, сиділа стара циганка з дзвоником у руці і плакала. Мабуть, вона була п'яна, навколо все тхнуло кислим вином, стіни в густих плямах мазуту, на верхньому поверсі двоє ганяли у темряві один за одним, аж стеля здригалася, шість кущів троянд, що їх вирвали з корінням, в'янули на поламаному ярмі, на посипаній рінною стежці валялися стара калоша і напхана клоччям голова козулі. Ке Андрій хотів підняти її.

— Не чіпай,— попросила циганка.— Я ніколи не була в горах. Дай хоч тут помилуватися нею.

— Ви пограбували свого хазяїна, так? — спитав Ке Андрій.

— Пограбували,— мовила циганка.— Забрали все, нічого не залишили. А Бомфаер і Скелете викупалися голими в кадобі з вином.

Вони пішли в палац лівими сходами, наткнулися на крило вітряка та купу подертих книжок — поки звільняли вхід, хтось з балкона кинув на нас подушку, голосно зареготав — і ступили до великої вітальні. Двадцятьоро людей, а може й більше, здирали зі стін шпалери, скребли ножами, зривали фіранки, нишпорили в шухлядах, все, що знаходили, запихали в торби та кошики. Якось дитина бігала зі свічником, у якому ще горіла одна свічка, дідусь вихвалявся орденами, начепивши їх на сорочку, а вісім чоловіків, повзаючи на колінах, витягали обценьками цвяхи, якими посеред салону був прибитий до підлоги килим.

— Забирайте все,— гукнув розвеселившись Ке Андрій.— А коли вас кинуть до в'язниці, візьмете мене кухарем. Ей, молодці! — він витріщився на двох жінок, які виносили з сусідньої кімнати паки білизни.

— Зась тобі до них, Ке Андрій! — визвірився на нього якийсь чоловік у німецькій, як і вони, формі, з ломакою в руці. — Ось стукну тебе зараз по голові! — І побіг за жінками.

— Гадаєш, потрібне мені ваше ганчір'я! — мовив Ке Андрій. Вхопивши одне відро з вином,— їх стояло принаймні десять, і кожен з тих, що витягували цвяхи, час від часу підповзав рачки і встромлював голову в найближче,— прихилився до стінки і, міцно стиснувши ногами шаблю, заходився пити. Потім витерся рукавом, поправив чорну

пов'язку на місці ока й спитав, де управитель Марін Доанке.

— Хочу бачити його. Хочу, щоб прийшов сюди!

— Дарма репетуєш. Його стукнув Тіті Шорічі, і він лежить у ванній. Піді подивись.

У ванній — стіни де-не-де полупилися од гарячої пари — четверо дядьків скубли індиків, кидаючи пір'я де попало. А Марін Доанке, обв'язавши голову мокрим рушником, лежав на шкіряному дивані. Біля нього крутились три заплаканих служниці у фартухах та білих чепчиках. Одна тримала коробку з ножицями. Побачивши нас, зойкнула і сплеснула руками. Ке Андрій забрав у неї комплект ножиць, засунув собі за пояс поряд з кisetом.

— Вітаю тебе, пане Доанке,— гукнув Ке Андрій.— Я німець, Йон німець. А ти хто такий, пане?

Марін Доанке звівся на лікоть, похитав головою, потряс жовтавою борідкою, застогнав. Диван на чотирьох коліщатах скрипнув і покотився до фаянсової ванни.

— А поглянь-но, Йоне! — мовив весело Ке Андрій.— Так хворіти, мабуть, і ти не відмовився б. Лежить на ліжку з коліщатками, а дівчата возять його по кімнаті. Злізай звідси, Марін Доанке, я сам хочу трішки розважитись.

Марін Доанке скривив товсті губи, не вірив, що Ке Андрій справді ляже на його місце.

— Вставай, кажу, бісова твоя душа!

Ке Андрій витяг пістолет, і не встигли жінки навіть закричати, як він натиснув на курок. Скло у вікні розлетілося на друзки. Наступної миті Марін Доанке уже стояв під стінкою і тремтів.

— Бач, таки боїшся!

— Ке Андрій,— попросив один дядько,— якщо в тебе є і револьвер, то віддай мені шаблю. Розрубаю індіка, а потім причеплю до пояса.

— Ремінь маєш?

— Ні.

— Віддай йому свого,— наказав Ке Андрій Доанке.

Доанке віддав старому ремінь.

— Повне спорядження,— мовив Ке Андрій, виліз на диван і сів, по-турецьки підбгавши ноги.

Посидівши так, попросив мене принести відро з вином, що стояло біля дверей. Ковтнув кілька разів, поставив відро біля себе і звелів везти його до вітальні. Марін Доанке і служниці витягли диван у коридор, а звідти в салон, де тепер вовтузилися тільки ті восьмеро — вони вже ділили килим на рівні частини.

— Бережись! — гукнув Ке Андрій.— Бережись, бо я хочу потішитися. Кому честь і слава, га?

— Ке Андрію честь і слава,— мовив один чоловік.

— Ура-а-а! — гаркнули інші.

— Браво, — похвалив Ке Андрій. — Це мені подобається. Хочу розважитися з вами, як у «Зеленому ліхтарі» в Браїлі. Там є ресторан з дівчатами. Заплатиш, і вони носять тебе на руках. Повернувшись з Анатолії, я забрав усі гроші з дому, пішов до них і закріпив у сани. П'ятеро дівчат, усі в чобітках. Я сидів на санях, ляскав батогами, а вони везли мене вулицями. Торкався їх лише кінчиком батога: «Вію, конику на двох ногах!» А ти, Марін Доанке, можеш бути конем? Можеш чи ні?

— Ти знущаєшся з мене, Ке Андрій. Маєш пістолет і знущаєшся. Але дивись, щоб потім не жалкував.

— Не хочеш? — погрозово спитав Ке Андрій.

— Ні-і-і! — промимрив Доанке.

Налякані жінки, що юрмилася під мармуровими колонами в кінці сходів, сторопіли.

— В упряж! — верескнув Ке Андрій. — Везіть!

Диван загуркотів по підлозі. Тупіт ніг і торохтіння коліщат. Крізь розбиту шибку залітав нічний вітер. Восьмеро дядьків, що ділили килим, вишикувалися уздовж стіни, реготали і під'юджували: «Риссю! Риссю, Ке Андрій!» Двоє побігли за диваном, чимдуж гукали, щоб дівчата надали ходи. А ті бігали по колу, напружені, спітнілі. Ке Андрій, простягнувшись на дивані, хвищав ногами, бряжчав відром, голосно вигукував і щасливо посміхався. Тоді втрутився і я. Підібрав рушник, який упав з голови Маріна Доанке, скрутив його і, підскачавши до дівчат, почав хльоскати їх по стегнах. Мокрий рушник ляскав по тілу, це п'янило мене і ще дужче розпалювало. Оббігли разів з двадцять, а мені ще хотілося, кров розігрілася в жилах. Кинув рушник і бив дівчат долонею. Але Ке Андрій враз вперся ногами в підлогу, змусив отих чотирьох зупинитись, витяг пістолет, поклав праву руку на зігнуту ліву — всі присутні, крім мене, затулили долонями очі, в думці прощаючись з життям — і вистрілив двічі підряд.

— А тепер усі роззуйтеся! — наказав. Всі приголомшено дивилися на нього. — Не чуєте? — він витріщив здорове око. — Всі мають бути босі. На, Йоне, пістолет. Він заряджений. Іди до дверей і, якщо хто не послухається, пусти йому кулю в лоба. Так, гаразд. Тепер дівчата заспівають нам гарну пісню. Заспівайте, — повернувся до дівчат, — оту... «Маленька черничка захворіла на любов!» Але всі в один голос, нехай буде хор, як в армії. Ну, «Черничку»...

В цей час у дворі залунали безладні постріли, і циганка на призьбі коло наймитської кімнати протяжно заверещала. Жінки перестали співати і разом з Маріном Доанке кинулись на сходи, що вели на горище. Старі зникли у ванній, чоловіки, що поралися з килимом, висадили вікно і повистри-

бували на балкон. А ми з Ке Андрієм, притримуючи поли шинелей, спустилися залізними крученими сходами і вийшли в сад. Ніч кінчалася, вітер заганяв морок між куцї. Ми важко дихали. Ке Андрій поповз до муру, шукаючи якоїсь дірки — постріли долинали тепер згори, з вікон. Листя на деревах шелестіло, трава була вогка. Зігнувшись, ми пробігли попід голубниками і опинилися недалеко від брами, перед дротяною огорожею. Ке Андрій переліз через неї і зник за рогом. Ліворуч у дворі хтось розмахував ліхтарем, було чути хрипкі вигуки й кроки. Я розбігся й перескочив огорожу, навіть не торкнувшись її. Неподалік стояла копиця сіна. Ке Андрій сховався там і гукнув на мене. Я примостився коло нього, в теплій, задушливій дірі. Ми не розмовляли. З двору долинуло якесь тупотіння, і наступної миті між стовпами брами з'явилися два вершники з гвинтівками. Вони гнали поперед себе німців — чоловік двадцять. Пізніше ми довідалися, що їх ховала на горищі в стайні стара циганка.

Днів через три в селі Агулешть на узбережжі Чорного моря Ке Андрій казав Йону Мохряну:

— З Дунаєм я покінчив назавжди. Він мені більше не потрібен. Якщо я скажу колись, що хочу повернутися на Дунай, вкинеш мені отрути в їжу.

6 Минуло три роки по війні. В час посухи, навесні, коли Дунай розливався аж до дворів, Йон Мохряну знову прийшов у Плетерешть. Він завітав до Джіке Дуне. Саме був вечір, вітер лизав вікна, присмерк оповивав усе навколо.

— А бодай тобі, братику. Я ж вважав, що ти вже вмер! — мовив Джіке. — А ти лише хворий.

— Нічого мені не болить, — відповів Йон. — Це тобі так здалося.

На припїчку, в стріляних гільзах стояли чотири свічки з чорними гнотами та кілька гілочок тополі. Йон черкнув сірником і завітв їх. Морок сховався в кутки.

— Ти виріс, витягся, наче тебе насилули на мотузку. А коли ходиш, то аж кістки торохтять. Ану ступни зо два рази, — попросив Джіке.

Йон крутнувся вліво і вправо, затулив спиною і свічки, і вікно.

А Джіке вигукнув:

— Ти весь аж скрипиш. Змасти дьогтем коліна!

— Нічого мені не болить, — повторив Йон.

— Може й так, — мовив Джіке. — Тобі краще знати. Але послухай, братику Йоні-

ке, якщо ти живий, то я не здивуюся, коли сюди прийдуть, узявшись за руки, твій татусь і матуся. Я саме думав покликати діточок, щоб погойдати їх на колінах і заспівати: «Іде весна, іде весна». Приніс з Дунаю тополевих гілочок, щоб вони відчули її запах, побачили цю красу. І раптом з'являєшся ти! Недавно сюди приходив один з Браїли, щоб продати мені сімнадцять вишень, садок, який ще зостався у нього од прогайованої спадщини. І розсердився: «Це не ціна, пане Дуно. Якби мені не було їх жаль, я б узяв сокиру і вирубав». Ти голодний, братику Йоніке? Скажи чесно.

— За три дні погриз заячу кістку в сторожа на залізниці.

Джіке простяг руку до грубки і взяв тарілку. — на ній лежали дві грінки, намазані ікрою із щуки.

— Бери і їж. Малувато, але зараз багато не їдять. Гірше, як на війні. Крім того, мене ще й покарав господь, втратив шість корів. Одбилися від череди, і їх засмоктало болото, навіть шкурами не скористався. Ходять чутки, ніби в Олтенії гарний урожай. Тіті Шорічі, який організував на селі партійний осередок, поїхав у Долж. Надував привезти картоплі для голодуючих. Чорта лисого, там також нічого нема. Оті дурні, молдавани, їдуть поїздами, годують у дорозі вошей і однаково нічого не привозять. Поїдеш — і прийде повідомлення про твою смерть. Я це знаю. Бомфаер і Скелете, з якими ти приятелював — запам'ятай, братику, з циганами можна мати справу лише раз у житті, на весіллі! — подалися до повіту Тіміш-Торонтал, і Бомфаер по дорозі дев'ять разів женився. Задурює їм голову своєю скрипкою, інакше хто б на нього й глянув? Три тижні тому, на початку березня, до моєї хати прибилася дівчина з Ковурлуї, Дідіна. Вранці її знайшли на соломі в повітці. Анікуца з Марією мало не роздерли її. Думали, що злодійка. Ну, побачиш, яка вона. «Схаменіться, — крикнув я, — хіба так можна?» У неї обличчя невинної дитини, братику Йоніке. Я залишив її в себе. Нехай живе. Бог бачить усе і запише на мене добре діло. Де живу я з Анікуцою та Марією, з діточками — вони наче медяники, братику, я наплоджу їх вісімнадцятеро чи двадцятьоро, — знайдеться куточок і для Дідіни. Коли побачиш її, придивись уважніше. Вона схожа на тітку, твою матусю, яка втопилася в Дунаї. Ти не пам'ятаєш її, був ще малий, і знаєш лише те, що тобі розповів дядько Некулай: як вона лежала гола на повстяному килимі і грек милувався нею. Не прогнівайся, але дядько Некулай, мабуть, заслужив, щоб тітка зрадила його, бо жінка не піде від свого чоловіка без причини: б'є її або, навпаки, зовсім не б'є, а вона хоче бути побитою. Відколи ця засуха, мені паморочиться в голові, до мене приходять небіжчики, всі мертві родичі. Вони переступають поріг і сіда-

ють навпочіпки під стінкою. І тільки дядько Некулай не хоче заходити. Я чую його голос знадвору: «Джіку, а ота все гола, безстидниця? Вижени її геть, бо заснеш, і вона вип'є з тебе душу». Мертвий, він говорить так, як Тіті Шорічі, який ще живе. Якби його не застрелив жандарм у селі Мірча-Воевода, дядько Некулай зараз також був би в осередку. «Тіті! — сказав я Шорічі й іншим двадцятьом, які з ним, — чому ви кричите: хай живе двадцять третє серпня, день визволення Румунії? Якщо ви такі вже чесні, то гукайте так, як воно було. Гукайте: хай живе ніч з двадцять третього на двадцять четверте серпня, що була днем визволення з-під фашизму». Може, скажеш, що я помиляюся, братику Йоніке?

— На політиці я не розуміюсь, — мовив Йон.— Може, пізніше пристану до осередку.

— Не здумай, братику. Політика — погана річ. Коли будеш осторонь, кожен подасть тобі склянку вина. Дав би й я, але, на жаль, уже нема. Якось увечері на тому тижні виніс з погребка останню сулію. «Давайте, мої жінки і ти, Дідіно, вип'ємо це вино. А потім помолимось, щоб пішов великий дощ». Я наче побачив у небі хмару. Але то хмара з інших весен, лише в мой уяві. В гарні роки, в березні кожного вечора затягало хмарами все небо, всю землю, зривався вітер, стогнали осокори й шумів Дунай. І дощ періщив такий, що ставало страшно. А тепер ми наче прокляті. Дунай вийшов з берегів і відступив, і вода в ньому така чиста, що видно раків на дні. Купр'ян, отой, у якого вода забрала двох дітей, — я думав, що їх проковтнув величезний сом, один з тих, якого бачив колись мій татусь, — каже, що й спирт не такий прозорий, як Дунай цієї весни. Верби не вкрияються листом, у плавнях очерет скручується під сонцем. Ось я беру сулію. Ходімо до мене нагору, до тієї кімнати. Хочеш побачити її? Пильнуй тільки, щоб не погасли свічки.

Вони пройшли сіни, піднялися дерев'яними сходами, вискобленими ножем і старанно вимитими, й ступили до кімнати, обвішаної дзеркалами. В гільзах, обліплених гарячим воском, горіли свічки, їх полум'я тяглося до невеличкого віконця, в яке видно було Дунай. На низенькому столику стояла прихилена до дзеркала картина: його величність король Міхай, перший плугатар Румунії, проорює борозну на рівнині Муреша.

— Ну, що ти скажеш? — спитав Джіке Дуно.— Цю кімнатку умебльовано спеціально для мене. Ти б ніколи не повірив, що в ній стільки дзеркал. Я забрав їх у Александру Шуцу-Буріка. Ти, може, збожеволів би, якби сидів тут, а мені подобається, навіть дуже. Сиджу сам і дивлюся. Дідіна перед дзеркалами заплющує очі, а я можу дивитись хоч півдня. Отож беру сулію і веду сюди усіх трьох жінок — бо і з Дідіною

я живу,— починаємо пити. Дідіна вип'є і починає співати. А де пісні, там і танці. І знаєш, братику Йоніке, що я придумав? «Ану, Дідіно, скинь сукню, побачимо, яка ти в дзеркалі».— «Не можу, дядьку Джіке, на мені конопляна сорочка».— «А ти зніми й сорочку!» «Скидати, тіточко Анікуцо і тіточко Маріє?» «А чого ти у них питаєш? Ти розмовляєш зі мною. Шовкопряд пряде шовк, а ти молода дівчина і ходиш у конопляній сорочці?! Я одягну тебе в шовки». «Скидай»,— мовила Марія. І тоді вона роздяглася зовсім. У неї багато родимок на стегнах, шкіра її золотава і поцяткована величкими родимками. Одні зникають, а інші з'являються. Я розповів тобі, братику Йоніке, все це, бо розумію, що ти прийшов до мене найматися, а я не можу тебе взяти. Зайди до Георге Жінги. Йому, напевне, потрібен робітник.

— Коли ти не можеш мене взяти, попросуся до тітки Ветіни.

— Краще сказати, до Боку, братику Йоніке. Бо в дворі Ветіни тепер порядкує Боку, ота повія з гір. Вона верховодить у хазяйстві Ветіни. Спершу помаленьку залізла їй в душу, а тоді сіла й на голову. Ветіна вже на другому плані, незабаром піде просити милостиню. Та вона сама й винна. Після смерті Павла Берекета нестройовики дременули додому. Хотіла йти і Боку зі своїм чоловіком Рімнічану, ти його знаєш, отой низенький придуркуватий тип з обсмаленим підборіддям та рідкими зубами, наче вийнятими з пилки. Але Ветіна вчепилася: «Не йдіть, зостаньтесь. Мені страшно самій. Почекайте, поки прийде Нейку. Зробіть це для мене. А коли схочете, то знайте, не відпущу вас з порожніми руками». Нейку вернувся через два місяці, гладкий, злий. Він привів двох собак. Ветіна на радощах скинула чорну сукню, хоч після смерті Берекета не минуло й сорока днів, зарізала п'ять гусок та чотири курки, відкрила бочку з вином і покликала музик. Запросила й мене на ту забаву, бо я позичив їй велику лампу. Пішов я туди з Марією. Анікуца не схотіла йти, ткала килим з двома верблюдами на ньому. І добре зробив, що пішов, бо той Бомфаєр похвалявся украсти тієї ночі мою лампу. Якби я не зайшов, то й позбувся б її. Ми, жителі Дунаю, вміємо розважатися — у Браїлі в багатьох корчмах вино продають не літрами, а відрами. Платиш і п'єш, поки не звалишся під стіл. Того вечора (можу сказати, було дуже гарно, весело) ми так повпивалися, що нас можна було перекочувати, як ті кулі. Тіті Шорічі танцював у Ветініному халаті й з вінком цибулі на шиї, Рімнічану, повзаючи на колінах, вклав своїми гострими зубами морду коня, перед яким я поставив відро вина. Георге Жінга поламав сусідський паркан і гукав: «Наша сім'я єдина, нам не потрібна межа». Він боявся Нейку, бо колись обіцяв добре заплатити тому, хто зловить бра-

та і передасть німцям, а зараз становище змінилось. Боку прив'язала його собак до ніжок стола і сказала: «Свисни, нехай побіжать». І собаки, здоровенні, наче африканські леви, смикнули за мотузки, розламали стіл і розтягли по всьому подвір'ї. Нехай я їстиму лише сухі мухи, якщо вони не тягнули наче справжні коні. Бомфаєр (він казав мені, що в смичкові більш як двісті п'ятдесят волосин з кінського хвоста) нахвалявся постригти собак, але побоявся підступитися до них. Опівночі Боку, розпалена отим шалом, що змушує жінок ні на що не вважати, нагнулась до Ветіни — Марія сиділа біля неї, чула все і розповіла мені,— поцілувала її і почала пошепки благодати: «Тіточко Ветіно, хочу ще раз побути з ним, хоч одну годину». «Т-с, люди почують». «Люди?! Ну їх до біса. Хотіла б усіх побачити зі свічками на грудях! Завтра йду. Боку йде-е-е, йде-е-е. Хочу, тіточко, хоч цієї ночі бути щасливою, відчути, як провалюється земля піді мною! Ви, тіточко, були для мене як матір божа, я вас завжди слухалася. Замкніть мене з Нейку в кімнаті, і я цілуватиму вам ноги». А вранці о восьмій, коли на ногах стояли лише я і Тіті Шорічі, Ветіна розбудила Рімнічану (він заснув на бочці), налила йому чашку цуйки, присмаченої корицею. Той випив, і Ветіна сказала йому: «От ви йдете, Рімнічану, покидаєте мене. А я звикла до вас обох. Зостаньтесь тут назавжди, у нас місця доволі. А у вас ні господи, ні дітей. Зоставайтесь, і я подарую вам два погони на віки вічні».— «Поговоріть з моєю жінкою, як вона скаже. А мені дайте дві картоплини. Поріжте їх на шматочки і прикладу до лоба. А то голова мало не трісне».

Йон слухав, погладжуючи долонею клейонку з вибитими на ній жовтими метеликами. Джіке Дуне змовк. Погасив пальцями одну з чотирьох свічок, обернувся до Йона.

— Ти прийшов сам чи з Ке Андрієм?

— Сам.

— Добре. В такому разі, можу розповісти тобі. Ти ж нікому ні слова... Марін Доанке втік. Після війни Тіті Шорічі і всі бідняки виорали поля Шуцу-Буріка і прогнали Доанке. Доанке хитріший за них, знав, що його чекає, і захвав десь усе срібло принца. Мені точно відомо, що в шафах було шістсот срібних виделок, шістсот ножів. Усі лампадки і зо два десятки великих підносів Шуцу-Бурік подарував церкві. Раджу тобі найнятися до Георге Жінги, бо він приятелював з Маріном Доанке. Я посварився з ним через те, що він крутився біля Марії. Дав йому коліном під зад і все. А Жінга навіть відвозив його на станцію. І він мусить знати, де срібло. Стеж за ним, або завоюй його довіру і дізнайся про сховок. Тоді ми обоє будемо щасливі. Я маю намір розводити технічні культури, з яких виробляють парфуми. На них можна добре заробити, бо люди хочуть розігнати сморід, в якому

жили десятки років. Але краще знайти те багатство, яке заховав Марін Доанке. Бо парфуми держава може взяти в свої руки, — оголосить виробування ефіроносів своєю монополією. Я вірю тобі, братику Йоніке, через те розповідаю все. І ти мушиш вірити мені. А коли довідаєшся про щось у Жінги, то...

Жінга найняв Йона лише за харчі та одяг. Він виніс з комори сержантську уніформу, яку носив у третьому артилерійському полку імені Франції. Дікуляса перешла її й пофарбувала горіховим соком. На кітелі уже не було кишень, фарба на їх місці взялася погано, і через те на тих місцях тканина мала колір хакі. В штанях кишені позашивано.

— Чого ви не замурували кишені? Було б іще краще.

— А що, не матимеш куди класти авторучку?! — буркнув у відповідь Жінга. — Сьогодні хліб дорогий або його зовсім немає. А я тебе годую і не хочу, щоб ти сидів, засунувши руки в кишені.

Того ж таки дня Жінга послав його з вагатаго циган у плавні — вичистити рівчак на рисовій плантації. У смердючих болотах стояла нестерпна спека. Роздягшись до пояса, вони, зігнувшись, колупалися в глинистій землі, помережаній тріщинами, чорний вітер завивав у бур'янах, а вгорі пролітали зграї ситих орлів, — вони жилилися падлом, що валялося на піщаних берегах Дунаю. На ніч робітники збиралися в очеретяних куренях, де взимку спали рибалки, палили кізяки, щоб відігнати комарів. Їли солону рибу та пшоняну кашу, присмачивши її кількома ложками смальцю.

Наприкінці тижня Йон вернувся в Плетерешть на оздобленому перламутром човні Віліке Мексіяну (раз на два тижні, в суботу, Віліке зустрічав пароплав, який плив від Чорного моря, купував контрабандні товари, особливо ситець і цукор, і збував їх у селах на рівнині) і попросив чистої білизни. Жінга дав йому пару кальсонів з багатьма військовими штампами, що так і не випралися, і синю сорочку з великими, як на піжамі, гудзиками. Наказав узяти гусяче пір'я і змастити олією чотири плуги, які стояли під стайнею. Ненароком Йон порізав собі палець, скривився од болю і побіг до хати — перев'язати рану.

Коли відчинив сінешні двері, — це вперше він заходив до мурованого будинку Жінги, — Дікуляса підхопилася з-за столу, на якому, наче вночі, горіла лампа, і накинулася на нього:

— Чого тобі треба? Чого не стукаєш?

Жінга сидів у кутку біля мисника. Враз підвівся й накрит широкими долонями купу золотих перснів. На стінці над столом, де звичайно висить лампа, була почеплена за гвіздок вербова гілка. На ній червоняво

блищали кілька десятків сережок, прикріплених як листки. Над ними стриміла велика брошка у формі козулі. Усе те блискуче каміння на гілці нагадувало краплини живої і тремтливої крові, що немовби стікала з ший тварини.

— Я порізав палець. — Йон не міг відірвати очей від гілки на стіні. — Хочу змазати гасом...

— Пошукай там, у кухні, — сказав йому Жінга.

Йон позадкував до дверей, не спускаючи погляду з тих сережок на гілці.

— Ох, і гарні ж, дядьку Георге. Наче п'єш їх із срібною ложки.

— Я віддав за них вісім мішків кукурудди. За пару сережок — четвертак кукурудзи. Ну, геть звідси.

Йон вернувся на подвір'я. Рімнічану, сидячи перед коморою по-турецьки, лузав соняшникове насіння. Ліниво випльовував лущиння, — воно наліпилося в кутику рота й на підборідді наче рій білих мух, — а зернятка ховав у мішечок, який висів у нього на череві, немов до половини напхана ковбаса.

— Ти не їси їх? — здивувався Йон.

— Ні, збираю для Боку. Їсть цілими жменями, але не любить лузати. Набираю отак повний мішечок, потім підсмажую на плиті і даю їй. А вона мені за це — цуйки.

— Оце й усе твоє діло?

— Тільки в суботу й неділю. А весь тиждень я з Нейку.

— Що ж ви робите?

— Хай тебе це не цікавить, — відповів Рімнічану.

Йон скося зиркнув на нього.

— Тоді я тобі скажу, — мовив він. — Ви крадете коней. Нейку навчився цього в плавнях.

— А ти не сунь свого носа куди не слід, — порадив йому Рімнічану.

Йон знизав плечима і повернувся до нього спиною. І в цю мить помітив на високій шовковиці між хатою та кухнею старе колесо від воза, що його колиш батько продав Георге. Спинився, посміхнувся. Синя сорочка, пропахла нафталіном, стискала йому шию. Лівою розстебнув комір, хотів нахилитися, щоб узяти посудину з олією, коли раптом побачив Тицу в маленькому вікні, прорізаному майже під дахом. Випростався і махнув їй рукою. Його жест, здавалося, говорив: «Ти диви, колихала німця Курта в ночвах і живеш на світі!»

Тица не помітила його помаху або просто не відповіла. Стояла, притиснувшись носом до шибки, і дивилася на купи виноградних вичавків позад мазанки, де стояв казан для варіння цуйки.

— Я тут уже вісім днів, — сказав Йон Рімнічану, — але досі її ще не бачив.

— Дівчину нікуди не випускають. Втекла з ліцею, і її замкнули наче якусь злочинни-

цю. Але чекай, ось вона вийшла! Дікуляса її добряче відлупцює, якщо побачить.

Тіца стояла на порозі, спершись на одвірок, заклавши руки за спину, дивилася на темно-сірий туман смеркання, що спускався на Дунай.

— Спершу вони тікають,— стиха мовив Йон,— а потім починають курити...

— У неї нема тютюну,— відповідь Рімнічану.— Щоб купити цигарок, потрібні картки. А в примарії хто не дасть хабара, навіть не запишуть...

Йон, ступивши крок, наче хотів іти до дівчини, спинився і пильно глянув на неї. Рімнічану згорнув долонею лущпиння з колін і поклав між зуби довгу, як сарана, насінину. Тіца, вигріваючись на сонці, розвела руки, підігнула ногу. У червоній блузці без рукавів і в білих штанях, стояла висока й струнка; великі очі, довгасте лице, каштанове волосся і тонкі сині губи,— от втекла зі школи і замкнулася в хаті лише для того, щоб без упину кусати їх.

— Тіцо,— заговорив Йон,— ти впізнаєш мене? Оце колесо, що на ньому лелече гніздо, було колись моїм.

Вона не відповіла нічого.

— Слухай,— казав далі Йон,— хочеш, я зроблю так, що голуби сядуть мені на плече? Вмію гарно свистіти, і всі вони зграєю летять на мене.

— Всі?! — спитала Тіца, не змінюючи пози.

— Всі,— радісно відповів Йон.— Сто, двісті, скільки у вас є.

— Не треба,— відповіла вона. І, опустивши руки, пішла до хати.

Рімнічану біля комори заіржав коротко й хрипко, як кінь.

Потім Йон не бачив її багато днів. І не розумів, поглузувала вона тоді з нього чи просто хотіла постояти на сонці сама зі своїми думками, зачарована надвечірньою тишею, і покарала його за те, що порушив її спокій. А оскільки він не міг помститися на Тіці, то зненавидів Рімнічану, і не за оте дурне іржання, а тому, що дівчина повернулася до нього спиною.

Березень, без дощів, з палючим сонцем та сухими вітрами, що збивали стручки акацій і знімали хмари куряви над нивами, скінчився, і йому на зміну прийшов квітень з отією передвеликодневою метушнею, коли всюди прибирають, білять хати і підводять їх синькою. Смерть і воскресіння Ісуса збуджує в людині змішані пристрасті, радість і страх, більше страх, ніж радість, бо смерть означає жах, величезний страх — і в двох обійстях, Жінги та Ветіни, почалася ота метушня, сповнена мук і прадавньої краси. Боку побілила хату, паркан, криницю і бляшаного зайця в саду, Рімнічану розмалював писанки, як це роблять на Буковині, Нейку змайстрував нове дерев'яне клепало

і подарував його панотцеві Оанчі — колиї паламар або його син-каліка, що ходить на милицях, били в нього молоточками, Боку і Ветіна побожно хрестились і перезиралися від щастя. Дікуляса нарвала на острові бузку, а Йон спіймав двадцяттеро курчат, скропив їх фарбами Рімнічану, склав у решето і відніс, щоб ніхто не бачив, до кімнати Тіци. Вона здивовано загукала на всю хату, дощечками загородила підпічок і тримала їх у себе дві ночі. Але Йон не знав, що там робила Тіца. Як не дослухався, не чув ні її кроків, ні голосу.

Так було аж до страсного четверга. В четвер, коли люди йдуть до церкви, б'ють поклони і дванадцять разів уклякають на колінах, Жінга звелів Йонові вивести із стаєнь лошаків, що їх пригнали з плавнів (збирався продавати їх і таки продав, але це сталося пізніше), і викупати в Дунаї. Дав мотузку, щоб пов'язав їх по п'ятеро, і пішов до села. Йон подався до хати, хотів гукнути Рімнічану, аби той допоміг йому. І тоді з'явилася Тіца. Вона була в тій самій червоній блузці без рукавів, але замість штанів вдягнула спідницю, також білу, затягла на талії широкий лаковий пояс.

— Ти пофарбував курчат! — мовила. І Йон зміряв її коротким поглядом, подумав про те, що їй уже сімнадцять, а йому двадцять три, що вона не може бути байдужою до нього.

— Я. Але вони всі поздыхають.

— Ти йдеш до Дунаю? — спитала Тіца.— Бо я теж іду туди.

— Підеш, якщо пустить батько. Спершу спитай у нього дозволу.

— Він дозволив. Перед великоднем ми повинні прощати одне одному все. Такий звичай.

— Прощають аж у великодній понеділок.

— Знаю. Але до прощення заздалегідь готуються. Ти мусиш зробити репетицію,— засміялася вона.

— Тоді я піду і виведу лошаків,— заквапився Йон.

Він узяв батіг, зайшов до стайні, випустив лошат — усього дев'ятнадцять коненят, а двадцятого, вороного, зі смугою на спині, норовистого (він не терпів мотузки на шиї), вивів, тягнучи за гриву, що була зачєсана на лівий бік, і пхнув до воза з голоблями, на середину двору. Лошакові, напевне, здалося, що його хочуть запрягти. Він форкнув, підстрибнув, витягнув шию і бухнувся на голоблі. Дерево затріщало, собака в будці загавкав. Тіца злякалася і побігла подивитись, чи не розпанахав лошак собі череву.

— Не підходь до нього,— гукнув Йон. Але було вже пізно. Кінь, що виріс у плавнях, майже дикий, раптом повернув голову, вкусив Тіцу і схопився на ноги, тримаючи в зубах шматок червоної блузки.

— Ах ти, негіднику! — верескнула дівчина. Потираючи посиніле плече, вирвала у

Йона з рук батіг і вдарила лошака по очах. Вороний, наче вражений блискавкою, обернувся і помчав на стіну. Тіца наздогнала його, оперіщила ще раз. І тоді інші дев'ятнадцять, настрахані свистом ремінців, нашорошили вуха і помчали галопом. Вони проскакали через гній, покопавши його копитами, обминули паркан коло саду, розчавили гадюку, яка грілася на сонці, і подалися до Дунаю.

Йон вилаявся, відв'язав коня од візка, стрибнув на нього і через двір Ветіни помчав їм навперейми.

— Ей, збожеволів чи що! — гукнула Боку.

Він показав їй кулак і, звернувши поза хатю Тіті Шорічі, переїхав рівчак, завалений хмизом, вибрався на вкриту рінню прогалину, саме туди, де Ноян, відступаючи до Дунаю, звужується. Усі ці маленькі коні, — просто смішно було дивитися на них здалеку, — і той вороний, який укусив Тіцу і біг позаду, високо підкидаючи задні ноги, немов йому на спину поклали шафу і він хотів скинути її, наближалися, скакали уздовж стіни брунатного очерету. Біля горбка, ліворуч од вузьких причалів, вкритих багнюкою, коненята спинились, важко дихаючи, і Йон одв'язав каштанового, пхнув його у воду.

Викупавши з десятків лошаків, вийшов на берег погрітися — хоч сонце пекло, але вода була холодна — і, стоячи навшпиньках, плечима до сонця, враз помітив Тіцу, — вона стояла на якомусь причалі спиною до нього. Хлопець завмер. Річкою плив караван барж, і там хтось гукав у рупор: «Ну його до біса, чуєш, до біса!» Чому і кого він лаяв — не можна було збагнути. Йон гукнув і собі на Тіцу, повторивши слова того незнайомця:

— Ну його до біса, чуєш?! Могла ж попередити мене, щоб я одягнувся.

— Я не бачила тебе голого, — мовила Тіца, помахуючи очеретиною. Підійшла, втупивши погляд в землю, зупинилась. — Скажеш, коли можна обернутись.

Вночі, коли всі спали, Тіца прокралася до Йона в мазанку, де варили в казані цуйку, і вони кохалися там на рогожі, що відгонила пліснявою. Вдень та рогожа сушилася на сонці, розвішана на стінці комори.

На другий день великоддя, у понеділок, коли настає прощення — невелике прощення, що дається лише сім'ї і сусідам, — Йон прокинувся до схід сонця, маючи намір якось виманити Тіцу у двір. До півночі сидів у танцювальному залі Віліке Мексіяну — Тіцу запросили на гулянку, що її влаштували син священика Оанчі Лука, студент з Бухареста, та кілька гімназистів із золотим шнуром на кашкеті (відмітний знак старшокласників), — втиснувшись між акор-

деоністами та сліпим циганом, який не пропуская жодної розваги. Хлопці, розпалені вином, що його подав Віліке на широчезній бронзовій таці з товстими ручками, і дівчата з конфеті в косах підстрибували на вичовганій, сучкуватій підлозі. Акордеоніст ревів:

Гей у Мексіці на плато, — ато,
Причайліся мисливці-вмільці,
Щоб індика вполювати, — ати...

Йон вибивав такт кулаками на колінах сліпого, і його не турбувало, що хлопці один перед одним запрошують Тіцу. Тіца належить йому, їм можна лише торкатися її своїми спітнілими долонями.

Але десь опівночі, коли один гімназист оголосив, що вже час починати гру у фанти, і вкинув у кашкет хусточку, олівець, губну помаду, ручний годинник та ніжик з розмальованою ручкою, Тіца підійшла до Йона й сказала: «Іди геть, я не хочу, щоб ти дивився вовком, коли мене цілуватимуть». І він вийшов, пильнуючи, щоб його не облив водою прищавий гімназист, який поливав підлогу. За хатю, біля рівчака, зупинився, сподіваючись, що Тіца вийде й покличе його, або звелить почекаїти на неї в мазанці, де вона роздягалась, кидала сукенку на труби куба і лягала гола на рогожу. Але Тіца не прийшла. Вийшов лише сліпий, потім Лука і ще троє хлопців, та не для того, щоб кликати його, — втім, це сталося за годину чи навіть пізніше, місяць часу не показував, він був тонкий, прозорий, здавалося, дряпни його нігтем і роздереш, — навпаки, сліпий мав довести отим чотирьом, що пройде на руках по поручнях, які оточують залу з трьох боків, і жодного разу не торкнеться стіни.

«Найкраще буде, коли я попрошу у Тіті Шорічі губну гармоніку й заграю під вікнами», — подумав Йон. І переступив поріг, ударивши дверима індичку.

Сонце пекло немилосердно — постій отак з годину, то спечеться й мозок у голові, — а під великою шовковицею між хатю та кухнею Георге Жінга і Лука пили цуйку. Жінга підперезався білим поясом з великими китицями, свої рудуваті довгі вуся він уже не підкручував догори, вони звисали підковою. Лука був у тому ж костюмі, що й напередодні увечері. А навколо них юрмились цигани, що найнялися очистити рисову плантацію, чоловік чотирнадцять разом з жінками. Замурзані, з рештками пшоняної каші в бородах, смердячи намулом і рибою, вони сиділи одне біля одного, мовчазні, терплячі, — лише одна єдина циганка з розпущеним на обличчя волоссям, що й не скажеш, стара вона чи молода, крутила в руках білу мушлю з чорними смугами. Жінга, здавалось, навіть не знав про них, не бачив їх, його не цікавило, що вони чекають плати за роботу, він

сидів, розставивши ноги й поклавши лікті на стіл, і Лука, тонкий, з прилизаним на скронях волоссям, по другий бік столу, у розстебнутому піджаку й жилеті,— після того, як сліпий пройшов на руках по перилах і навіть не хитнувся, спробував це зробити й собі, і в нього розповорвся піджак під лівою пахвою, з широкої на кілька пальців дірки визирав край полотна,— він щось казав приглушеним голосом, цигани нічого не розуміли, але, очевидно, щось смішне, бо Жінга скривив своє обличчя в усмішці, і очі його аж сяяли.

Йон мить повагався: якою дорогою йти йому до Тіті Шорічі? Краще вулицею. І, перестрибнувши купу виноградних вичавків, пішов до воріт. Там він зустрівся з Джіке Дуне.

Джіке був у новому солом'яному брилі; на грудях, біля краватки, гойдалася прищиплена гілка бузку. Він приніс дві писанки.

— Вибирай, братику. І пробач, коли в чомусь завинив перед тобою. Як співається в пісні, а я тобі прощаю. Сьогодні, якщо в твоєму домі навіть сто дверей, відчиняй усі, нехай заходить, хто хоче.

Йон вибрав писанку навмання, Джіке Дуне ударив її своєю й розбив.

— Ти вже восьмий не помітив, що моя писанка дерев'яна. Я чесно виставляю обидві, але всі беруть справжню. Це моя витівка. Але, повір, мені вже почало набридати це везіння. Жаль, що я не взяв двох справжніх писанок. Ти тут щось уже збагнув?

— Ще ні,— відповів Йон.

— Не цурайся мене, братику. Заходь, побачиш Дідину.

Тіті Шорічі саме чистив черевики сажею з дна казана. Йон застав у нього Нає Карамета. Високий, бородатий, з запаленими очима, він їхав із Слобозії до Лаковіште, де одружився з дочкою Фоті Томеску, і завернув до Плетерешті.

— Сьогодні день прощення, і я вирішив попрощатися з Тіті Шорічі, але він страшенно сердитий. Щастя моє, що ще була Мітана, а то вигнав би мене з хати.

— А мені ти прощаєш, дядьку Тіті? — спитав Йон.

— Викинь з голови дурниці й бережись Георге Жінги,— сказав той.— Мітана розповідала мені, що бачила тебе з його дочкою, Тіцою, в очереті. Ти мив їй ноги, а вона сміялась і світила пазухою. Послухай, що я тобі скажу. Приходь до мене, я дам тобі брошуру про робітничий клас. Ми, комуністи, скоро візьмемо в країні владу в свої руки. І коли ти прийдеш до нас, ми, можливо, не захочемо з тобою й розмовляти. Скажемо: йти собі до буржуїв, Йоне Мохряну, бо мив їм ноги, коли вони стріляли з-за рогу в синів народу. Ти чув, що на складі в порту Браїли вбили секретаря повіткому і тіло його присипали сміттям?

— Я бачу, Тіті, що ти розумний,— мовив

Карамет.— Ти підеш далеко й досягнеш багато чого.

— Дай мені губну гармоніку,— попросив Йон.

Тіті Шорічі взув черевики, оглянув себе в дзеркалі й вийняв із шафи пляшку цуйки.

— Вип'ємо по чарочці.

— Ти даси мені гармоніку? — повторив Йон.

— А що,— спитала Мітана,— тебе запросили грати на заручинах?

— А в кого заручини?

— Та в Тіци ж. Цієї ночі панотців Лука віддав їй обручку.

— Не може бути! — заперечив Йон.

— Боку хвалилася. Розповідала, як Тіца прийшла цієї ночі з Лукою, розбудила Георге Жінгу. Ти спиш, як мертвий, коли нічого не чув.

Йон похитав головою. Він у це не вірив.

— Тішся тим, що був у неї першим. А коли й не першим,— мовив Тіті Шорічі,— то принаймні перед Лукою. Береш таки гармоніку?

— Беру,— сказав Йон.

І, взявши гармоніку, що її пообгризали діти Тіті Шорічі, вийшов у двір.

«Ось чому ти одіслала мене додому»,— подумав він і пішов через люцернице, яке лежало між дворами Шорічі й Берекета.

Боку з обома собаками Нейку йшла до Георге Жінги. Йон посміхнувся їй і махнув рукою. Боку зневажливо пхекнула. Йон зупинився коло купи гною, на якій помер Берекет. Довго дивився на будинок під бляхою. На душу наліг сум.

Знову з'явилася Боку, але вже без собак. Вона йшла квапливо, з рішучим виглядом. Йон уже змирився з тим, що Тіца взяла обручку від Луки, але не відчув болю. Перед його очима раптом постав образ Георге Жінги, але не такий, як він бачив його недавно. Георге входив у двір млина Алеку Бранги і, здавалося, казав:

«Я чув, Алеку, що ти хочеш продати млина, бо повертаєшся назад у Сібіу. А я віддаю дочку за поповича, отож купив би твого млина й дав би їй у придане».

— Не меле вже той млин! — голосно проказав Йон.

— Що з тобою, хлопче? — обернувшись до нього Боку.— Ти говориш сам до себе? Скоро зовсім з глузду з'їдеш і ловитимеш мух.

— А ти краще піди до свого чоловіка, попроси, щоб простив тобі! Візьміться з Нейку за руки й скажіть: «Прости нам, дурню».

— Тобі ще не скрутили в'язи, але скоро скрутять.

— Якщо не хочеш зостатися на все життя калікою, то йди собі і не дратуй мене! — сказав Йон і зайшов у двір Жінги.

Біля воза сиділи Жінга й Лука, а трохи віддалік — купка циган. Тим часом надвір вийшла й Дікуляса в святковій сукні. Тіци

ніде не було видно. Мабуть, ще спала або зачусувалась у снігах, а може, підбирала се-режки для такого дня.

«Стоятиму тут, поки вона не вийде»,— вирішив Йон, вийняв гармоніку й подув у неї. Клапани дитячого інструмента, мідні пластинки, схожі на листки тютюну, протяжно задеренчали, і звуки склалися в пісню. Жінга, Лука й цигани повернули голови, мов тільки й чекали цього.

— Молодець, Йоніке! — крикнув Жінга.— Ти заграв мою пісню! Знаєш її, пане Лука?

Гей, через Теренте цього
Зовсім неможливо жити.
Похвалявся Бретіану
Відібрать аероплана,
Коли той над ним наразі пролетить.

Ми з Некулаєм Мохряну і Оуляце знали Теренте. Він був з Каркаліу, села за Мечіном, що при дорозі на Тульчу. Там стоїть велика церква з синіми банями. В селі живуть патлаті старообрядці. Підійди ближче, Йоне! Ану, дайте йому дорогу,— крикнув він на циган.— Я призначаю його старшим над вами. І ви його мусите поважати.

Цигани відступили в бік кухні. Йон, розлючений зрадою Тіци й веселим настроєм Жінги, ступав неквапливо,— над шовковицею в білому небі кружляли чотири пари голубів,— і за два кроки од стола зупинився. Тіца в білих штанах, підперезаних широким паском, і зеленій шовковій блузці вийшла на поріг, і Йон зрозумів, що вона вже давно там стоїть. Його погляд ковзнув по нозі Луки, що впиралася в примус. Біля примуса стояв глиняний горщик для поми-

їв. Йон ступнув ще крок і сів на стілець поряд з Лукою. Без упину грав улюблену пісню Жінги, і Жінга вибивав такт пальцями по столу. А тоді простяг ногу й присунув до себе горщик. Дікуляса помітила це і сердито замахала на нього руками.

— Не хочеш, щоб його бачили? — Йон сховав гармоніку в кишеню і підняв горщик.— Якщо так, то треба було викинути його в бур'яни.— І проніс брудний горщик над столом, удаючи, ніби наливає з нього в чарки.

— Викинь його к бісу! — крикнув Жінга.

— Спершу побзчимо, чи він не надтріснутий,— мовив Йон.— Його треба випробувати, правда ж, пане Лука? — І, розмахнувшись, торохнув горщиком по голові Луку Оанчу.— Я був першим у Тіци, пане Лука. А тобі дістанеться те, що лишилося після мене.

Перестрибнувши через Луку, що опав на стільці, Йон штовхнув коліньми циганку з мушлею, яка кинулась допомагати потерпілому, і через подвір'я Берекета побіг до Тіті Шорічі. Але ту ж мить з юрби вискочив старий беззубий циган, звів рушницю, якою полював на лисок у плавнях, і вистрелив. Постріл пролунав водночас з криком Тіци і завмер у білястому повітрі.

Циган витер очі й підсунув рушницю до Жінги — єдиного, хто мав право стріляти, бо на його голову впав сором. А Жінга, не промовивши й слова, взяв рушницю і прихилив до шовковиці. Ніхто не смів сумніватися, що це стріляв він.

(Закінчення в наступному номері.)

БУРЯ

(Фрагмент)

Сміливо, юначе! Хоч близько безодні,
Хоч знову гуркочуть громи небесами,
Ти кинеш пристанище, марне сьогодні,
І вийдеш, увінчаний іскор зірками.
І струмись гірський, нездоланий у плині,
Ти пройдеш, хоч він вивертає і брили;
Тебе обміне навіть камінь в лавині,
Здала загарчавши, мов песик безсилий.
А ти, сам один в дикім розпалі битви,
Не станеш ні в кого рятунку благи,
Не станеш шептати плачливо молитви,
Яким перед бурею вірив затято.
І відданість буде тобі талісманом, —
Хай інші, покинувши весла лякливо,
Вклякають, а ти у борні з океаном
Ухопиш його за розвихрену гриву.
Нехай роззявляється моря безодня,
Як паща, захланна й жадлива надміру, —
У хмарах засяє десниця господня,
Простягшись до тебе, щоб витягти з виру.
Сміливо ж борись за мету свою чесну, —
Якщо навіть лавр твоїх скронь не торкнеться,
В звитягах наступників дух твій воскресне
І подвиг твій ввись монументом зведеться.

1841 року в Варшаві.

ВИПРОБИ

Благословенна пісня малинова,
Благословенна пісня калинова,
Благословенні неба сині хлані,
Отари хмар, порвистим вітром гнані,
Колосся, розколихане по полю,
Гармонія душі — не тільки в болю:
Щоб стати піснею, перед порогом
Ти стань, дихни, — і дихатимеш Богом!

Благословенні пахощі весінні,
Коли дерева зводяться в цвітінні, —
Вони з землі колонами зростають
І в небі грають їхні віти срібні,
До арф, весною ладнаних, подібні, —
Схились, бо гімн «Свят! Свят!» вони співають.

Благословенне і над чужиною
Повітря чисте, — міррою пахкою
І лавром запашним воно відгонить
І апельсини золотить під небом,
Де кожен камінь, наче Мемнон, дзвонить,
І кожен ланець може бути Фебом.

Благословенні і степи безкраї,
Ці океанські простори безлюдні,
Де промінь сонця спочиву не має, —
Його тручають гори ізумрудні,
Гордливі, наче дух стихій завзятий,
Який не дасть себе комусь топтати!

Благословенні і тумани, й тиша
Ісландії, що глибша і тривкіша
За ту, яку мерці в труні вчувають
І, може, тишу смерті зневажають.
— Там дном до дна глибини моря й неба
Наставились, вглядаючись у себе;
Там хвиля заніміла,
Там, втихнути звелівши слову, тиша
Проводить бесіду із Словом слова,
Яке свого ще не кінчило діла.
Там океан гладінь свою колише,
Мов почалася знов його обнова
І мов землі звершилася будова,
Але не втишив він ще хвилювання
Від спогадів про час свого постання,
Коли не був ні першим, ані другим —
Ані кінцем, ані початком новим,
А був таїн передпотопних сховом,
Розорюваним духа дужим плугом.

Благословенна й людська бездіяльність,
Коли людина щастя там шукає,
Де вік одкинув марних справ нагальність,
Де молоком поезія втікає
В твої уста, де щедро і відверто
Свої дари несе природа люду,
Де кожну слізку в тебе буде втерто,
Поділено твій кожен смуток буде,
І де б ти сам, думок натхненний летом,
Оточений обранців людських хором,
Став **арфою**... я хтів сказати: **поетом**,
Але казати це слово трохи сором —

Благословенне те і те на світі,
Та в мене серце не благословило
Тебе, о місто-велетню, могило,
Де гинуть квіти і серця у цвіті! —

Де, дихаючи, подих інший чуєш,
Де тільки по чужих слідах крокуєш,
Де ні твої чесноти, ні провини
Не є твоєї радості причини.

Гукає брук на тебе: **«Ти собою
Вже не єси! Проходь!»**

Поміж юрбою
Ідеш, і натовп мимо тебе рине, —
Якщо отут не згинеш смертю злою
І спів твій незакінчений не згине,
Якщо не втрапиш ангельства у співі,
Відкинеш геть все випадкове й хире,
І вчую я твої слова журливі:
«Мій боже! Як гнітить це небо сіре,
Подібне на одіння ветхе й дране» —
О, я тоді твоїй повірю Музі,
Яка в соборі невидимим стане,
Немов підпора на сапфірнім прюзі! —

Благословенні й мислення облуди,
Хоч я до них, на жаль, не маю віри.
Вони — це різних шкіл і діб кумири,
Які, хоч не існують, але всюди,
Мов справжні владці, світом володіють,
Вони єдиним словом «Ш в и д ш е!» вміють,
Як скипетра залізного клюгою,
Примушувати натовп їм вклоняться,
Хрестом обороняться — не рукою,
Труною від удару заслоняться.

Благословенні й марення, й примари, —
Хто підпаде їм, буде той щасливий!
Страждань Любові і за Віру кари
Він не пізнає, знаючи лиш впливи, —
Наказ часів чи моди вереск шумний,
Проте він — мудрий, а ось ти — безумний.

Коли у світлі днів оцих побачу,
Що не зайшла в твоєму серці зміна,
Що ти не здер з чола зорю гарячу,
Коли мені ти скажеш: «Я — людина —
Кохую — прагну — простягаю руки,
Хоч золотими цвяхами пробиті,
До всього, що є кращого на світі,
Що цінять і шанують люди сущі».
Тоді тобі скажу я без ошуки:
— Твої пісні — вони живі й живлющі!

Та випроби отак би не кінчились:
Я б зачекав, чи арфу візьме тління,
Чи всохнуть пальці, що до струн тулились, —
Аджеж був свідком бог лише й каміння.
— Любові безмір і тверді граніти
Тобі дано на розсуд твій і волю,
Щоб монумент навічний з них створити,
Бо смів ти **вірять, мучитись, любити**, —
І це вже не Поезія — це доля!

АМІНЬ

Амінь значить: хай буде так.

Його закривавлене тіло гаками
Раби імператора геть потягли
І десь там за цирком жбурнули до ями...

А ангели в небі співать почали
І пальмовим віттям розквітлим махали,
На землю навівши пахощі ті,
Які за появу чудес уважали
Уклякли у млі катакомби святі.
Вчуваючи повів пахноти отої,
Ронили із рук вони несамохить
Дощинки таблиць чи папірусів звої
Й питали: «Це слово так гарно пахтить?»

Той мученик трапив до раю святого,
А тіло його зжер хробак у землі, —
Тож змовив якийся поганин: «Що з того?
Чи правда не випадком є взагалі?
Чи тигр оцю правду крізь пащі щілину
Не вицідив, наче закровлену слину?»

Проте залишились од вмерлого шати, —
Один прокажений до них був приник,
І раптом одужав, і став він співати
Ім славу... І рушили тлуми калік,
І діти сліпців повели за собою
До шат цих, співаючи славу юрбою.

* * *

Усі, хто заслаб на проказу ганьби,
Усі, в кого очі посліпли від муки,
Затулені чорним серпанком судьби,
Усі, кого вразив параліч розпуки, —
Коли б кожен з них доторкнутись здолів
Тих шат, під якими Європа на груди
Поклала скривавлену ладанку слів, —
Тоді б, не злякавшись прокльону страшного,
Звелись, як народи одужалі, люди
На відповідь всім, хто промовив:
«Що з того?»

У Римі 1847-го.

СВЯТИЙ МИР

1

Ще тільки кілька хмар тяжких,
Яких не здули ніздрі коней;
Ще тільки кілька гір стрімких,
А потім — сонце, світ гармоній!..
— Ще тільки кілька пер рясних,
З шолому видертих в поході,
Ще тільки раз зламати спис,
Грім блискавиць повергти вниз,
А потім — годі!..

2

В житті так само: років вир
Їздців перепиняє юних,
Їх чорний одяг рве до дір,
Скакати їм велить по трунах.
— За тьмою трун світає мир,
Він буде щедрий в нагороді,
Та труд потрібен ще один,
Одне зусилля-чудо-чин —
А потім — годі!..

СИРІТСТВО

1

Говорять, що з поступу ми багатієм, —
Приємно і мило це чути невпинно;
На жаль, нині менш піддаюсь я надіям
На тебе, людино!

2

Дві цивілізації бачу я в світі:
Одна усерйоз хоче все відкривати,
А друга хотіла б все жартом прикрити,
В ліврею убрати...

3

Ота, відкривальна, до сонця змагає, —
«Чекай-но, — вона потішає майбутнє, —
Коли відкриття мої дійдуть до краю,
Повім я щось сутнє!..»

4

Ота, прикривальна, інакше ведеться, —
Говорить, побачивши сльози людини:
«Не треба на це і зважати, — здається,
То дощичок плине!..»

5

Поклавшись на дві такі марні пестунки,
Загибло б людство в сирітстві глибокім,
Але нам земля є плечем опікунки,
А сонце є оком!

СТОЛИЦЯ

1

О, вулиці, вулиці... Місто,
Увінчане знаком хреста, —
Горять твої вікна іскристо,
Мов хижі зіниці kota.

2

Ці юрби, зодягнені в чорне
(У стоїків¹ одягах звичних),
Пливуть, аж задуха огорне
Від криків і поштовхів стрічних.

3

Два рухи тут є на признаці:
Або фабриканти женуться
За чимось, або після праці
З заробленим люди несуться...

4

Два образи бачимо зразу:
Це образ продажного неба
І лик заводського екстазу, —
Мовляв, є хоч їжа для себе.

5

Он суне араб величаво,
Чоло своє звівши високо,
Стрункий, наче статуї постава.
Поглянь... — хай потішиться око!

6

Он похорон тягнеться мимо
Тяжким, погамованим кроком.
Ти прагнеш спочити — за ними
Піди, відпочинь бодай оком!..

7

Чи знехтуй земним оцим лоном
І зводь свою мисль і свій жест
До неба, де світлим балоном
Леліє — над хмарами? — хрест!

ПРОМЕТІДІОН

(Фрагменти з першої частини поеми)

— Спитаю людину я передковічну,
Спитаю її я про сутність краси,
Людину не заздру і щиру на слові:
«А що про красу ти мені повіси?»
Відкаже: — «Краса — це є образ Любові».

¹ Чорний колір одягу християни перейняли від стоїків (примітка автора).

Отак, — крізь віки і крізь простір далекий,
Де Інд, і Єгипет, і Перси, і Греки, —
Гранітом, і золотом, і потом людей
Відкаже мені на мій запит оцей,
Затисши в руці молоток, Прометей.

Краса — це є образ Любові. Людині
Являлась краса в цій подобі повік
І в мить, коли в божий вглядалася лик,
І в час, коли бачила бога в дитині, —
Жадає людина красу осягти,
Бо кожен несе в собі тень краси
І в кожному хоч порошок краси є.
Хто в серці красу непохибно носив,
Хай скаже граніту: «Живи ти, як жив!» —
Відчути живим себе камінь здохлі
І, може, він пальцем торкнеться повік,
Мов той, що прокинувся, зі сну, мандрівник...
Нехай би один оживив мертво брилу,
А другий дав райдужні барви стіні,
А третій одчув в деревах дивну силу
Склепінням долоні сплітати в вишині,
А інший підніс би колонами вгору
Премудрі акорди псаломного хору,
Щоб так розповісти, як утвір в оскрес,
Коли поривалась душа до небес,
А річ, нею створена, вниз полетіла,
Мов листя осіннє чи груша дозріла.

Продовжуймо ж нашу розмову свободну
Про красні мистецтва і пісню народну.
Отож уявіть, слухачі дорогі,
Що це так матерія грає з нудьги, —
Проціджує сяєво, чистить півтіні,
В безбарвній, як безкрай Сибіру, пустині
Відроджує думи забуті про бога.
Невже красою те стане для вас,
Що вам самолюбний підказує час
Чи примха якогось гурточка одного?
О ні, придивіться, — в такі от часи
Марніє добро, друга сутність краси, —
Стає самолюбне воно, дріб'язкове,
До користі зводячись обов'язково.
Тоді і земля для людей — затісна,
Докіль не порве блискавиця запони,
Докіль знов не вдарить гроза голосна
І вал не зведеться, громохкий, червоний...

Бо саява священного в глечикі не зберегти.
І сіллю землі не приправить кухонне варіння,
Бо те є прекрасне, що кличе людей до мети, —
До праці, а праця і є краси воскресіння.
Тому щонайбільшим поетом є простиий народ,
Що бронзові руки з труда землеробського має,

А віршник — це тільки письменний пророк і рапсод,
Що понад землею з піснями своїми витає.
Тому простий люд і найбільшим музикою є,
І пісня — його язиком полум'яним стає.
Найкращим істориком Цезаря світ визнає,
Бо Цезар творив на коні, а не сидячи в кріслі,
І в мрамур врубав Мікеланджело сам свої мислі...

Діяльність і пісня — навіки об'єднані враз,
Як муж і красуня, що шлюбом побрались назавше.
Образить мистецтво — як жінці завдати образ,
Як людськість образити, підлі інтриги почавши,
В зальоти удавшись... Тому Прометей наш, Адам,
Гукає: «Я в праці життя своє марно віддам
Без тебе, о пісне!» — кричить, наче пісня волає,
Та пісня пісень, що, тепер непочута, лунає.

Та цитуй!.. Про красу говорили тут ми, —
Отож позапалюй посвітачі в урнах
І будь-яку статую грецьку візьми,
Позрубуй їй руки, і ноги в котурнах,
І плечі, і голову — перед людьми
Хай зводиться торсу обрубана брила,
Проте в ній за сотню живих більша сила,
І це не почвара сліпа кам'яна, —
Якщо в ній вціліла хоч жилка, вона
Постане, воскресне!.. Рубай до останку, —
Не знищиш матерії... Киньмо ж гаданку!..

Скажу про красу, що уже говорив:
Хай в Польщі мистецтво зведеться на славу,
Мов прапор над вежею людських трудів,
І не на повчання, і не на забаву;
А так, як апостольська справа найвища,
Як ангельських хорів молитва найнижча.

О, труд — розвивається він поступово,
Хоч згодом і зникнуть труди непотрібні,
Бо стане будовою духу будова,
Бо згине жадоба, смаки згинуть хибні,
І являть німотній природі пошану,
І діло свою заспіває Осанну!..

1850 рік.

*З польської переклав
Микола БАЖАН*

ДЖОН БРАУН

Джон Браун до п. Г. Л. Валя: «Насільни я міг змирнувати на підставі власного досвіду, — тільки від сміливих людей можна сподіватися людського ставлення до переможенного ворога, богузи доводять свою відвагу жорстокістю. Христос — великий войовник як за свободу, так і за вибавлення — який, як предвіщено, почав своє месіанство від проголошення свободи — Христос, нажу, визнав за доцільне відібрати в мене меч зі сталі, що його я носив якийсь час, але вручив мені за те інший — меч надії. Якщо все розважити, я ні крихти не розчарований. Ошунав я, звісно, тільки сам себе, бо не зумів стати на висоті свого власного наміру, але тепер почуваюся з цього погляду цілком упокореним, оскільки Божий план без сумніву був безмежно кращий від мого, янби було інакше, я свого власного не зрікся б ніколи!».

1

Немов орли, що в клітці дротяній
За днини сплять — до льоту неохочі, —
А досвіта, сумні відкривши очі,
Шукають отвору невпинно в ній,
Кричать, крильми об грати б'ють без тямі,
І дивляться здивовано на те,
Що вітер пір'я вирване мете,
Що покривають їх криваві плями —
І кожен з них розпізнає в ту мить,
Що він у клітці — на землі — сидить! —

2

Так ви — народів різних чесні діти,
Світанням волі збуджені вірли,
Що в домовини юними лягли
Або завчасно почали сивати —
Змітаючи в запеклій боротьбі
Віків закови, душ мерзенне гниво,
Те, що в майбутнім чините, сміливо
Спочатку пробуєте на собі —
Пізнавши, як святі-несамовитці,
Що на землі зачинені ви — в клітці!

3

Та, власне, там, у краї молодім,
Де вольна воля звичаєм народу
Стає — відкрита з заходу до сходу —
Де все минуле — брама, а не дім,
Там чоловік за те, що поділиться
Своєю людяністю захотів,
За те, що звав людьми своїх братів,
Хоч мали від природи чорні лиця,
Віддав життя своє й своїх дітей —
О, негрів поневолених Мойсей!

4

Ось на труні, що зроблена для нього,
Він, сівши смирно, з катом розмовля.
Народи, прислухайтесь — земля
Чекатиме віками на такого
Бунтівника покірного, як він,
Розсудливого правдолюба, мужа,
Проводиря, якому смерть байдужа,

¹ Епіграф Ш. Норвід подає французькою мовою.

Який не гне ні перед ким колін —
Коштовніші за ваші архітвори
Його петля і діяння суворе!

5

Вже скоро судді з лицемірством шлюх
Самі собі брехати будуть радо,
І трісне справедливості свічадо,
І на чоло старому капелюх
Насунуть, і смикнуть з-під ніг дощину,
І скаже він — амінь — на все в одвіт,
І геть від себе озвірілий світ
Ногою відіпхне у ту хвилину,
І стане він тавром на небесах
І в тих очах, де пломениться жах.

6

О, Вашингтонів і Костюшків тіні —
Мужів, що няньчили тебе колись,
Америко, і піднімали ввись
Штандарти визволу твого в тремтінні —
Чи, дивлячись на край своїх звитяг
З вершин, де зору джерело прозоре,
Усім, хто рабство і падлюцтво боре,
З-над хмари не покажуть чорний стяг?!
Хіба не скажуть стлумлені й безправні, —
Що вбита вся Америка в тім Бравні?!

СОН

I

Я бачив сон, чи ж сон? — ось оповім.

В поставах різних два мужі забиті
Повергнуті на полі бойовім:
Цей, що від сходу, очі мав одкриті
І звернений лицем був до небес;
Здавалося, що зір його в блакиті
Себе самого перегнав і шез;
Обличчя вбитого з напруги блідло —
У небо він дививсь, як чоловік,
Що втопить погляд свій у щось... у світло,
В жіночий вид, у мисль, у давній вік,
У вічний скін, у спокій остаточний,
В таку таємну річ, як Шлях Молочний!
Цей муж плечима в землю западав,
Та в небо груди і чоло світили;
Здавалося, він небо сповідав,
Та чи не мав до розгрішення сили,
Чи ті гріхи були такі вже злі,
Що руку він до того звів поволі,
Який лежав од заходу на полі,
І закричав з останніх сил: «Землі!»

II

Той другий муж в інакшій був поставі —
Він долілиць у молодій отаві
Лежав, неначе затопив свій вид

У книгу в оксамитовій оправі;
Його вхлинали, наче краєвид,
Думки писання, мабуть, величаві;
В зачитаності він зникав святій,
Все нижче нахилив своє обличчя...
Якщо то Данте був, то в книжці тій
Мав небеса, а в мозку — Беатріче.
Тут раптом він, немов побачив смерть,
Мов запекла його її ганеба,
Здригнувся — а мо' під ним стряслася твердь —
І тому, що на сході, крикнув: «Неба!»

III

По тих воланнях тишина густа
Все залила — глуха, немов безправ'я...
Не знаю, чи збудився я, чи встав я...
Мені краплина затекла в уста
Солона... як сльоза була в людини,
Що може плакати... чекавши днини...

То ж не була сльоза...

1856, квітень.

МАНДРІВНИЙ МИТЕЦЬ

Митець мандрівний брів собі по світу,
Вітав розмай весни коло доріг,
Селян, що роблять працю розмаїту,
Дітей, що в гаї розсипають сміх,
І люд, що по містах сторожить брами,
Сидить у вікнах чи снує шляхами.

Коли від рідних віддаливсь дворів,
Собі самому йшовши навдогони,
Спочатку дві невісти він зустрів,
Які плели з волошок дві корони —
Вінки з вогню блакитної зорі,
Що вибух понад зелень, та вгорі
Не спалахнув ні златно, ні червоно,
А сявав тихо, як небесне лоно.

Він, бачивши, як у лазурний труд
Вдивлялись діви синіми очима,
І, відгадавши раптом, що незрима
Погода їх крильми тримає тут,
Став розмовляти з ними про погоду,
Про все, що лазурове — про чебрець,
Про чисті небеса, про чисту воду,
Про плащ, яким отінює митець
Пречистій голову, про сині очі,
Про небо, але небо голубе,
Де позникали й тіні оболочі,
Про думку, що не відає себе.

Небесна розпливалася розмова,
Неначе дзбан із голубого скла
Десь в озері в той час, як на тіла

Від спеки тінь лягає лазурова,
Втім змовкла мовчазливіша жона,
А друга словом залягла поволі
Її терен, і мала вже вона
Частину більшу в їхнім спільнім колі,
І повне слово блиском зацвіло,
І мов комета, жінка та світила
Так, що блакит перетворився в гло,
І хоч була ця жінка дуже мила,
Хоч нерозлучні пані ці ясні...

Та жовтість увійшла, промінна жовтість,
Але була в тій чистій жовтизні
І заздності нев'янучої з ява,
Заблисла барва зелені яскрава —
Цей колір весняних веселих трав
Який з блакиту й золота постав.

Веселка ткалась, а митець і дами
Не відали, що ось, коли вони
Сиділи й гомоніли над вінками,
Творилось малювання вишини...

Не бачачи веселкового дива,
Вінок звивала діва мовчазлива,
А говірка перебивала їй
Розмовою роботу (це природне),
А вже, як пал усіх думок і мрій
Тло роз'яснив широке й благородне,
Вона схотіла взяти щось мерщій,
І, вставши, мак зірвала на узбіччі,
І глянула сестрі своїй у вічі
Сяйні, як поміж хмарами блакить,
І, бачивши, що ту сестру й на мить
Відволікти від праці не вдалося,
Бо в праці все єство її було,
Вплела червоний мак їй у волосся
Поцілувала в схилене чоло...

Цей рух, червона блискавка до скроні
Піднесена, ці квіти надозкруг,
Ці діви у навзаємнім поклоні
Збентежили на мент блаватів дух,
Став запахущим повів фіалковий,
Що з пурпуру й небес постати міг,
І кожен став на місце початкове —
Блават блакитнів, зеленів моріг,
Мак червонів — це був кінець розмови!
І злинув у безодні осяйні
Життя малюнок — до склепінь костела
Одвічного — можливо, на стіні
Приляже там або злетить на села.
А як розмова ця не пропаде,
Як з неї щось певніше може бути,
Щось досконале й сильне, що ніде
Не можна обминути, ні забути,
Ні відігнать, як почуття покути,
Вона тяжіти буде і не раз

Бентежитиме спомином сумління.
Аж з неї возведе веселку час,
А той тягар — життя перетерпіння!..

Ці речі бачивши, згадав митець
Про колорит молотив, що злітають
У світла просторинь і гробовець
Не раз повітрям дивним освітляють,
Так що навшпиньки йдеш в його склепінні,
Мов чути можуть постаті камінні...

І далі той митець побрів собі
По вулиці у тінях деревини —
Серединою там воли в гарбі
Ступали, виминалися берлини,
І вершник приострожував коня,
А піші йшли під липами — боками,
Був вечір — бренькотіла комашня
І осідала десь поміж гілками.

Там при дорозі клишавий жебрак
Сидів, подібний до такого древа,
Що в корені звихнулося і так
Скрутилось, як похребтина вужева —
Людина отаких дерев шука,
Щоб колесо зробити для візка.

Отож, митець сказав йому, що люди,
Які повз нього скоро йдуть, — одні
По зиск якийсь, а інші просто з нуди, —
Прислужаться йому, хочать чи ні:
Цей збагатіє, з чого гріш дається,
Той стомиться, шукавши втіх для серця,
І, тіло відчуваючи трудне,
Десь на шляху додому з прогуляння
Згадає про кульгавого й зітхне,
А мо' оберне в гріш оте зітхання...

Це слухаючи, злагіднів клиша,
Недобре щось у ньому надломилось,
І стало видно, що його душа
Не вириває, тільки терпить милость,
І, мабуть, прохожани через це
Каліки не минали біля муру —
Роз'яснювалось тим сумне лице,
Які були заглиблені в зажуру,
І не один із них додому йшов,
Радіючи з того, що він здоров,
І старець сунувся в оселю вбогу,
За день щасливий дякуючи богу!

Ці речі бачивши, згадав митець
Скульптуру давнини, що дух людини,
Вже смертю узагальнений в єдине
Воз'явлення, кладе на гробовець,
Схопивши людські кшталти бездоганні,
Які накреслені ще за життя,

Коли людина вже у відцвітанні,
Та ще сяга найвищих правд буття.
Тож розмишляв про постать чоловіка
Вселюдського — смерть мусить бути в ній —
Це він пізнав і взнав, чим є каліка,
І ті, що гріш дали за упокій,
І ті, що лікувать натуру вчаться,
Хоч за старими йдуть нові нещастя,
Аж поки рівними якогось дня
Не стануть милосердя і знання.

І в город він зайшов з ясної брами,
Де не стихали гамір і хода,
Де найгарніші забудови й храми,
Де око міста в себе загляда,
Не спить і чинить з множества кришталів
Свічадо кількадедних ідеалів.

Частини цеї тінь — низькі хати
На передмістях, де не так світили,
Де слабше держиться плита плити,
А там — лиш порозкидувані брили,
І цвинтарів темнота, й глухомань
Пустошня — хто пройтись туди бажає,
Той очі й твар обіруч закриває
Мов каже: «Тут у себе ти заглянь...»

Владик палати бачив — і трофеї,
Що звільна змінюються на музеї,
Катівні інквізиції, що їх
Перебудовано в новий остріг,
В бюро поліції, в заводи, в школи —
Це для політики важливе поле...

Він бачив площі, арки й що не крок —
Лавчини різні, щоб відпочивати,
В каскади перетворений струмок,
Так, що напій і тінь бери без плати,
Мов би в салоні бога ти жилаць —
Серед мужів погідних, що похмуру
Пережили грозу. Отож, митець

Став розмишляти про архітектуру.

(Тут рукопис обривається)

*З польської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО*

ПОЕТ ВИСОКИХ СЯГАНЬ І ГЛИБОКИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

До 150-ої річниці
від дня народження
Ципріяна Норвіда

МИКОЛА БАЖАН

Ципріян Каміл Норвід. 150 років тому народжений у бідній шляхетській родині на мазурському хуторці невіддалік Варшави. Народжений у роки, коли його народ був потоптаний чоботом царського генерала, прусського юнкера, австрійського жолдака. Дев'ятирічним хлопчиком чув Ципріян постріли повстанців і бачив розгром повстання у Варшаві, де й розпочав учитися, де малював перші свої образки і де перші свої поезії дев'ятнадцятирічним юнаком заніс до редакції варшавського часопису. Його зауважили. Похвалили. Особливо приязно вітала молодь. Він радо пристав до гурту запального польського юнацтва, якому присвятив вірш, писаний влітку 1841 року в Варшаві:

...А ти, сам один в дикім розпалі
битви,
Не станеш ні в кого рятунку
благати,
Не станеш шептати плачливо
молитви,
Яким перед бурею вірив затято...
Сміливо ж борись за межу свою
чесну, —
Якщо навіть лавр твоїх скронь
не торкнеться,
В звитягах наступників дух твій
воскресне...

Переможені, та не впокорені
сили визвольного руху героїчно

змагалися проти кривавих репресій, розпочатих узурпаторами на всіх тричі поділених польських землях. Царський сатрап Паскевич жорстоко і тупо владував у Варшаві. «Паскевичівська ніч» нависла над Польщею. І це про неї писав Норвід у вірші «Ніч», розпачливо гукаючи, що він «як людина, обвинута путами савана, як людина, стиснута мотузкою туги, не може до друга простягти правиці».

Друзі знайшлися. Нібито з метою студювати малярство, 1842 року виїздить Норвід за кордон. І з того часу ніколи вже рідної надвіслянської землі не судилось йому бачити. Почалося тяжке, смутне, повне злигоднів і поневірянь життя вигнанця, польського письменника й митця, який заради того, щоб жити й творити, мусив і дроворубом у Нью-Йорку робити, і служити ліпником щеліп у стоматолога, і труїтися кислотами в цинкографіях Парижа, і друкувати іконки на продаж аристократичним богомілкам, і писати

печальні листи про позички, і за безцінь продавати вельможам мистецькі речі — і свої, і придбані десь у мандрах по Італії, Англії, Франції, Америці. І так до 1883 року, коли у голій, убогій, холодній келії паризького притулку для інвалідів востаннє пршепотів він другові своєму: «Прикрийте мене ліпше».

В самоті, в холоді, в забутті кінчилося Ципріянове тривожне, малорадісне, мандрівниче і, правду сказати, досить-таки дивацьке та чудне життя. Більшості з того, що написав, він за життя надрукованим і не вгледів, ніколи не бачив на сцені жодної зі своїх п'єс, дуже часто на виголошуваним прилюдні доповіді слухачі не з'являлись. І не одне співчутливо-зневажливе слово пролунало над його свіжою могилою, схоже на те, котре виголосив не хто інший, як син великого Адама — Владислав Міцкевич: «Чи зникнення Норвіда викличе на його користь реакцію, якої він сподівався, — щодо цього доводиться сумніватися».

Не вдався пророк із сина пророка. Правда, не скоро — десятиріччя проминули, доки ім'я Ципріяна Норвіда вийшло із забуття, але нині Норвід став неповторним

і многозначним явищем у процесі розвитку поезії людства. Тільки старий Кохановський (навіть у своєму чорноліському відлюдництві), тільки геніальний Адам, тільки невгасно племенистий Словацький були так неподільно зв'язані з польським народом, з польським словом, з долею-Польщі, як був з ними зв'язаний самітник і дивак Норвід, котрий, знаючи, якого розвою сягла польська мова і які обшири життя вона охопила, знайшов і собі ділянку слова, що її обрисовував точно і недвозначно:

...Мені лишилося єдине за
турботу,—
Це простий, спільний інтерес...
суспільства.

Так він писав у поемі «Річ про вольність слова». Він своє діло, діло слова, діло поезії розумів, як «людське діло». «Поезія — казав Норвід, — яка забуває про те, що вона повинна щось робити, через це саме забуває про здорову естетику». Думку про громадське діло поезії, про її соціальний обов'язок, про її суспільну діяльність Норвід проніс крізь усю свою творчість, висловивши її в поемі «Прометідіон».

Діяльність і пісня — навіки
об'єднані враз...

І в тій же поемі він пише про поезію, про красу, про прекрасне:

Бо те є прекрасне, що кличе
людей до мети,—
До праці, а праця і є красоти
воскресіння.
Тому щонайбільшим поетом є
простий народ,
Що бронзові руки з труда
зсмербського має.

Про поетичну діяльність, художню творчість Норвід мислив завше як про діяльність соціальну. Він писав 1850 року: «Народний митець так організує уяву, як-от, наприклад, народний політик організує силу суспільного стану».

Подумати тільки — це писалося в ті роки і в тій країні, де щойно володар дум тодішньої буржуазної поезії Теофіль Готье виголосив: «Я зречуся моїх прав француза і громадянина, аби лиш побачити справжню картину Рафаеля чи оголену красуню!» То не був парадокс для епатації буржуа, то не був жарт. Так зароджувалася програма парнасизму, яка й

досі в різних формах та в найзухваліших виявах живе і стверджується мистецтвом декадансу. З самого початку протистали егоїзмові поетичних снобів і самолюбів такі люди, що сказали, як сказав Норвід: «Щастя, бачиш, мій любий, — це Вітчизна і Людськість». І він же додав: «Поетові потрібна тільки звитяга правди». А правда — то ж і є життя в усій його суперечливості й плинності. Проте не так просто суперечності життя перенести в слово поезії. Це засвідчує і вся творчість Норвіда, де суперечності змагаються, де борються конфлікти, де дивовижно сплутується правда й ілюзія, догма і протест, візія і прозрілість. Поряд з по-дивацькому консервативними, ветхими забобонами в писаннях його сяють відкриття, погляди і судження, що й досі вражають своїм новаторством, проникненням у дійсність, прозрінням у майбуття.

Для Норвіда щастя — народ і людськість. Поет, хоча й часто був захоплюваний примарами католицького візйонерства, все-таки зумів побачити в народі ті реальні межі, розколини, конфлікти, які поділяють його на протилежні й ворожі один до одного табори. «Досить поглянути на польського мужика і на прірву поміж ним та шляхтичем — досить цього, щоб зрозуміти, що широчінь тієї прірви є мірою віддалення народного повстання». Так писав Норвід. Він не вбачав надійної перспективи в бунтівничому русі селянських мас, однак бачив, що «величезна соціальна Революція... розляглася через увесь осередок європейського континенту».

Історичного значення цієї, подоланої тоді, Революції Норвід ніколи глибоко і не зрозумів, але кривава розправа об'єднаних сил реакції над революційними народними масами 1848—49 років ще більш посилила його гнів і відразу до тупоти, підлоти й жорстокості буржуазії. Зневага до самовпевнених і самозадоволених «господарів часу» загострила образи його філософсько-публіцистичної лірики, зібраної в циклі гнівних і тривожних поезій — «Vadepesunt» (1865—66 роки).

Проте навіть у найрадикальніших своїх роздумах не сягав Норвід тієї проникливості, яку в поглядах на перспективу визвольної боротьби польського народу

виявляли і Й. Лелевель, і російські революційні демократи, не кажучи вже за вислови про долю польських повстань К. Маркса та Ф. Енгельса, котрі ясно бачили егоїстичність, обмеженість, боягузтво, зрадництво польського панівного класу, аристократії та шляхетства і знали, що «...боротьбі Польщі проти її чужоземних поневолювачів передувала прихована, таємна, але рішуча боротьба в надрах самої Польщі, боротьба гноблених поляків проти поляків-гнобителів, боротьба польської демократії проти польської аристократії». Так говорив Ф. Енгельс про внутрішні процеси в Польщі після поразки Краківського повстання 1846 року, того повстання, прилучитись до якого прагнув і Норвід.

Він хотів пробратися до повсталого Кракова, але за клопотанням царського уряду був заарештований на кордоні прусською владою. Висланий до Брюсселя, 1848 року, — саме тоді, коли К. Маркс і Ф. Енгельс виголошували там промови з польською питанню, — поет знову поспішає до кордонів своєї роздертої батьківщини, до Познані, та й цього разу не щастить йому переступити межі, стереженої прусськими солдафонами і царськими жандармами.

Знову безпритульність вигнання, мандрівки шукача, знову сотні кілометрів од батьківщини, але не бездіяльність, але не втрата віри, але не пасивність. «Мистецтвом, — пише він тоді, — сповною своє життя». Мистецтвом — малярством, графікою — почасти, а в основному — поезією, драматургією, публіцистикою.

Повстає «Прометідіон» — поетичний діалог про мистецтво і народ, про історію і діяльність, про красу і корисність.

Думка, роздуми, судження, передбачення — глибокий інтелектуалізм поезії Норвіда вкладається в гнучку, ритмічно і образно багату поетичну форму. Від спроб відтворення античних стоп і метрів до вільного, білого, неримованого і силабічним рахунком не стриманого вірша; від довгих, розтяглих поетичних речень до вигуків, окликів, а то й просто пауз, синкоп, замовчань; від метафор і епітетів, здибуваних і у віршах попередників, до парадоксальних порізньань, небувалих сутічок тропів; від архаїчних мов-

них зворотів до найновіших наукових термінів, позначень і формулювань — он який діапазон має Норвідова поетика.

Норвід був поет дерзновенний, у багатьох утворах своїх новаторський і незвичний. Він жив у часи розквіту романтизму, але його романтиком не назвеш (окрім поодиноких творів, скажімо, історичних трагедій «Ванда» і «Кракс»). Холодок розмірковувань, строгість і точність моральних сцінок, сіль іронії, розсипана по рядках його поезій, — цієї солі не назвеш античною, і холодом класицизму не назвеш холодок його інтелектуалізму. Отже, Норвід і не класицист, і аж ніяк не парнасець. Він — поет начала, поет складного і сплутаного переходу від старих форм поетичного світосприймання до нових форм критичного відображення дійсності, хоч критичність ця в Норвіда ще дуже непослідовна, нерозважна, ненацілена, рівняючи до зрілих утворів грядущих майстрів поезії реалізму — тієї її течії, яка стреміла до філософсько-синтезуючих творів, до лірики мислі, до шукання нових форм повнішого відображення життя. Недарма з видатніших наступних поетів саме Р. М. Рільке відкрив для себе Норвіда. То не Норвідова провина, а горе тієї гнітючої і затиснутої в собі атмосфери вигнання, в якій жив і творив Норвід, що він, будучи фактично попередником новітніх поетів, не став своєчасним їхнім наставником.

Неповторними, оригінальними римами, вражаючими метафорами, епітетами, що по-новому дають читачеві пізнати дійсність, людину, річ, безмежною узорністю і гнучкістю ритмів, своєрідністю поетичного словника, щедрого і на новотвори, і на ожилі архаїзми, — всіма засобами поетичної виразності прагнув Норвід виявити багатющі можливості польського поетичного слова. Але досконалість слова не була для нього самоціллю. Слово мусило виражати правду, мусило відображати дійсність, мусило розкривати душу, долю і мрію народу, мусило служити мислі.

Поезія Норвіда протистояла солодощам квазіліричності, розривала з бездумною пихою псевдонародності. В «Речі про вольність слова», говорячи про свій потяг до теми громадянської, він іроні-

зує з тих оспівувачів принад вітчизняної землі, які почали нещадно повторювати один одного у віршах про ручаї, та ще й троянди, та ще й зеленокосі берези, та ще й стокропки.

І раптом ці іділічні сопілкові співи перервала навальна, скаламучена, збентежена, набита, як порохом, думкою, насичена суперечностями і противенствами поезія Норвіда.

Її не сприйняли. З неї глузували. Навіть друзі.

Ярослав Івашкевич пише, що й зараз читає, схилившись над книгами Норвіда, «часом гнівається, часом зворушується. Свариться людина з Норвідом, часом розмовляє, часом має охоту жбурнути якимось томом об стінку. Таке бо то нечувано живе, актуальне, сьогоднішнє. Страшенно тяжке, часом жалюгідне — але п'ється воно, як живлюща вода...»

Так, живлющою водою тече хвилястий і примхливий потік Норвідової поезії. Ясно, що він на всьому протязі свого плину не однаковий. Різкі і круті його повороти, і дві теми, як два струмені, в ньому ринуть, — то сполучаються, то борються. Тема релігії і тема народу. Шукаючи в релігії примирення тих кричущих суперечностей, що їх поет бачив і в буржуазній, західноєвропейській та американській, дійсності, в якій жив мандрівником-емігрантом, і в скорботній, розтоптаній царським чоботом Польщі, він знаходив це примирення в дусі гегельянського синтезу суперечностей, що й давало йому — хоча б уявний — ключ до розв'язання проблем як діалектики свого духовного розвитку, так і діалектики життя соціального, діалектики історії. Обізнання з системою ідей Гегеля, з поглядами Сен-Сімона й Прудона, спілкування з Г. Гервегом, І. Тургеневим, О. Герценом не пройшли для Норвіда безслідно. Етапами його нових і нових творчих катаклізмів, нових і нових душевних піднесень і прагнень стали роки «весни народів», літа польського повстання 1863 року, часи Паризької Комуні. Історичні трагедії епохи відбилися — своєрідно, аж предивно часом, — і в розпачливих вигуках поеми «Неволя», і в піднесених строфах вірша «Моя вітчизна», і в музиці славетного «Фортеціана Шопена».

Глибоко відчуваючи болі своєї вітчизни, поет ніколи не обмежувався жалями над її долею, не втішався містичними візіями її майбуття. Він, котрий казав, що «література, на мій погляд, вже є або за якийсь час буде, мусить бути тільки заповітом діяльності», гостро і палко реагував на прояви визвольної діяльності не лише польського, але й інших народів, на подвиги їхніх передових борців.

Аж до часів славетного вождя збунтованих рабів Спартака сягає поет думкою, проклинаючи і глузуючи з юрби тих переможених міщан, що перед їхніми, прагнущими кривавих видовищ, очима гинуть герої-бунтівники.

Презирство і зневага до триумфуючих багатіїв і визискувачів, до їхньої пихи, жорстокості і безпощадності, яку нестanno бачив і відчував поет, — ось що наситило рядки його поезії про Спартака, як і строфи багатьох інших Норвідових творів, що ганьбили паразитарне життя панівних верств суспільства, а водночас оспівували тих сміливців, які не шкодували життя в боротьбі за щасливіше людство.

Такі його разючі вірші про закатованого борця за визволення негрів у Сполучених Штатах Америки — Джона Брауна та його синів, про О'Коннела, борця за свободу Ірландії, про проводиря повсталих алжирців Абу-ель-Кадера. Або загаймо його шанобливе схилиння перед людям хистом російської танцівниці: «Але я, син Польщі, кидаю вінок під твої ноги, російська жінко!» Або ще раз вдивімося в образи пластичного, мов величавий фриз античного саркофага, жалобного рапсоду на смерть польського генерала Бема, що поліг у боротьбі за волю угорського народу проти російського царизму, як «останній лицар» (так назвав Бема К. Маркс у промові на польському мітингу 1867 року).

Поет бачить, як несуть люди домовину Бема, бачить чорну прірву могили — «цю прірву переступити не зуміла ще жодна людина». Але поза труною, поза могилою, поза прірвою він бачить далі й далі, він бачить майбутнє, він бачить, як фатальні межі й прірви переступає переможний похід людства.

І поведем хороводи крізь землі,
огорнуті снами,
Свиснем в сокир шербини, урнами
вдаримо в брами,
Аж Єрихонські мури розваляться,
наче колоди,
Серця очуняють од втоми —
полуду з очей поздирають
народи...

Далі! Далі!

(Переклад І. Драча)

Поет підносить сокиру народної помсти, оспівує її в ті ж часи, коли російські революціонери кликали до сокири Русь, коли Шевченко заповідав «громадою обух сталить та й заходиться вже будить». Проте зі схожості цієї теми у віршах двох поетів не можна робити висновків про глибшу якусь між ними спільність. Марним ділом було б зіставляти хитливий, двоїстий, розшарпаний світогляд Норвіда з цілеспрямованою, непримиренною, революційно-демократичною творчістю Шевченка. Норвідові Шевченко був чужий, хоч він знав про нього багато зі спогадів свого близького друга Броніслава Залеського і, певне, з особистих розмов з ним. Броніслав Залеський був «соузником» Шевченка по Оренбурзькому засланню і в своїх, виданих 1867 року в Парижі, спогадах «Польські вигнанці в Оренбурзі» пише про Тараса Шевченка, називаючи його «гайдамацьким внуком», дружньо оповідаючи про незламного українського бунтаря — поета й художника, та водночас затушковуючи революційно-демократичний характер Шевченкової особистості й творчості. Норвід читав — і читав, як він каже в листі до Залеського, з повагою — його спогади, але постать Шевченка лишилась для нього далека і незрозуміла. Взагалі, не вельми

знався Норвід на українських справах, попри сердечне товаришування і з другим Залеським — Юзефом-Богданом, чільним представником так званої «української школи» в польській літературі. Свої знання про Україну Норвід міг черпати з його віршів, досить віддалених від жорстокої дійсності тодішньої України. Саме до Богдана Залеського гукає Ципріян, гадаючи, що з його поезій повівся йому запах і шум степових вітрів України:

Віщим словом озовися, —
Хай летить стома вітрами
Над ліси, і над полісся,
І луною над степами!

Тяжко, аж до розпачу вражених поразкою народних повстань 1848 року, він пише свою «Неволю» (другу частину триптиха «Громадська пісня чотирьох сторін»), де звертається і до русинів — українців, запевняючи їх, як і інші слов'янські народи — російський, чеський, польський, — що тільки в релігії і через релігію вони здобудуть собі свободу.

Ця релігійна філософічність та історіософічність до добра не доводила. Заплутуючи свідомість, вона заплутувала і вірш. Прикладом цього може бути й щойно згадана «Громадська пісня чотирьох сторін» — тьмава, одірвана від правди життя і борні народу, позбавлена тих неповторних, накреслених рукою справді великого поета художніх прикмет, які вражають сучасного читача, цінуються ним і збагачують його.

Норвід лишив потомству не тільки своє слово, але й здобутки свого графічного мистецтва. Графіка Норвіда гармонійною примхливістю рисунка, поривчастими, нервовими лініями, спостереж-

ливистію, гостротою своїх образів близька до характерних рис його поезії. Проте не вона вводить Норвіда в коло великих митців.

Спадщина Норвіда — поетичне слово. Слово, що розбуркує думку, що пробуджує дію, що не боїться бути повчанням і порадою, що не уникає предметів, як він сам пише, «сухих та невдячних», бо сприймає дійсність, відкидаючи традиційні естетські обмеження.

Чудною людиною був поет. Нерозважною, нестримною, легко збуджуваною і, певне, подеколи й прикрою. Не легко йому жилося, без батьківщини, без надії на завтрашній день, без розуміння навіть з боку близьких друзів, а то й просто без хліба, житла, тепла. Нещаслива закоханість у багату і гарну, себелюбну і користолюбну Марію Нессельроде, дочку варшавського жандарма, вихованку царського міністра, дружину багатого грека Калергіса, а потім — жінку російського поліцеймейстера Муханова. Така особа — а знівечила життя великого поета! Так він і вмер, холостяком, самотником, хворим на сухоти відлюдником, невизнаним, забутим людьми диаволом і бідаком.

Ви пам'ятаєте його останні слова: «Прикрийте мене ліпше»? — «Ні, розкрийте мене ширше, розкрийте перед народом, перед людством, перед світом!» — так має сказати нині поет. Розкрити поезію Норвіда — це значить не тільки поглибити свої знання і свою пошану до культури братнього польського народу, але й для культури української дати ще один цінний зразок і приклад нелегкого й складного, відданого й запального служіння народові, життю, людству.

ОПОВІДАННЯ

Піту поймав страх. Сталося щось лихе, і він не міг дати собі ради. Він був у пастці. У пастці разом із сотнями інших. Де не взялося Страховище і почало повільно й безупинно тягти їх усіх з глибини. Піта кидався то в один бік, то в другий, і всюди натикався на сполоханих мешканців моря. Спочатку він поплив униз, на дно, потім метнувся вгору... Але Страховище було величезне. Воно оточило їх з усіх боків; у нього були здоровенні лапи з безліччю дірочок, і всі дірочки однаково маленькі. Якби вони були хоч трошки більші! Піта — котрий вже раз — розігнався, намагаючись проскочити крізь одну з них. Де там... А Страховище помаленьку зближувало свої лапи. Навколо Піти несамовито молотили хвостами великі риби. Він знову спробував вибратися з пастки, та тільки придавив собі очі. Аби лиш просунути голову... Він порвався в дірку ще раз, наліг щосили... Все його тільки аж до кінчика хвоста, прошив біль. Тоді він кинувся в протилежний бік. Але й там йому не пощастило визволитися. Хвіст у нього був ширший від голови! І бідолашний Піта нічого не міг з цим удіяти. Він почув шум бурунів над собою. Це означає, що вони всі вже недалеко від берега. Піта шалено затріпав хвостом. Страховище все зближувало свої лапи. Мешканці моря збилися до купи. Своїми здоровенними хвостами вони мало не затовкли Піту. Ще добре, що він був невеличкий і міг ухилитися від цих болючих ударів. Навколо нього були і друзі, і смертельні вороги — навіть боніто¹ й акула-смерть. Але зараз їм було не до нього. Як і він, вони прагнули тільки одного — вислизнути з лап Страховища. І акула-смерть також. Акулу, боніто, оселедця, макрель — усіх спіткало одне лихо. Величезна риба-меч люто ата-

кувала лапи Страховища. Акула крутилася, мов веретено, силкуючись проглотити його. Але проковтнула тільки одну медузу.

Вже чулись якісь вигуки над поверхнею моря, а під водою Страховище шкрябало лапами по піску. Берег! Воно тягне їх на берег! Піта відчайдушно шарпнувся і пробив лапу Страховища, прорвавшись крізь маленьку дірочку... Він скрикнув, коли здер собі об щось луску на спині — але то вже був крик радості. Піта був вільний! Вільний!

Він прожогом шугнув униз. Незабаром шум бурунів лишився позаду, десь нагорі. Він знову чув ревіння морських глибин, яке здавалося йому ніжною мелодією. Піта оглянувся. За ним у воді тяглася тонка струминка крові. Тепер можна бути спокійним — усе минулося. Так, усе гаразд. Мерщій униз. Далі від цього місця і вниз, униз... Він мчав на дно чимраз швидше. Хвіст, залишаючи пінявий слід, мов спис, пронизував товщу води. Піта радів, що він такий маленький. Бо якби був трошечки більший — конав би зараз на березі. О, цей страшний берег! Дуже рідко, правда, але траплялося, що хтось із мешканців моря вертався з Того Світу. Це була річ зовсім неймовірна. Важко навіть уявити собі, що риба може вернутися з берега. Але ті, хто побував там, з жахом розповідали, яке це страшне місце. Там немає ні води, ні риб. І як можна в таке повірити? Та мусиш повірити, коли побував у лапах Страховища. А мати ж остерігала... Піта знов оглянувся. Крові позаду вже не було. Наниз! Ще нижче, ще глибше. Глибше, глибше, аж поки шум бурунів стане тільки моторошним спогадом, поки море знову зробиться синє й чисте, а не піщане (як було допіру) — в найглибшу глибину, де вода зелена від паропоті й ніжного моху і де стримлять його рідні скелі.

¹ Різновид тунця.

Він радісно стрепенувся — домівка близько! Йому враз прибуло сили, і він швидко, мов струміль, полинув до підводних скель. Хвіст знову збивав у воді піну, білу й густу.

«Мама! — подумав Піта. — Мама!» — і щодуху помчав до знайомої зеленої скелі. — Мамо, я тут! — пробулькотів він.

Мати видивилася на нього з розколини межі скель.

Помітила садна на його спині й розгнівалася, хоч у душі була рада, що він вернувся.

— Піта?! Де ти був? Що сталося?

Вона подумала, що він гуляв серед далеких скель і заблукав. І спинку, напевно, поранив через те, що плавав необережно чи бавився рінню. Такий-бо він був, цей Піта... Завжди любив гратися десь далеко від домівки і тікав од матері, щоб провідати коралів, анемон¹ та інших своїх друзів — мешканців морських глибин.

— Ну?

— Мамо... — нерішуче пробулькотів Піта. — Мамо, там... Страховище!

Мати заціпеніла. Очі їй побіліли з жаху.

— Піто, я тебе остерігала! Навіщо ти виринав на поверхню?

— Мамо...

— Скільки разів я тобі казала — тримайся далі від поверхні! Далі від берега!

— Мамо, але ж Страховище було всюди.

— Його немає серед скель. Воно ніколи не прийде сюди.

— Мамо, я не можу стовбичити цілими днями серед цих скель. У мене всюди є друзі. І я пообіцяв коралам, що сьогодні вранці...

— Які ще там обіцянки! — мати задихалася з гніву. — Пообіцяв — і мало не загинув! Гратимешся тут, серед скель. З папороттю й мохом. Тут місце безпечне.

— Страховище не весь час живе в наших водах, і тому я інколи випливаю в чисте море до моїх друзів. Там усе таке незвичайне! Ми гуртом підіймаємося на поверхню, щоб побачити Сонце. Адже тут, унизу, темно. А вгорі ясно й цікаво. Коли я виросту, то часто милуватимуся Сонцем, слухатиму музику хвиль і дивитимусь, як вітри гудяють на поверхні океану.

— Мовчи! Найцікавіше — бути тут, поміж скель. А ще цікавіше — лишитися живим! Тепер скажи мені, як тобі пощастило врятуватись? Вислизнути з лабет Страховища мало кому вдається...

— О!..

І Піта розповів їй, як усе було. Вони гралися й пустували, коли раптом опинилися поблизу величезних лап Страховища. Він дуже злякався і хотів попливти на дно, але не зміг. І вгору теж не зміг. Бо ці лапи були з усіх боків. Лапи з безліччю мале-

сеньких дірочок. Разом з ним у пастці опинилися сотні інших. Навіть акула-смерть. Почувши про акулу, мати злякано сахнулася. А він повторив: еге ж, там була акула-смерть. Потім, розповідав далі Піта, величезні лапи почали помалу сходиться і стискати всіх риб до купи. Ті страшенно перелякалися і впали в розпач, навіть акула-смерть. І він, Піта, почув сплески бурунів над собою, а всіх риб потягли по піску до берега. Він навіть почув незнайомі голоси суходолу. Тоді він, Піта, щосили порвався в одну дірку... Щось боляче різонуло його по спині... і він опинився у вільній воді. Він сміявся, розповідаючи матері про те, як поспішав крізь усю товщу води додому — швидше, ніж баракуда, швидше, ніж будь-хто в морі.

А матері було не до сміху. Від цієї розповіді вона розхвилювалася ще більше. Її Піта був дуже неслухняний малюк, і вона розуміла, що вже не зможе перевиховати його, що жодні докори й умовляння не зможуть його триматись якнайдалі від чистого моря, від поверхні води й від звабливого гомону прибережних бурунів. Як і Піта, вона знала: цим разом син не загинув тільки тому, що він ще маленький. Вона аж здригнулась, уявивши собі, що буде, коли таке повториться... Тоді вже смерті не минути. Адже він росте, і дуже швидко. Щоправда, підростаючи, він стає дедалі проворнішим. Дорослий карите¹ — найпрудкіша риба в морі. Але, скільки їй відомо, лапи Страховища так далеко сягають у море — і вшир, і вглиб — що ніяка швидкість не врятує. Тому вона з сумом одвернулася від сина і гулькнула у найтемнішу розколину в скелі — думати про майбутнє свого Піти.

Підрісши, Піта і справді зробився найпрудкішим у морі. Він вже більше не боявся ні баракуди, ні акули, ні меч-риби. Це в перші місяці життя вони здавалися йому смертельно небезпечними. А зараз його обтічне тіло легко випереджало великих риб.

Мати пишалася ним. Піта став довгий і гарний. Але не такий довгий, щоб здаватися незграбним. Коли-не-коли він, хизуючись, проносився, мов сріблястий метеор, повз рідні скелі. А мати, радіючи, усміхалася. Так, хоч він і виріс, а й досі ганяє, як маленький. Піту так любили його друзі, що він ніколи не залишався сам. Щодня грався то з дельфінами, то з коралами, то з анемонами. І тільки на ніч вертався додому — подрімати серед папороті.

Мати розчулювалася, вислухуючи щовечора Пітині розповіді про його витівки.

— Та годі вже, — вгамовувала вона сина. — Годі, йди спати...

¹ Анемони — морські безхребетні тварини, схожі на одноквітну квітку.

¹ Карите — хижка риба південних морів з червоною лускою подібна до пірайї.

Проте він, не вгаваючи ні на мить, теревенив про життя мешканців моря, розказував, як залицявся до гарненьких анемон. Але про свою нову подругу, рибу-місяць¹, з якою познайомився біля далеких скель, Піта нічого не казав матері.

Минав час, і він почав цілісніть дні й ночі думати про рибу-місяць. Він мріяв про неї, лежачи серед папороті. Всюди ввижались йому її очі, що виблискували, мов кришталь, і підфарбовані лусочки, що відбивали світло, неначе срібні люстерка. Звали її Іона, Гордість Моря. Піта зробився неуважливий, став часто замислюватись, так що навіть мати це помітила. Вона непокоїлася, їй лізла в голову всяка всячина. Але він мовчав. А всі його глибоководні друзі вже знали, в чім річ, і обговорювали новину поміж себе. Вони гомоніли про те, що Піта надовго завмирає на місці, втупившись кудись невидючим поглядом, і про те, як одного разу він у такому стані мало не попав у пащу акулі-смерті. Вони плескали про Іону Прекрасну і заздрили їй. Вони ж бо знали, що з того може вийти. Дельфіни марно навідувалися до рифів, а прибиті горем анемони тихо співали сумних пісень.

Аж ось одного разу Піта сказав матері, що мусить на якийсь час покинути домівку. Вона заплакала, бо так само, як і Пітині друзі, знала, що з того може вийти. Вона спитала його, хто така Іона, і він здивувався. Все море її знає, сказав він. Усе море — і вишир, і вглиб. Від води, що починається при березі, до води, яка живе між дном і вітром, — адже вони удвох з Іоною танцюють уночі у хвилях, і місяць наділяє її своїм чаром.

Він сказав матері, що вирушає до далеких скель і повернеться за кілька припливів. І тоді він приведе Іону — свій найдорожчий у житті скарб. Він приведе собі дружину, а матері — дочку, Іону, Гордість Моря.

Мати слухала Піту з болем у серці. Вона добре розуміла, що втратила його. І вона не може заборонити йому женитись, не має права навіть бажати цього. Їй лишалося тільки нагадати синові, щоб він був обережніший у чистім морі, бо саме настав сезон Величезних Лап. Вона розказала йому, куди краще пливати. Ця дорога була важча, але безпечніша. Потому мати трохи заспокоїлася — синова наречена припала

їй до серця. Що ж до Страховища з Величезними Лапами, то доля так довго берегла її сина, що — вона сподівалася — збереже його й цього разу. І вона повернулася до своєї скелі й заходилася опоряджувати житло для сина та його Іони, Гордості Моря.

Затока була глибока й широка, і в ній вільно гуляли вітри. Риболовний сезон іще не скінчився, хоч у риб настала шлюбна пора. В цю пору ніколи не щастить піймати стільки риби, скільки хочеться, але якщо ви молоді й виходите в море у штиль чи при легкому бризі, а сонце заливає сліпучим промінням облямований пальмами берег, і якщо ви при цьому голосно смієтеся, повні радості життя, то, мабуть, не думаєте в ці хвилини, чи великий буде улов.

Так було і з нашими рибалками, які вийшли того дня в море. Ось вони закинули сіть, угледівши, що в глибині вода збурена й пінява. Це певна ознака, що там багато риби.

Вони швидко оточили це місце кільцем і почали спостерігати, як важкі грузила потягли сіть на дно. Цього дня їм несподівано поталанило. Рибалки ззиралися, дивуючись, як це у шлюбний сезон вони натрапили на табун риби.

У слухну мить потягли сіть до берега. В ній билася риба, а буруни, накочуючись, підштовхували її вперед. Рибалки заходились вибирати сіть, не перестаючи дивуватися зі своєї удачі. А коли сіть зашурхотіла по піску, вони побачили силу-силенну плавців та хвостів, що тріпалися й ляскали по воді, і зчудувалися ще більше. Тут були сотні риб, крабів і коралів. Навіть анемони.

— Гляньте-но, — сказав один рибалка, вихопивши з живої купи блискучу плесковату рибину. Біля неї судорожно борсався карите, зіхаючи і стрибаючи по піску.

— Це неабияке щастя, — сказав інший. — Така риба трапляється раз на сто років. — Він узяв рибину в руки й високо підніс її. Очі в неї блищали, мов кришталь, а лусочки мерехтіли, неначе срібні люстерка. — Риба-місяць, — мовив рибалка, більше сам до себе. Він був не новак у своїм ділі й знав, що це означає. — Подивись, еге ж, гарна? — Він усміхнувся. — Це... як би тобі сказати... це сама Гордість Моря.

Поряд, конаючи, тріпавсь карите.

¹ Риба-місяць — плесковата риба із сріблястою або жовтою лускою, водиться біля берегів Північної та Південної Америки.

² З англійської переклали Георгій ГОЛОВНЬОВ та Олена МЕДУЩЕНКО

СМОЛОСКИП ПРОМЕТЕЯ

Промовляючи на кладовищі Пер-Лашез над труною Бальзака, Віктор Гюго сказав, що життя цього велета Франції було більше наповнене трудами, ніж днями. Ці справедливі слова можна поставити епіграфом до біографії автора роману про самого Гюго.

Андре Моруа, його мудрі книги, давно вже хвилюють наші серця, збагачують нас пізнанням далекого минулого, наближають до нас події і зодчих цих подій, які відкривали людству невторовані дороги до торжества справедливості.

Восени 1959 року в віллі поблизу Булонського лісу я почув від Моруа думку, що коли «Людська комедія» — це історія Франції XIX століття, то твори Гюго — це вітрила, під якими пливе корабель цієї історії.

Моруа мріяв про подорож на Україну. Він хотів побачити на власні очі Верхівню, старий гостинець від Радзивілова до Бердичева, київську Лавру, Софію... Ми говорили про Бальзака і непомітно перейшли на теми наших днів; Моруа сказав, що найвищим покликанням письменника він вважає міцно тримати в руках смолоскип Прометея, і що Гюго не боявся нести цей непогасний вогонь...

Падолист на алеях Булонського лісу був такий же червено-мідний, як у київських парках, і рожеві смуги на видноколі були такі ж звабні, і солодка тривога бентежила серце передчуттям зустрічі з героями нових книг Моруа, який на прощання зауважив:

— Своім героям ми віддаємо найпотемніше і найдорожче. І коли читач залишиться байдукий, виходить, ми обмежували себе...

В романі «Олімпію, або Життя Віктора Гюго» Моруа лишається вірним своїм принципам. Все серце, всі дерзання, всю снагу свою — своєму героєві. Читачі «Всесвіту» дістають нині в перекладі Юрія Калиниченка один з романів Моруа, герой якого — людина орлиного лету, неосяжного дерзновення і мужнього пошуку. На його романах виховані цілі покоління борців за мир і справедливість. Адже то він, Гюго, був першим президентом першого конгресу борців за мир.

Несхибною рукою майстра Моруа змальовує обставини життя Віктора Гюго, дає нам змогу зрозуміти і відчутти, якими болями і муками жив цей неспокійний геній. Зі сторінок роману Гюго постає правдолюбом і неухитним борцем за світлу долю трудящих. Цей твір змушує думати і дбати про знедолених, безробітних, про людей без притулку, про тих, кому капіталізм судив страждання і злидні.

В романі Моруа читачі зустрінуться з суспільством, у якому жив, творив, страждав і боровся Гюго, людина з когорти Прометеїв. Не буде перебільшенням сказати, що і Андре Моруа своїми книгами немало зробив для того, щоб Прометеїв смолоскип полум'янів клично і ясно.

Натан РИБАК

ОЛІМПІО, АБО ЖИТТЯ ВІКТОРА ГЮГО

РОМАН

Переклад з французької Юрія КАЛИНИЧЕНКА
за редакцією Анатолія ПЕРЕПАДИ

Чому Гюго? Я не маю наміру посилатися тут на попередників. Написання роману про Жорж Санд я завдячую Марселю Прусту й Алену. Проте я не пригадую такого моменту, коли б не захоплювався Гюго. Я ще не вмів читати, а вже зі слізьми на очах слухав матір, яка розповідала мені «Бідних людей». У п'ятнадцять років «Знедолені» схаплювали мене до глибини душі. Впродовж усього життя я відкривав у ньому все нові й нові риси генія. Як і більшість читачів, я тільки поступово зрозумів красу його великих філософських поем. Нарешті, я полюбив й останні вірші старого Орфея і відкрив для себе у творах «Кожна ліра», «Грізний рік», «Останній сніп» майже невідомі досі шедеври.

Чому Гюго? Тому що він — найбільший поет Франції, і, щоб зрозуміти, якими болями і муками жив цей бентежний геній, треба пізнати його життя. Як могла ця обережна й ошадлива людина бути водночас щедрою; як цей невинний юнак, а потім батько зразкової родини обернувся у старого фавна; як цей легітиміст став бонапартистом, а потім і патріархом республіки; як міг цей пацифіст неповторно освітати стяги Ваграма, як цей буржуа на очах у свого класу пішов за повстанцями — ось що повинен пояснити той, хто береться писати його біографію.

В останні роки зроблено численні відкриття про Гюго, опубліковано багато його щоденників і записників. Я зробив спробу синтезувати розрізнені документи й показати їх так, щоб із них постав образ цієї великої людини.

Я відмовився від введення в цю розповідь великої кількості листів. Цікаві самі по собі, вони, проте, нічого нового не додавали до біографії Гюго. Я боявся поховати його під тягарем свідчень. Тим більше не хотілося мені обтяжувати розповідь поетичними есе, релігією, походженням Гюго, дослідженнями, як це робили мої попередники і робили неогано.

Величезну допомогу подала мені моя дружина. З властивою їй відданістю вона впорядкувала неочіненні листи Віктора Гюго. Без неї своєю найоб'ємнішу й найважчу працю я ніколи б не довів до кінця. Що ж до мене самого, то я намагався дати якнайкращий лад усьому, що було відомо на сьогоднішній день про це велике життя.

А. М.

ПЕРШІ ЗІТХАННЯ

Нема нічого прекраснішого, як віра матері в геніальність своїх дітей. Горда з очікуваного тріумфу, мадам Гюго хотіла зробити зі своїх синів не адвокатів, не службовців, а великих письменників, не менше. День при дні вона вільно лишала їх працювати в кабінетику, що виходив вікнами у двір, усіяний надгробками. Після обіду вони виходили разом на вулицю, і легко собі уявити Софію Гюго, трохи манірну, майже матір братів Гракхів, у малиновій сукні й кашеміровій шалі з пальмами в супроводі обох уважних і сумирних юнаків. Щовечора навідувались на вулицю Шерш-Міді, звичайно пішки, де П'єр Фуше, тепер завідувач відділу військового міністерства, і далі мешкав у «Готель де Тулуз».

Там заставали мадам Фуше, набожну і лагідну, ще свіжу жінку та її дочку Адель, що вирізнялася іспанською вродою, колишню товаришку дитячих ігор трьох Гюго. Tres para una. Троє на одну. Ледве вірилося, що лише якихось десять років тому цю молоду гарну дівчину возили в візку по саду Фельянтинок і гойдали на гойдалці. Мадам Гюго діставала з сумочки спиці й мовчки починала плести, так само як мадам Фуше і Адель. Аскетичного виду худий Фуше в

невеличкій шапочці й люстринових нарукавниках при світлі свічки звиряв свої досьє. Ежен і Віктор змалку були привчені матір'ю не встрявати в розмову, аж поки їх не питають. Але ці вечори, спокій яких порушувало лише потріскування вогню в каміні, не втомлювали ні одного, ні другого, бо вони милувались Адель, вони обоє закохані в «цей вишневий ротик, у дуги брів, позолочені повіки». Якщо іноді нишком вона й кидала погляд на одного з них, то це на Віктора, який з своїм довгим білявим волоссям, високим лобом, глибоким чистим поглядом скидався на могутнього суверена і вже був знаменитий у своєму товаристві. Вірний Біскара, що виїхав до Нанта, писав йому майже з повагою: «Ви скоро займете місце в ряду наших кращих поетів. Я сподіваюся почути нового Расіна в їхньому хорі». І через кілька днів знову: «Ви пишете завжди добре; цього разу ви написали ще краще...»

Однак Віктор розумів, що справжня слава легко не приходить. Уже в цьому віці він міг писати гарні вірші. Переклади з латинських поетів вигостили його перо й підказали нові мотиви. Працювати над собою Віктор умів; він мав природне чуття мови. Але ця форма, вже прекрасна, була ще порожня. «Син мадам Гюго і Реставрації» в 1819 році ще не знайшов живого матеріалу, з чого б міг моделювати, спираючись на свій талант. Здобувши перші успіхи в

академічних конкурсах, він спробував з небезпекою для самого себе піти цим легким шляхом, який зробив би з нього раба модних смаків. Жаргон французької поезії був тоді мертвою мовою. Щоб сказати: «Любощі — солодші за військову славу», треба було написати:

Вартий більш Цитери пояс,
Ніж міцний Паллади щит...¹

Ідеальним вважалося знайти благородний прикметник до благородного іменника: сподіваний мир, цнотливе кохання, свята і чиста дружба. Щодо тематики, то в часи зовсім недавньої реакції її підказували молодому Гюго його політичні погляди. Що міг би він сказати, коли б довелось бути щирим? Безперечно, кошмари надто раннього нещастя, чуттєві мрії підлітка, чистого в поведінці, вільнодумця в образах. У Декота і Кордье він складав для власної втіхи анакреонтичні вірші:

О сон, тебе коханці знають;
Солодкий, ти біжиш од них;
Коли ж ревнивіцї накликають, —
Ти присипляєш їх, дурних.

Двома шляхами, вірте слову,
В Париж заходять юрми снів:
Несуть коханцям кість слонову,
А роги — для чоловіків...

Що ж до академії, вони вимагали помпезних од, оздоблених звертаннями і прозопопеями, завітчаних добрими сентиментами; або крайня межа їх фантазій — екзотичні пасторалі, неясно навіяні Шатобріаном. «Канадка, яка підвішує на пальмове дерево свою дитину» і «Дівчина з Таїті» — це проби Гюго в дусі віршованої «Атали».

Невдовзі він нав'язав стосунки з літературною академією в Тулузі, яка на честь трубадурів та її засновниці Клеманс Ізор нагороджувала, як колись у Греції, поетів вінком, вітала звуками флейт і давала в нагороду нагідки, фіалки, амарант або золоту чи срібну лілії. Ежен послав «Оду на смерть герцога Едінгенського» і одержав у нагороду «заповітні нагідки». Молодим поетам здалося, що їх краще приймають у капітолії Тулузи, ніж у палаці Мазаріні. Віктор послав «Оду на честь святих дів Вердена», засуджених під час Революції до страти за те, що вони з'явилися на бал, влаштований пруссаками, і взяв участь у конкурсі на тему: «Відновлення пам'ятника Генріхові IV». До останнього дня він не міг писати поеми, бо доглядав матір, хвору на бронхіт, потім, побачивши, як вона побивається, що він пропускає таку нагоду, склав оду впродовж однієї ночі.

Тобі цей пам'ятник воздвиг народ по праву,
О лицарю, суперник слави
Баярдів, Дюгекленів — Ти!
Любові знак прийми од всіх французів нині,
Ми, Генріху, тобі од лепти вдів повинні
До жертви хлопця-сироти.

¹ Тут і далі вірші подаються в перекладі Михайла Литвиця.

Шкільні вправи, але такої незаперечної майстерності у володінні олександрійським і восьмикладовим віршем, у гармонії думки й поезії, що дозволило йому по праву одержати золоту лілію, першу премію конкурсу, випередивши всіх конкурентів, серед них і Альфонса Ламартіна, на десять років старшого за нього. Член тулузької академії Александр Суме написав Вікторові, вихваляючи його «прекрасний талант» і натякаючи на «незвичайні надії», які подає цей молодий поет нашій літературі: «Якщо Академія погодиться зі мною, в Ізор не вистачить вінків, щоб одягати їх обом братам. Вашими сімнадцятьма роками тут усі зачаровані, навіть не вірять самі собі. Ви для нас загадка, і відгадати її під силу лише Музам...» Ця цінна похвала вийшла з-під пера вже досить відомого в Тулузі й навіть у Парижі письменника, «нашого Александра Великого». Суме ставився прихильно до початківців. «Все в ньому було поезією... Здавалося, любов аж по вінця виповнює його серце». В 1811 році (маючи двадцять п'ять) він одержав премію — великий золотий амарант — за «Оду на народження цезаря Римського». Темі міняються із зміною режиму; з поверненням короля французького Суме вирішив за краще переїхати на деякий час до Тулузи і написати там «Похвалу Людовікові XVI». «Адже дозволяється, — говорив він, — передбачати ефект політичних подій». Звичайно, дозволяється.

Суме ще в період перших кроків монархізму наїжджав потроху в Париж, він мав там друзів, з якими познайомив Віктора Гюго. Він увів його в товариство високого сановника Жака Дешана де Сент-Аман, люб'язного і освіченого старигана, який жив разом з синами, Емілем і Антоні Дешанами, котрі теж були поетами. Навколо них об'єднувалась група людей у віці тридцяти років, буржуазних письменників, як католиків, так і монархістів. Традиційне середовище, але там часто згадували Гете, Байрона, Шіллера, Шатобріана. Німецька й Англія, здавалось, були тоді в авангарді літератури, бо Франція з 1789 по 1815 роки лише воювала. В цьому салоні виношувалися мрії про нову поезію; всіх схвилювали щойно опубліковані Анрі де Лятушем по смертні твори Андре Шеньє. Захоплювалися звучанням нового акценту в віршах, природністю тону, який вів до справжнього античного мистецтва. Віктор, білявочубий хлопець, відчув, що його сприймають всерйоз, з ним рахуються, як з «дорогим побратимом», люди, вже заслужені в літературі. Він не дивувався, відчуваючи в собі спокійну впевненість, яка дає сили. У вересні 1819 року в журналі «Консерватор» Шатобріан опублікував цікаву статтю про Вандео; молодий Гюго, вандеєць по матері, склав «Оду на долю Вандей» й намілювався присвятити її Шатобріанові. Великодушний Абель мав знайомого видавця, оду надрукували. По-

трохи вона розійшлася. Париж заговорив про неї.

Була ще чорноока дівчина, яка з хвилюванням спостерігала за стрімким злетом свого друга. Це була Адель Фуше. Одного разу, опинившись наодинці з Віктором під великими каштанами, вона сказала: «В тебе повинні бути таємниці». Він ствердно кивнув головою. «Це як у мене, — провадила вона. — Добре, слухай: скажи мені, яка твоя найбільша таємниця, і я тобі скажу свою». — «Моя найбільша таємниця, — відповів Віктор, — це та, що я тебе люблю». — «Моя найбільша таємниця — це та, що я тебе люблю», — повторила вона. Це сталося 26 квітня 1819 року. Вони були обоє сором'язливі й розумні, він полум'яний і серйозний, вона дуже побожна. Кохання лишалось чистим і від того ще більше міцніло. «Після твоєї відповіді, Адель, я відчував у собі мужність лева».

Фуше проводили літо в Іссі під Парижем. Віктор іноді їздив туди з матір'ю, а весь останній час думав про дівчину. «Іскра розгорілася негасимим полум'ям». Протягом усієї зими 1819—1820 року вони постійно листувалися. Віктор, читач «Вертера» і «Рене», Тібулла і Катулла, перекладач «Пріапей» Горація, палав потаємним жаданням; Адель, сімнадцятилітня міщаночка суворого виховання, боялася свого «гріха». Горда від думки, що її любить юнак, який уже зазнав солодощів слави, але соромлячись стрічатися з ним чи таємно листуватися, вона побоювалась і батьків, і сповідника. Коли в грудні 1819 року Віктор вручив присвячений їй вірш «Перше зітхання» і зажадав на обмін дванадцять поцілунків, вона пообіцяла, а потім почала торгуватися і погодилась лише на чотири.

Цей вірш тобі, чия любов
Віщує любові, яких ляклива цнота
Мене збавляє знов і знов...

Мати навчила Віктора сприймати життя всерйоз. Від тої хвили він уже думав про весілля й не хотів компрометувати наречену. «Бо коханець свою чистоту зберігає для мужа». Він падав у ноги цій дівчині: «Це правда, Адель, що ти мене кохаєш? Скажи мені, чи можу я вірити в цю прекрасну мрію?.. Яким щасливим ти мене робиш! Прощай, прощай. Я проведу приємну ніч, мріючи про тебе; спи спокійно і дозволь твоєму чоловікові взяти ті дванадцять поцілунків, які ти йому обіцяла...» Адель відповідала іноді як закохана жінка, здебільшого ж як мала взірцева дівчинка, котра боїться матері. Мадам Фуше заявила, що вона «дуже незадоволена», що дочка виявляє прихильність до цього молодика. «Яке це нещастя, Вікторе, коли доводиться бажати, щоб матері не було вдома... Я стаю до молитви сама не своя через те, що можу молитися лише вустами, а вся моя душа лине до тебе. Це, безперечно, сумна річ,

прикра... Коли моя матінка повертається до мене спиною, я беру нишком перо і обдурюю її...» Вона благала Віктора бути обережним. Він, хоч і з жалем, але обіцяв: «Я гадаю, ми повинні віднині стримуватися на людях. Лише після тривалої боротьби з самим собою прийшов я до висновку порадити тобі бути холодною зі мною, з твоїм чоловіком, твоїм Віктором, тим, хто ладен піти на що завгодно, аби лише оберегти тебе від найменшої прикрості; сам я теж засудив себе на стриманість не сідати поруч з тобою і в цьому присягаюся тобі; зжалься над моїм почуттям ревності і не підходь до інших чоловіків, так само як ти не підходи́тимеш до мене. Я не ставатиму поруч з тобою: але щоб принаймні я мав ту розраду, що й інші також не розкошуватимуть тим щастям, якого я зрікся єдино для твого добра. Не відходь від матері, сідай поміж інших жінок. Ти не можеш уявити собі, Адель, як я тебе кохаю. Я не можу винести навіть, коли хтось підходить до тебе: я весь тремчу від нетерпіння й бажання; м'язи напружуються самі по собі, груди здійсмаються, і мені треба всієї сили й розважності, щоб стриматися...»

28 грудня їм, однак, дозволено в товаристві молодшого брата Адель, Поля Фуше, піти до Французького Театру, де ставили «Гамлета»: «Скажи мені, мій друже, ти зберегла хоч якусь згадку від цього чарівного вечора? Ти пригадуєш, як довго ми чекали твого брата неподалік від театру, і ти сказала, що жінки привабливіші, ніж чоловіки? Ти пригадуєш, як під час вистави ми сиділи поруч, твоя рука лишалася в моїй? Я говорив тобі про неминучість нещастя, і воно й справді не забарилося прийти до нас...»

Одного дня Адель сховала листа в корсаж і нахилилася зашнурувати черевики. Лист випав, і мадам Фуше запитала: «Що це таке? Відповідай, я хочу знати». Дівчина розповіла про кохання Віктора і призналася, що вони домовились побратися. Батьки Адель, порадившись, прийшли до висновку, що є лише два шляхи: або заручити молодих, або розлучити їх. П'єр Фуше був не проти шлюбу; в його очах генерал Імперії, бодай і на півплатні, лишався бажаним сватом; він вірив у майбутнє Віктора і знав думку солідних людей про нього. Але треба все з'ясувати, бо навколо них уже пішли плітки. «Всі кумасі кварталу глузують з мене і говорять такі речі, які хоч мене й не гублять, а все ж таки дуже шкодять. З іншого боку, я вже не така й безгрішна; я люблю маму і все зроблю задля неї... Ох, любий Вікторе, яка я винувата! Я нітрохи не здивуюсь, якщо ти теж тепер мене зневажатимеш...» — написала Адель до Віктора.

Він був далекий від того, щоб зневажати дівчину, але наставляв її й давав поради,

як чоловік дружині: «Тепер ти дочка генерала Гюго. Не роби нічого, що було б не гідне тебе, дбай, щоб про тебе добре думали, мама на це дуже зважає...» Сам він зважав ще більше.

«Досить було не заколоті однієї шпильки на шемізетці, і він уже злився, — говорить Адель. — Кожна вільність у мові шокувала його. Можна собі уявити, які були ті вільності в середовищі, до такої міри невинному, що моя мати не допускала, щоб заміжня жінка могла заговорити про чийогось коханця; вона б не повірила в це. Він усюди бачить небезпеку, брав за зле безліч речей, де я не бачу нічого поганого. Його думка сягала в цьому так далеко, що я не могла всього й передбачити...»

Віктор Гюго до Адель Фуше, 4 березня 1822 року: «Я хочу, моя дорога Адель, сказати тобі одну річ, яка мене непокоїть, і не знаю, як тобі про це сказати... Я хотів, Адель, щоб ти не так боялась заляпатися болотом, коли йдеш по вулиці. Не пізніше як учора я помітив, і то з болем, ті перестороги, які ти вживаєш. Мені здається, що цнотливість важить більше, ніж сукня... Я не міг тобі сказати, яких мук я зазнав учора, йдучи вулицею Сен-Пер і бачачи, що та, кого я шаную найбільше в світі, стала об'єктом безсоромних поглядів. Я хотів тебе попередити, але не зважився, не знайшов слів, як тобі про це сказати. Зверни увагу на мої слова, якщо не хочеш довести мене до того, що я дам ляпаса першому-ліпшому нахабі, який насмілиться звести на тебе очі...»

Цікаві ці листи до нареченої, сповнені добропорядних істин, написаних із «щирістю закоханого хориста» й «цнотливою екзальтацією». Словник «сягає жадливо вище маятника Реставрації...» Але як цьому юнакові не бути дитиною свого часу і свого середовища?! Як насмілювався він признатися цій славній благочестивій і чистій дівчині, які думки його охопили? Бажання й водночас повага ставили його в скрутне становище, коли він опинявся поруч неї. Адель помічала це й погано пояснювала суперечливу поведінку Віктора. «Не вистачало ще, щоб ти нудився в ті нечасті хвилини, коли ти зі мною... — жалілася Адель, — Байдужість, нудьгу видно на твоєму обличчі, в кожному найменшому твоєму слові... Які муки!» Отож йому спадає думка, гідна Вертера: чи не можна одружитися з Адель, одну ніч побути її чоловіком, а на ранок убити себе? «Ніхто не насмілиться докоряти тобі. Ти будеш моєю вдовою... День щастя вартий нещастя усього життя...» Адель відмовлялась іти за ним цією величною дорогою. Мати наказувала їй: «Адель, якщо ти не схаменишся, якщо й надалі точитимуться балачки про тебе в нашому кварталі, я муситиму переговорити з паном Віктором, а ще краще з його матір'ю, і ти, дочко, будеш при-

чиною того, що я посварюся з особою, яку я люблю і дуже поважаю...»

Як же перелякався Віктор, коли побачив, як уранці 26 квітня 1820 року, саме в річницю їхнього освідчення, подружжя Фуше урочисто прибуло до мадам Гюго й зажадало переговорів. Софія Гюго була мов та вовчиця, ревнива й горда своїми синами. Вона знала й ніколи не сумнівалася, що Віктора чекає нечувана слава. До того ж він був сином генерала Гюго, графа. Невже в вісімнадцять літ йому доведеться занепасти своє життя, одружившись із якоюсь там маленькою Фуше? «Ніколи, поки вона жива, не бути цьому шлюбу». Ця образлива позиція викликала холод, «близький остаточному непорозумінню». Віктора запросили до вітальні й оголосили про розрив. Перед Фуше він стримався, але підтвердив, що любить їхню дочку. Коли вони вийшли, «мати побачила, як я зблід і заціпенів. Вона стала ніжною, як ніколи, намагалася розрадити мене; я вибіг з кімнати і, опинившись на самоті, довго й невтішно плакав...»

Годі було й думати про те, що вдасться переконати матір. Він знав її «непохитний, невблаганний характер», «такий же нестерпний у ненависті, як і запальний у своїй прихильності». Що ж до бідолашної Адель, то батьки, повернувшись, просто сказали їй, що вона не побачить більше ні графині генеральші, ні Віктора. Чи кохає він її ще? Вона не знала. Батьки заявили, що він відмовився приходити до них. Між закоханими впала важка завіса мовчання.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНСЕРВАТОР»

Гюго, як кожний справжній поет, є першокласним критиком.

Поль Валері

Любов тікала від нього, й він знайшов розраду в праці. Абель вирішив, що трое братів Гюго матимуть, нарешті, свій журнал. Газета їхнього метра Шатобріана називалася «Консерватор»; їхній журнал зватиметься «Літературний консерватор». Він виходив з грудня 1819 по березень 1821 року, і редагував його виключно Віктор. Кілька статей подав Абель; Ежен, завжди незадоволений, тримався осторонь і спромігся дати лише кілька віршів; Біскара з Нанта настійно радив Вікторові змушувати брата працювати, «інакше це загублена молода людина...» Отож тільки невгамовне натхнення молодшого брата живило той журнал:

під одинадцятьма псевдонімами він опублікував за шістнадцять місяців сто дванадцять статей і двадцять дві поеми.

Можна дивуватися, переглядаючи цю підшивку, ерудиції й розуму цього юнака. Літературна й театральна критика, світова література — і все це з безліччю посилянн, що свідчать про справжнє знання культури, а надто латинської й грецької. Його філософські погляди вражають великодушністю. Вольтерові, яким Віктор тоді захоплювався, він робить такий закид: «Цей блискучий геній написав історію людей як суцільне кепкування з усього людства... А все-таки несправедливо знаходити в анналах світу лише страх і злочини...» Однак й сам він виявляє часто цинізм, змальовуючи явища свого часу: «Римський сенат оголосив, що не викупить полонених. Про що це говорить? Що сенат не мав грошей... Сенат іде до Варрона, який ухилився від битви, і дякує йому, що він не розчарував республіку. Що б це мало означати? Що угруповання, яке настановило Варрона генералом, було ще досить сильним, щоби перешкодити його покаранню...» За силою цього юнацького твердження, за силою самого стилю, обсягом знань вгадується великий письменник. У політиці він лишається монархістом:

Гадаеш, може, ти — я з тих дідусів кволих,
Любителів повчань, шлахетних, білочолих;
Уррі, не помиляйся: мені шістнадцять літ,
І дні мої біжать за працею услід;
Це ж рятівна вузда — нам Хартія тепера,
Читаю і «Про дух законів» і Вольтера;
Я «ультра»? Ні, але насильства не терплю...

У літературі брати Гюго дотримувалися скромного еkleктизму: «Ми ніколи не розуміли відмінності між класичним і романтичним жанрами. П'єси Шекспіра і Шіллера відрізняються від творів Корнеля і Расіна лише тим, що мають більші вади...» Однак Віктор наважився заявити, що якщо Деліль учитель, то вчитель небезпечний: він передбачає слабкість академічного еротизму. «Змалювання пристрастей є невичерпне джерело нових виразів і думки, чого вже не скажеш про насолоду: там усе матеріальне і, коли ви вичерпали алебастр, троянду і сніг, — сказати більше нічого...» Він вимагає від поета «прямолинійності, відвертості, благородної і високої душі». Його кредо справедливе: «Коли ж, нарешті, це століття матиме літературу на рівні її соціального руху, поетів, гідних цих подій?..» Молодий Гюго засуджував посередність у таку епоху, вважав її неприпустимою, «тому що зараз немає Бонапарта, щоб поглинати геніїв і робити з них генералів».

Своє захоплення він адресує тим, хто гідний цього: Корнелеві, в якого він знаходить сміливу фантазію навіть у комедіях; Шеньє, якого щойно відкрив Лятуш і над могилою якого навісніє тепер класична критика; Вольтерові Скоттові, чий вплив він передбачає; Ламартінові, «Медитації» якого з'яви-

лися в 1820 році. «Ось вам нарешті поеми, гідні поета, поезії, які виправдують цю назву!..» Простота Ламартіна вражає Гюго: «Ці вірші спершу дивують, а потім уже чарують. У них і близько немає нашої світської вишуканості й нашої завченої гречності... Порівняння Шеньє з Ламартіном дано в одній проникливій фразі: «Отож якщо я правильно розумію різницю, зрештою не таку вже й значну, перший є романтиком серед класиків, а другий — класиком серед романтиків».

У 1820 році Гюго носив з собою записник, у якому нотував думки: «Йдеш важко по житті, наче по багні... Шатобріан перекладає Таціта так, як перекладав би Таціт самого Шатобріана... Міністри говорять те, чого хоче народ, щоб він робив так, як вони того хочуть...» Хлопчина, який написав це, мав лише вісімнадцять років. І в тому ж таки записнику: «Де Віньї твердить, що коли Суме запалюється, його душа вилітає за вікно...» Зрозуміло, бо Суме і його тулузські друзі — готовий до виверження, як вулкан, Александр Гіро, граф Жюль де Рессеґ'є — відігравали першорядну роль у житті «Літературного консерватора». Суме, поет до самих кісток, подобався своїми довгими чорними віями, ангельським виразом обличчя і кучмою волосся, розкуйовдженого на нахтненному неладі. Він був здатний на самопожертву, аби тільки це треба було довести в ту ж хвилину. «З ним, — казала Вірджинія Ансело, — не можна нічого відкладати на завтра». Гіро нагадував своєю жвавістю білку, що, здавалося, без упину крутиться в клітці...

Віктор міг себе вважати їхнім побратимом, діставши звання метра літературної академії. Інші цінні співробітники: брати Дешан, батько яких давав притулок усім цій молоді в своєму просторому помешканні: Антоні, трохи, правда, дивак, та Еміль, люблячий син, вірний чоловік звичайної, позбавленої вроди жінки, людина «чарівна, надто чарівна». «Отой поет, що як зірка? Ні, свічка», — говорили про Жюля Рессеґ'є. Його словами його ж і били.

Еміль Дешан дружив у дитинстві з Альфредом де Віньї й відрекомендував у 1820 році Вікторові Гюго цього вродливого молодшого лейтенанта королівської гвардії, поета, який ще ні разу, проте, не публікувався. Спочатку стосунки були церемонні: «Пан Альфред» і «пан Віктор». Віньї, — його гарнізон саме стояв у Курбевуа, — запросили до дому пані Гюго. «Коли матимете охоту, сподіваюсь, ви прийдете, щоб понудитися у нас, а нам принести радість». Показне приниження? Звичайно, але водночас і деякий острах при думці, що доведеться приймати у власному домі цю людину, старшу на п'ять років, офіцера, гордого своїм походженням. Даремні побоювання, бо Віньї починав нудитися золотими еполетами й довгою шаблоюкою і невдовзі подру-

жив не лише з Віктором, а й з Абелем і Еженом, якого він прозвав Безстрашним Гарольдом: «Ви бачите, як я прагну вас трьох, — писав він їм. — Приходьте, щоб за довгими розмовами час знову минав непомітно».

Через Дешана Віктор познайомився і з пані Софі Ге та її чарівною, зовсім юною дочкою Дельфіною, яка теж писала вірші (лише її врода робила їх прекрасними), а через Вінї — з його кращими друзями: Гаспаром де Понсом і Тейлором, офіцерами з його полку; перший був поет, другий — закоханий у літературу. Письменником, з яким він найбільше хотів познайомитися, був, звичайно, Шатобріан. Геній християнства, чиї «музика і барви засліпили мене», показали йому поетичний бік католицизму, який «переплітався з архітектурою соборів і величними постатями біблії...» Від вольтеріанського роялізму матері він швидко перейшов до християнського роялізму Шатобріана, що, треба сподіватися, зблизило його з родиною Фуше, відданими католиками. Коли було вбито герцога Беррі, Віктор Гюго склав на його смерть оду, яка справила велике враження; одна строфа примусила навіть пустити сльозу старого Людовіка XVIII:

Монарше сивий, ти поквася, час минає;
Бурбон зійде от-от до предків у п'ятьму,
Надія старості, твій син — спіши! — конає,
Закрий же очі ти йому...

Банальне риторичне звертання, але монархія в ті часи кращого не мала, а почуття схвилювало короля; він наказав видати молодому поетові нагороду в п'ятсот франків. Депутат правих, Аж'є, в «Білому прапорі» опублікував відгук про оду й навів вислів Шатобріана про Віктора: «Натхненне дитя». Чи справді Шатобріан так сказав? Про це немає ніякого доказу. Віконт завжди кривився, коли йому про це нагадували. На вечорі в мадам Рекам'є в 1841 році граф де Сальванді, який мав прийняти Гюго в Академії, сказав Шатобріанові: «Я дозволю собі перефразувати ваші прекрасні слова про «натхненне дитя». — «Але я ніколи не говорив такої дурниці», — вихопилось у Шатобріана.

Хоч би як там було, Аж'є провів Гюго на вулицю Сен-Домінік, 27, і прийом відбувся саме так, як і треба було сподіватися; гостроносенька мадам Шатобріан, сидячи на козетці, не вимовила ані словечка, не поворухнулася; Шатобріан у чорному рединготі, притулившись спиною до каміна, вирівняв свою маленьку згорблену постать. Рене на старість перестав бути стриманим у похвалах, «одначе в поведінці, в модуляції голосу, в манері розподілу місць було щось таке зверхнє, що Віктор скорше знітився, ніж зрадів. Він пробубонів щось у відповідь і хотів якомога швидше піти звідти...»

Зважаючи на прохання матері, він заходив туди, але інші візити були не кращі за перший, за винятком одного, коли віконт, щойно вставши, приймав душ і витирався в присутності враженого учня. Чарівник мав препогану звичку обривати розмову на півслові й показувати з холодною ввічливістю, що він нудиться.

Література для письменника є іноді інструментом, з допомогою якого він дає відчуття тим, кого любить, те, чого він не може їм сказати. Віктор, який щомісяця посилав «Літературного консерватора» додому панові Фуше й давав у ньому звіт, ніби про твори першорядної ваги, про дрібні службові публікації останнього, сподівався, що якийсь із журналів попадеться на очі Адель. В одному з номерів він опублікував елегію «Молодий вигнанець», у якій молодий учень Петрарки Реймон д'Асколі, вигнаний з дому батьком через кохання до дівчини, нахваляється покінчити життя самогубством:

До тебе я пишу. Ох, наші поривання, —
Хіба не важко їх довірити листам?
Ласкавим зроджене чуттям
З невинних наших уст зірвалося признання;
Було ж і слова досить нам...

Останній твір гідний був самого Лафонтена. Чи прочитає його Адель? Віктор намагався також висловити своє кохання в романі «Ган Ісландець» де змалював себе під іменем Орденера, а Адель — під іменем Етель. «Моя душа була сповнена кохання, болю й молодого завзяття; я не насмілювався признатися в цьому жодній живій істоті; я вибрав собі повірника німого — папір...»

«Ган Ісландець» лишився незакінченим і не міг з'явитися в «Літературному консерваторі», який перестав виходити в березні 1821 року, або, точніше, злився з «Анналом літератури і мистецтва». Власне, злиття для журналу є благородною формою самогубства. «Літературний консерватор» послужив для «натхненної дитини» корисним досвідом. «Роки журналістської діяльності (1819—1820) стали в його житті вирішальними: любов, політика, незалежність, ричарство і релігія, бідність і слава, наполегливе навчання, боротьба залізної волі проти долі — все це прокинулось у ньому й зміцніло водночас до такої міри, яку вже називають геніальністю. Все злилося, переплелось, переплавилось у його естві під вулканічною лавою пристрастей, під сонцем літньої спеки ранньої терпкої юності, і з цього вийшов отой дивний сплав, де лава ще кипить під гарячою і міцною гранітною арматурою...» (Сент-Бев). Був у цього юнака ще один дар, більший, ніж дар журналіста, — і ним він володітиме й зберігатиме все життя, — це вміння надавати буденним речам драматичного змісту.

ЗАРУЧИННИ

Приклад моєї матері, жінки вольової, навчив мене, що можна керувати ходом подій.

Віктор Гюго

Лютий 1821 року. Закохані не бачилися цілих десять місяців. До чого тільки не вдавалася мадам Гюго, прагнучи, щоб син забув Адель: «Вона намагалася спокусити мене світськими розвагами... Бідна маман! Вона ж сама посяла в моєму серці відразу до світу і зневагу до фальшивої пихи...» Він ніколи не казав їй про своє кохання, але вона читала в його очах, що син ні про що інше не думає. А втім, з нареченою він не мав жодного прямого спілкування. І все ж знав, що вона бере уроки малювання в подруги Жюлі Дювідаль де Монфер'є і що ходить туди сама. Він почав крутитися вранці навколо будинку, підійшов до «нареченої» й заговорив з нею. Спочатку вона, здавалося, зраділа, потім її огорнув страх: що скажуть люди, коли хтось побачить її з ним? На Віктора в неї була якась злість. Хіба не через свою синівську покірність погодився він не зустрічатися з нею? Він присягнувся, що просив дозволу приходити на вулицю Шерш-Міді, якщо це можливо «без шкоди для честі»; Адель розгнівалася на це «без шкоди для честі»; справжня любов, гадала вона, не ставить таких умов. «Ти чудово ухилився від мого прохання приходити до нас».

Неприємне становище для обох закоханих — розплачуватись за честюлюбовство своїх родин. У Вікторі озвалася гіркота: «Я ладен був кинутися заради тебе в безодню, ти ж зупинила мене холодною як лід рукою...» Адель наче хто вколов: «Єдине, чого б я хотіла в цю мить, то це щоб мама застала, як я розмовляю тут з тобою; вона віддала б мене до монастиря, і я була б зовсім щасливою...» Сварки закоханих, як сказав Мольєр, як це не прикро, доходять до сарказму; але обоє утримуються від того, щоб порвати назовсім. «Прощай, — казав Віктор, — більше я тобі не напишу, не говоритиму з тобою, більше не стрічатиму тебе, будь щаслива...» А вже за два дні: «Якщо, хоча це річ неможлива, ти захочеш про щось дати мені знати, то можеш написати мені на таку адресу: «Панові Вікторові Гюго, членові літературної академії в Тулузі, до запитання, поштамт, Париж...» І, звичайно, вона написала йому й знову стала тією ж коханою Адель. У записнику Віктора цієї зими повно таємничих нотаток: Побачення «на вулиці Драгон, Ешоде, В'є-Коломб'є, в Люксембурзькому саду... Кімната сміху...»

26 квітня 1821 року. Подвійна річниця їхнього щастя і безнадії. **Віктор до Адель:**

«Почався другий рік нещастя. Чи доживу я до третього?.. Добраніч на сьогодні, моя Адель. Надходить ніч, ти спи і не думай про той локон твого волосся, що його щовечора перед сном твій чоловік побожно підносить до губ...» **Адель до Віктора:** «Пишу тобі востаннє. Я дала тобі обіцянку поспіхом, бо наді мною вічно стоїть цілий будинок Дювідалів. Отже, я тебе зовсім не побачу й не чутиму про тебе. Маму я більше не обманюватиму, але чи не зажадає, бува, вона від мене нових жертв? Не знаю...»

І раптом несподівана розв'язка. Мадам Гюго серйозно захворіла. Не знісни життя на четвертому поверсі, без саду, вона в січні 1821 року переїхала на вулицю Мезьєр, номер 10, у якому Абель найняв квартиру на першому поверсі. Сини, привчені нею до всякої роботи, самі стали і за столярів, і за малярів, і за оббивачів, бо мати вже не мала коштів на опорядження. Мадам Гюго перевтомилася, розігрілася, простудилася й дістала важке запалення легенів. Сини день і ніч не відходили від неї. 27 червня, о третій годині ночі вона померла у них на руках.

Викликали Абеля. Він допоміг улаштувати скорботну церемонію. Троє братів і кілька друзів, серед них молодий священик, герцог де Роан, прихильник перших поетичних спроб Віктора, провели небіжчицю на кладовище Вожірар. Увечері Віктор довго блукав по місту, пригнічений тяжким горем. Який він був самотній! Не стало тієї, яка була для нього всім. Батько мешкав у Блуа, чужий синові чи, в крайньому разі, байдужий до нього. Наречена йому відмовила. Між Еженом і ним самим лягла подвійна тінь: Адель і літературний успіх. Ще в ті часи, коли вони гойдалися на гойдалках у Фельянтинок, обидва намагалися привернути увагу «зорі, що займалася». В Ежена, починаючи з триумфу Віктора, піднімалася на силу стримувана ненависть до брата, тоді як у Віктора поруч із жалістю до нього жило й почуття самовдоволення. Реванш молодшого. Але реванш гіркий. Ежен уже давно лякав сім'ю нападами чорної депресії, а смерть матері довела його майже до божевілля. Щоб знайти бодай якусь надію, Віктор під дощем побрів до «Готелю де Тулуз».

Він аж здивувався, забачивши в цей жалобний вечір освітлені вікна помешкання Фуше. Звуки музики, сміх долинав аж у сутінки саду. Лише йому відомими манівцями він підійшов до вікна, зазирнув у кімнату й побачив, як Адель, заквітчана, у білій сукні, танцює з усмішкою на обличчі. Це був удар, який він пам'ятатиме все своє життя.

Якщо пізніше він так добре розумів бідняків, що, припавши обличчям до вікна багатого будинку, з гіркоточу споглядали за розвагами, для них недоступними, то завдяки отаким спогадам. Наступного дня Адель

прогулювалась у саду й побачила Віктора, чия блідість і взагалі поява тут не віщували нічого доброго. Вона підбігла до нього: «Що сталось?» — «Вмерла моя мама. Вчора я її поховав». — «А я, я вчора танцювала!» І вони заридали обоє. Це були їхні заручини.

Пан Фуше зайшов на вулицю Мезьєр висловити своє співчуття і порадив Вікторові якнайшвидше виїхати з Парижа. Життя в столиці було дороге, а ці молоді люди, здавалося, бідували. Віктор написав батькові, щоб повідомити йому сумну новину.

До генерала Гюго, 28 червня 1821 року: «Наша втрата величезна, непоправна. Однак, мій дорогий таточку, в нас ще лишився ти, і наша любов та повага до тебе тільки зросла... Ти повинен знати її душу такою, якою вона була: мати ніколи не згадувала тебе злим словом... Ми не маємо права, нам не личить втручатися у ваші стосунки, докопуватися, що віддалило тебе від матері, але тепер, коли від неї лишилася тільки чиста й незаплямована пам'ять, хіба не слід забувати все останнє? Наша бідна матінка не лишила нам нічого, крім якоїсь там одяжини, яка нам дуже дорога. Витрати на її лікування, похорон, звичайно, перевищили наші скромні достатки; кілька коштовних речей, які нам лишилися, — срібло, годинники — довелося продати. Мусимо ще заплатити лікареві та маємо деякі інші борги. Якщо ти не зможеш узяти цих витрат на себе, ми спробуємо розплатитися грошима із свого заробітку. З меблів у нас немає нічого, все належить Абелью, в якого ми жили останнім часом з матір'ю, бо вона сама не могла платити комірного. Наше бажання, дорогий таточку, якомога швидше перестати бути для тебе тягарем...»

Сини хотіли, щоб батько приїхав до Парижа поладнати справи. Але фінансове становище генерала не поліпшилося. Лишившись удівцем, він тепер мріяв про одне — одружитися з «дамою Марі-Катрін Тома-і-Сактуен, тридцяти семи років, домовласницею». Такими були записи в книгах цивільного стану, тоді як в офіційних оголошеннях про одруження генерала Гюго фігурувала «мадам удова д'Альме, графиня де Салкано». Вона була його коханкою вісімнадцяти років. Цьому «давньому подружжю» цілком було достатньо муніципального «так», отож обійшлося без биття в дзвони. Полковник Луї Гюго, який жив у Тюллі, в листі до сестри Готон страшенно обурився, що «генерал навіть не спромігся повідомити братів про смерть дружини! Ця безтурботність свідчить про те, як мало ми для нього значимо...»

Друге одруження відсвяткували 20 липня 1821 року в Шабрі, департамент Індр; Луї Гюго дізнався про це лише в січні 1822 року й одразу повідомив вдову Мартен-Шопін: «Якщо це правда, нам лишається тільки примиритися з нею, попри всі нещастя...»

Сини вдавали протягом кількох місяців, ніби вони ще нічого про це не знають. Та і як їм було протестувати? Вони цілком залежали від генерала, бо мати лишила їм хіба борги, а самі вони, за винятком Абелья, нічого не заробляли.

Фуше висловились, що коли вони наймуть, як звичайно, будинок під Парижем на літо, то раді будуть бачити Віктора у себе. Вони вирішили виїхати в Дре. Проїзд у диліжансі коштував двадцять п'ять франків, а Віктор не мав таких грошей. Було б смішно забувати, що він володіє більшим багатством, ніж гроші, — залізною волею і бажанням пригод. Фуше з дочкою виїхали 15 липня, Віктор вирушив услід за ними шістнадцятого.

Віктор Гюго до Альфреда де Вінї, 20 липня 1821 року: «Я йшов усю дорогу пішки, під палючим сонцем. Я натомлений, але гордий, що подолав двадцять льє на своїх двоох: на карети я дивлюся з жалем; якщо б ви були зі мною в цей момент, то переконалися б, що досі вам іще не доводилося бачити зухвалішої двоногої істоти... Я вельми завдячую цій подорожі, Альфреде: вона мене чимало розважила. Я вже здивився у цьому сумному будинку...»

Він зупинився на день у Версалі в Гаспара Понса; потім відпочивав в дулі Шерізі, де написав елегію в дулі Ламартіна про нещастя благородного серця, самітне життя якого —

Як чорний кипарис, що мріє край долини.
Лілея-дівчина далеко ген цвіте;
І хлопець-виноград, закоханий у неї,
В жару не захистить лілеї,
З її гіллям своє ніколи не сплете...

Скарга щира, тон надуманий. Насправді ж він тішився з цієї подорожі, своєї молодості, сили, купання в річці під березами, краси краєвидів і руїн.

Дев'ятнадцятого він був уже в Дре, лавив по старих вежах на крутих схилах, милувався «погребальною каплицею Орлеанських. Ця біла надбудована каплиця контрастує з чорними румовищами фортеці; могила, що виростає над осілим у землю палацом...» Його смаки вже визначилися: «зелень і руїни, чорне і біле, символічна інтерпретація цього контрасту — в протиставленні минулого і майбутнього».

Він вирішив блукати доти, поки не зустріне Адель з батьком. Дре не такий уже й великий, і зустріч сталася. **Адель до Віктора (олівцем):** «Друже мій, що ти тут робиш? Я не вірю своїм очам. У мене нема ані найменшої змоги поговорити з тобою. Пишу тобі нишком, щоб сказати: будь обережний, я завжди твоя дружина...»

Віктор Гюго до П'єра Фуше, 20 липня 1821 року: «Пане, сьогодні я мав приємність бачити Вас тут, у Дре, і я сам собі подумав, чи це, бува, не сон. Я не думаю, що ви мене помітили, принаймні я намагав-

ся з усіх сил, щоб цього не сталося; але на той випадок, що Ви могли б так чи інакше зустріти мене в ці дні й витлумачити мою присутність, я вважаю за потрібне попередити Вас про це. Нам лишається тільки дивуватися з такого непередбаченого збігу обставин... Усі мої наміри найчистіші. Я не був би до кінця відвертим, якби не сказав, що несподівана зустріч з Вашою дочкою принесла мені велику радість...»

Наївна і явна брехня, але вона не може не зворушити такого добряка, як П'єр Фуше. Він знав колись цього Віктора, «хирляву, слабовиту дитину, ніби розгублену перед життям». А тепер це був юнак квітучого здоров'я, самостійний, що зміє висловити свою любов красномовно і без вагання. Він визнав, що не може відмовити в розмові синові колишніх друзів, та ще тепер, коли в того таке горе; він прийняв Віктора в присутності Адель і мадам Фуше, спитав про його дальші наміри. У Віктора було лише одне на думці: одружитися з коханою; він підтвердив віру в свою щасливу зірку — почав великий роман у дусі Вальтера Скотта «Ган Ісландець», який, безперечно, легко розійдеться: королівський уряд візьме на утримання поета з монархічними переконаннями; він доб'ється дозволу генерала на одруження. Все це було сумнівне, але молоді люди люблять одне одного. П'єр Фуше вирішив, що про заручини оголошувати не треба, він іще не відчинить Вікторові дверей свого дому, але дозволяє Адель і претендентові на її руку листуватися між собою.

З радістю в серці Віктор поїхав провести першу половину серпня в Монфор-Ляморі, до свого приятеля Сен-Вальрі, теж поета, друга усієї компанії Дешан, славного здорованя, про якого Александр Дюма говорить: «Коли в нього змерзнуть ноги, він схопить нежить лише наступного року». В захваті від приїзду Віктора Сен-Вальрі радо відчинив йому двері рідного дому. З Монфор-Ляморі, потім з Лярош-Гійон, куди він ненадовго заїхав до герцога Роана, Віктор часто писав своєму майбутньому тестю.

Віктор Гюго до П'єра Фуше, 3 серпня 1821 року: «Ні, хоч би яке було майбутнє і хоч би як склалися події, не втрачаймо надії: надії — то чеснота. Зробимо все, щоб бути по благородному щасливими, а якщо ми зазнаємо поразки, нарікаєм тільки на волю господню. Не лякайтеся моєї екзальтації. Подумайте над тим, що мене недавно спіткало велике нещастя, що моя доля під загрозою, але я не втрачаю ясності духу. Можливо, для вашої дочки було б краще, якби вона зв'язала свою долю зі спритним і гнучким чоловіком, готовим при першій же нагоді простягти руку до фортуни... Але чи любив би її так цей чоловік, як вона цього заслуговує? Чи існує справжня ніжність без енергії? Я ставлю їй ці питання з острахом, бо знаю, що не можу їй за-

пропонувати іншого щастя, крім палкого бажання зробити її щасливою...»

Пан Фуше відповів: «Гнучка людина дуже небажаний гість у нашому домі». Здавалось, це вже звучало, як надія.

Герцог Роан, який ішов за труною мадам Гюго, був тридцятирічним чоловіком, дрібним удільним володарем Бретані, де йому належали Жослен і Понтіві. В січні 1815 року страшний непередбачений випадок повернув усе його життя. Його молода дружина, збираючись на бал, підійшла до каміна, й від полум'я зайнялося мереживо її сукні. Вона померла від опіків з героїчною покорою. Герцог вступив тоді до семінарії святого Сульпіція, хоч її суворі правила були важкі для цього кволого чоловіка, делікатного, як жінка. Абат Роан володів природженим почуттям краси і добра. Як тільки він прочитав перші вірші Ламартіна, то попросив передати авторові, що він був би щасливий заприятелювати з ним. Саме ця прихильність до мистецтва зблизила його і з Гюго. Після материного похорону Віктор Гюго заїхав подякувати йому й був прийнятий з винятковою сердечністю. Герцог не мав, — і він сам у цьому признався, — більшого бажання, ніж стати сільським священиком, що дуже сподобалося Вікторові. Вгадавши в нього релігійну душу поета, який, проте, нічого не знав про свою релігію, Роан знайшов для Гюго духовного наставника. «Він вам потрібен, я займусь цим», — і познайомив його з абатом Фрейсіну. Цей світський священик — він був дуже модний, за ним усі бігали, — пояснив молодому Гюго, що його завдання — зробити кар'єру й віддати ці успіхи справі віри. Ця зручна релігія не сподобалася молодому неофітові, і, виходячи від нього, Віктор заявив Роанові, що абат Фрейсіну ніколи не буде його духовним наставником. Тоді Роан познайомив його з Ламене, чий поношений редингот, панчохи з грубої синьої вовни і селянські черевики справили на Гюго велике враження. Ламене став для Віктора не лише сповідником, але й другом, чия сердита відвертість імпонувала йому. Він пізнав доброзичливість і ніжність Ламене ще до того, як переслідування в тридцятих роках зробили останнього «нервовим і дратівливим».

Лярош-Гійон, розташований на березі Сени, являв собою замок часів Ренесансу із стінами, викладеними гарними панелями й завішаними гобеленами. Господар здавався «божественно» люб'язним; видима щедрість душі робила його ще чарівнішим. Коли він бачив у дзеркалі свою чорну шовковисту шевелюру, то не міг стриматися, щоб кокетливо й весело не підморгнути самому собі. Словом, священик із творів Стендаля. Віктор займав у палаці чудову кімнату, і йому прислужувала ціла армія лакеїв. Контраст здався йому різючим, коли після повернення до Парижа він мусив покинути

апартаменти на вулиці Мезьєр й оселитися в мансарді на вулиці Драгон, 30, разом з нантським кузеном Адольфом Требюше. Брати намагалися бодай триматися родичів по матері. Абель, Ежен та Віктор написали колективно до дядька Требюше: «Дорогий дядечку, дозволь у день твоїх іменин твоїм паризьким родичам приєднатися до вітань, які передають тобі родичі з Нанта і всі твої діти. Ми, що знаємо тебе лиш з розповідей Адольфа, відчуваємо, як нам бракує нашого дядька, бракує в усіх radoцax... Адольф такий добрий, такий веселий, такий люб'язний... Щасливі ті батьки, котрі чують похвалу за чудово вихованих своїх дітей, як оце ти, дядечку».

Віктор і його кузен найняли мансарду з двох кімнат. Одна правила їм за вітальню. Окрасою її був мармуровий камін, над яким висіла золота лілія Тулузької літературної академії. Друга ж кімната була напівтемна й вузька, де ледве стало двоє ліжок. Двоюрідні брати мали на двох одну шафу. Для Віктора це було немало, оскільки він володів аж трьома сорочками.

Пізніше під іменем Маріуса він змалював самого себе з часів проживання на вулиці Драгон:

Високе розумне чоло, чутливі ніздрі, вираз щирості й спокою, а в усьому обличчі щось величне, замріяне і невинне... Манери стримані, холодні, вишукані... В кишенях у нього свистів вітер... У житті Маріуса був такий момент, коли він сам замітав сходи, сам купував на су сиру брі в городниці... Котлету, яку готував сам, він ділив на три дні. Першого дня з'їдав м'ясо, на другий день вимазував жир, а на третій обгризав кістки...

Але і в цій бідності він зберігав величну гідність, поважав себе й змушував поважати себе інших. Не вагаючись, дав притулок молодому товаришеві, республіканцеві на ім'я Делон, якого розшукувала поліція, хоч був монархістом. Мати навчила його допомагати переслідуваним.

Всі ці злигодні ще можна було б терпіти, якби щасливою була його любов, але сварки в душі Мольєра тривали. Адель знічев'я забрала собі в голову, що її «зневажають»: щоб розпалити ревності Віктора, досить було одного слова. Він нападав тепер на Жюлі Дювідаль де Монфер'є, по-другу Адель, викладача й художницю неабиякого таланту.

Віктор Гюго до Адель Фуше, 3 лютого 1822 року: «Ця молода особа мала нещастя стати художницею; цього досить, щоб зіпсувати свою репутацію. Як же справді пов'язати, щоб молода дівчина зберегла чисту уяву й, відповідно, звичаї, після студій, яких вимагає малярство, студій, заради яких треба передусім забути про сором?.. А потім, чи ж зручно жінці опускатися до рівня артистів, до класу, який стоїть поруч з актрисами і балеринами?...»

Така суворість обурювала Адель: «Благаю тебе, — писала вона, — люби мене мирно, спокійно, як ти й повинен любити свою дружину». І далі: «Навіщо ж пристрасть? Це довго не триває; так я принаймні завжди чула...» Та Вікторові бракувало почуття гумору. Серйозно, урочисто відповідав він їй лекцією про любов і пристрасть: «Любов для людей — це лише плотська потреба або неясний потяг, який насолода гасить, а відсутність її руйнує. Ось чому тобі доводилось чути такі безглузді слова як «пристрасть довго не триває». Ох, Адель, чи знаєш ти, що пристрасть означає страждання? І ти справді віриш, що є якісь страждання в людей, таких нестримних з першого погляду, а насправді таких слабких? Ні, нематеріальна любов вічна, тому що той, хто її відчуває, не може вмерти. Любляться наші душі, а не тіла. Тут слід додати, що не треба ні в чому допускатися перебільшення. Я, звичайно, не хочу сказати, що тіла не відіграють ніякої ролі в першому почутті, бо навіщо б тоді була потрібна різниця в статі й що тоді перешкоджало б любитися двом чоловікам?..»

В глибині душі Адель була рада, що її так обожають, і водночас її брав страх за майбутнє. Чи зможе вона витримати до кінця роль великої коханки, яку він їй призначає? «Хочу тобі признатися, Вікторе, що ти помиляєшся, вважаючи мене за щось більше від інших жінок...» І це справді помилка пристрасних чоловіків — ставити кохану жінку вище за неї саму, це веде до запаморочення, а потім і до розчарування. Що ж до батьків Фуше, — їх іноді теж лякала невірніоваженість почуттів нареченого. Одного вечора на вулиці Шерш-Міді — Адель виблагала тоді запросити Віктора — розмова зайшла про адюльтер; і тут він виявив справжню кровожерливість. Він доводив, що в таких випадках чоловік повинен або вбити винну, або сам покінчити життя самогубством. Адель обурилася: «Яка жорстокість! Коли б не було ката, ти міг би ним стати... Що ж мене чекає? Мені важко уявити собі... Вся наша сім'я, я не приховую цього від тебе, налякалася... Прийде час, і я тремтітиму перед тобою...» Він ще раз підтвердив свою точку зору: «Я міркував над тим, чи не помиляюсь, і прийшов до висновку, що не можу не лише засуджувати свої незвичайні ревності, а навіть визнаю, що вона ґрунтується на отому цнотливому й чистому коханні, яке я відчуваю до тебе... Повір мені, той, хто любить багатьох жінок, не здатен ревнувати жодну з них...»

Ще одне протиріччя між ними. Поза коханням для нього існувала тільки поезія, і він намагався зацікавити нею свою кохану. Вона ж щиро призналася, що не розуміється на цьому: «Визнаю, що на мене справили враження зовсім не твій розум і не талант, який ти маєш і якого я, на жаль,

не зумію оцінити...» Це викликало в нього тільки усміх: «Ти кажеш, Адель, що одного дня я раптом помічу, як мало ти знаєш, і це ляже прірвою між нами... Ти вже одного разу сказала мені з чарівною наївністю, що не розумієшся на поезії... Двома словами, Адель, поезія — це вираження чеснот; прекрасна душа і щирий поетичний талант майже нероздільні. Отож ти бачиш, що повинна розуміти поезію; вона йде лише від душі й може проявлятися як у добрих вчинках, так і в гарних віршах...» Нехай, наговорюючи на себе, вона не змушує його захищати свою дружину перед нею самою. «Ти кажеш, що я розумію поезію, — писала вона, — а я ніколи не могла скласти й рядка. Хіба вірші не поезія?..» На що він терпляче відповідав: «Коли я тобі говорив, що твоя душа розуміє поезію, я лише розкривав перед тобою один з її небесних дарів. «Хіба вірші не поезія?» — питаєш ти. Вірші самі по собі ще не поезія. Поезія — в ідеях; ідеї ж ідуть від душі. Вірші не що інше як елегантне вбрання на гарному тілі. Поезію можна виразити і в прозі; але вона досконаліше передається грацією й величністю вірша...»

Заради свого кохання Гюго пішов на велику жертву: зблизився з батьком. Йому здавалося, що цим він зраджує пам'ять матері, яку дуже любив: «Я гордий і несміливий, а вдаюся до просьб; я хотів би надати нового блиску літературі, а працюю, щоб заробити на хліб, я шаную пам'ять матері, але забуваю про неї, пишучи до батька...» Однак при ближчому знайомстві цей батько здається милішим, ніж його намалювала злоба «мадам Требуше». Генерал був дуже славною людиною, любив поезію, писав новели й зі скромності не вважав їх гідними опублікування. Зрозумівши, що сини, всупереч обіцянкам, не вивчають права, він змирився з думкою про їхню чисто літературну кар'єру.

Генерал Гюго до сина Віктора, 19 листопада 1821 року: «Я добре знав, що Ежен і ти пропускає лекції, й чекав, що рано чи пізно ви повідомите мені причину цього. Я зовсім не добачаю її у ваших гідних поваги поясненнях, які ви мені дали, мені здається, що її треба шукати в природженому уподобанні до літератури, насамперед у твоїй схильності до поезії, схильності, яку я не раз ганив у вашого дядька Жюста, бо вона відвертала його від обов'язків, схильності, якою грішив частенько і я сам, але яку я в тебе виправдую за твої справді гарні вірші. Зачатий не на горі Пінд, а на найвищих вершинах Вогезів під час подорожі з Люневільля до Безансона, ти, здається, відчуваєш їх небесне походження, і твоя муза, — в тому, що я знаю, — завжди велична...»

Віктор узяв собі за звичку посилати батькові свої оди; генерал хвалив їх, водночас

роблячи зауваження щодо форми, наївні і педантичні. На гроші він не скупився й, хоч оплакував свої повітряні замки і втрачену дотацію, все ж допомагав синам у міру своїх скромних можливостей. Вони збільшилися б, казав він, якби уряд давав йому заслужену надбавку, і Віктор, друг могутнього тоді Шатобріана, повинен у цьому допомогти. Таким чином, Віктор став протектором рідного батька, й незабаром стосунки між ними зробилися такі сердечні, що генерал запросив поета приїхати попрацювати в Блуа, де він купив разом з другою дружиною просторий будинок: власність настоятеля монастиря Сен-Лазар. Але прийняти це запрошення означало і визнати другу мадам Гюго, а сини першої ще не були готові до цього.

Разом з батьком Віктор поділяв турботи про стан здоров'я Ежена. Наскільки Абель був спокійним, урівноваженим, настільки Ежен уже давно виявляв ознаки божевілля. Для всієї родини була характерна запальність, схильність до смакування страхів, буйне фантазерство, цього не заперечиш. Але в Ежена, особливо після смерті матері, це набирало вже небезпечних форм. Він критикував поеми Віктора з такою злостивою ревнивістю, яка шокувала Біскара. Він ішов з дому й десь пропадав цілі дні, був байдужий до братів, писав генералові гидкі листи, які Віктор намагався виправдати: «Не поспішаймо з осудом, любий тату, в Ежена добре серце; він зрозуміє свою помилку...» Насправді ж Ежен збожеволів від заздрощів. Він не міг припустити, що брат, безперечно, одружиться з Адель, і говорив йому всілякі нісенітниці про наречену.

Віктор Гюго до Адель Фуше, 30 листопада 1821 року: «В усій відразі постав переді мною образ людини, якій ще вчора я ладен був присвятити своє життя; для її майбутнього я пожертвував частиною власного майбутнього; їй я віддавав плід моїх безсонних ночей. Досі я все їй прощав; у її нищих заздрощах, у її боягузливій злості я вбачав лише природжену жовчність... Боже! Якби тільки я назвав тобі її ім'я! Ні, я цього не зроблю, я не хочу навіть сам про неї згадувати... Ти не розумієш мене, моя Адель, ти дивуєшся, що твій Віктор може бути таким непримиреним і таким невибачливим до чиєїсь помилки. Адель, ти не знаєш, що він мені зробив. Я йому пробачав усе, я пробачив би йому що завгодно, тільки не це. Як тільки він не зарізав мене уві сні? В світі є лише одна істота, яку я не дозволю скривдити, ба навіть подумати про це! Як смів цей негідник торкнутися тієї, яка найдорожча, найсвятіша для мене в цілому світі? Навіщо відбирати в мене моє добро, моє життя, мій єдиний скарб? Чому він не є для мене чужою людиною?..»

Однак він вибачив. Справедливість не дозволяла йому винувати брата в тому, чого той іноді й сам не розумів.

ХОТИТИ—ЦЕ МОГТИ

О часе мріяння, і грації, і сили!
...Буть чистим, сильним будь, високим бути
й вірити

У повну чистоту...

Віктор Гюго

Понад півроку збігло після заручин у Дре, і навколо Фуше знов почалися плітки. Недоброзичливий дядечко Асселін, старший брат Віктор Фуше, друзі, кумасі говорили, що Адель небезпечно компрометує себе з хлопцем, який нічого не робить, щоб заробити на прожиття чи навіть домогтися батькової згоди на шлюб. Наречена стала скептичною і нетерплячою: «Коли я не засліплена, то, мій Вікторе, майже не вірю в те, що ми колись одружимося. Ти розумієш, у якому становищі мої батьки: вони не бачать нічого певного...» Скарга Адель тиха і чисто міщанська; природно, Віктор у такому випадку міг відповісти по-іспанськи: «Я піду до твоїх батьків і скажу їм: «Прощайте, ви побачите мене або незалежним і з батьківським благословенням, або не побачите зовсім...» Далі він з гіркістю говорив про те, що буде потім. Він умре з горя, а «одного дня, Адель, ти прокинешся дружиною іншого; тоді ти збереш усі мої листи і спалиш їх, щоб і сліду не лишалось від перебування моєї душі на землі...» І одразу Адель, уперта і практична, повернула його на цю землю: «Перед нашою любов'ю стоять величезні перешкоди, і вони зростатимуть, якщо ти і далі будеш бездіяльний...» І ще за кілька днів: «Так, друже, я рада, що ти працюєш... Можливо я б ще дужче раділа, знаючи, що ти виявляєш у цій праці більшу послідовність. На мою думку—звичайно, крім випадків непередбачених,—слід привчати себе завершувати почате, перш ніж братися за щось нове. Бачиш, яка я сувора...»

Ці побоювання викликали у нього спалах гордості.

Віктор Гюго до Адель Фуше, 8 січня 1822 року: «Не питай мене, моя Адель, яким чином я збираюся забезпечити свою незалежність, бо тоді б мені довелося говорити про того Віктора Гюго, якого ти не знаєш і з яким твій Віктор не має ані найменшого бажання тебе знайомити. Це той Віктор Гюго, в якого є друзі й недруги, який завдяки становищу батька може відчувати себе рівним серед рівних, який завдяки кільком, хоч і слабким літературним спробам спізнав переваги і незручності передчасної слави, і якого в усіх салонах, де він зрідка показує сумне й холодне обличчя, вважають глибоким песимістом, в той час як він мріє лише про одну молоду дівчину, чарівну, прекрасну і цнотливу, і, на щастя для неї, незнану в жодних салонах.

Мені не раз повторювали, і зовсім ще недавно прямо казали, що мене покликано

до якоїсь «блискучої кар'єри» (повторюю цю гіперболу дослівно); я ж вважаю, що створений тільки для родинного щастя. Якщо ж усе-таки доведеться зазнати трохи слави, перш ніж її по-справжньому здобуду, то я вважатиму її скоріше засобом, ніж метою. Я житиму поза власною славою, лише відчувачи до неї повагу, яку завжди слід виявляти славі. Якщо ж вона справді прийде до мене, як пророкують, то ж я її не сподівався, не прагнув її, бо тільки з тобою всі мої надії і прагнення...»

А навіщо впадати у відчай, твердити, що весілля неможливе чи далеке? Пенсія? Є обіцянки міністра. «Дуже можливо, що незабаром, моя дорога подруго, я матиму урядову пенсію десь на дві-три тисячі франків; хіба ж тоді, з тим, що я матиму від літератури, ми не змогли б тихо-мирно жити, сподіваючись, що наші прибутки зростатимуть, у міру того, як збільшуватиметься наша родина?...» Згода генерала? «Ну скажи мені, чого б це батько, коли побачить мене незалежним, став би противитися моєму щастю?.. Мій батько людина слабка, але добра. Засвідчуючи йому прихильність, сини можуть вплинути на нього... Сподіваюсь, мій батько, зробивши нещасною мою матір, не захоче мого нещастя... Одного дня, моя Адель, ми заживемо під одним дахом, в одній кімнаті, ти спатимеш у моїх обіймах... Наші радощі будуть і нашим обов'язком і нашим правом».

Чудові видіння для юнака з палкими почуттями, який читає і пише любовні вірші, живучи в цілковитій цноті. Це теж він хоче поставити собі в заслугу в очах коханої: «Я вважав би за пересічну жінку (тобто небагато варту) молоду дівчину, яка виходила б заміж, не переконавшись у моральній чистоті чоловіка...»

Але реакція Адель була несподівана: чи ж говорять про «такі незвичайні речі» з добре вихованою молододу дівчиною? Авжеж, відповідав поривчастий наречений, я доведу тобі, яка велика твоя влада наді мною, бо сам твій образ сильніший, ніж уся кипучість моєї молодості; кажу тобі, що людина, яка б мала необережність зв'язати свою долю, будучи сама нечиста й порочна, з особою чистою і незаплямованою, викликала б зневагу й обурення... Якби я був жінкою і якби чоловік, суджений мені, сказав: «Ти моя дружина, яка служила мені опорою проти всіх інших жінок; ти перша, яку я обіймаю, єдина, яку я обійматиму; як оце я тебе жагуче пригортаю, так будь-яку іншу я б відштовхнув з погордою і відразою», мені здається, Адель, коли б я був жінкою, такі слова того, кого я люблю, не були б мені немілі. Чи може, це означало б, що ти мене не кохаєш?..» Ні, це лише означало, що вона любила на манір Фуше, значно простіше.

8 березня 1822 року, безнастанно захопленою нею, він наважився, нарешті, про-

сити благословення генерала. Лист, показаний Адель, загалом був схвалений, за винятком ангельського образу її самої, змалюваного там: «Я зовсім не ангел, ти мушиш викинути це з голови; я земна». Прекрасний зразок жіночого реалізму! Потім вона спробувала пояснити йому, що прагне щастя більше, ніж слави: «Як ти можеш говорити, що при самій лише згадці про високе становище твого батька наш шлюб повинен здаватися мені вигідним? О, як ти помиляєшся! І що мені до його рангу, відзнак?.. Заявляю тобі, що міркування, які ти висуваєш перед усіма іншими, для мене стоять на останньому місці. Мені байдуже, чи буду я дружиною академіка, аби тільки була твоя; отож зрозумій, як мало важитиме для мене те, що я буду невісткою генерала...»

Кілька днів тривожного чекання. Вони вирішили, в разі відмови батька, втекти разом і повінчатися десь за кордоном. Цього разу добре вихована дівчина з вулиці Шерш-Міді піднялася до розуміння палкої пристрасті. Даремна відвага, бо відповідь генерала, взагалі мудра, давала згоду на шлюб, хоч і з певною умовою. Він був далекий від того, щоб засуджувати прихильність сина до мадемуазель Фуше, «становище» родини Фуше, давніх друзів, задовольняло його; значно більше турбував його брак маєтності і в нареченої і в нареченого. Ах, коли б то він мав ті мільйони реалів, обіцяні йому Жозефом Бонапартом! А в нього ж нічого нема. «Звідси виходить, що перш ніж думати про одруження, слід мати якесь становище, чи хоч місце на службі; я не вважаю літературну кар'єру, хоч би як блискуче вона починалася, за щось надійне. Коли ж ти матимеш перше чи друге, я одразу ж підтримаю твої наміри, проти яких я загалом не заперечую...» І ще була одна хмарка в цьому листі: генерал настирливо згадував про «свою теперішню дружину». Щоб зберегти його прихильність, конче потрібно було визнати цей другий шлюб, що Віктор і зробив з властивими йому тактом і гідністю.

Находило літо, пора щорічних клопотів родини Фуше про літній відпочинок. Вирішили, що вони наймуть будинок у Жентійї і що Віктор, тепер уже офіційний наречений, приїде туди; але мешкатиме він у голубнику — щоб зберегти пристойність. Мадам Фуше, вже вчетверте при надії, погано переносила вагітність, «цей пізній плід». **Адель до Віктора:** «Якщо маман подарує нам братика, то чи треба її намовляти, щоб вона годувала його сама?.. Маман не в такому віці, щоб справитися самій з малям, і мені доведеться пробути ще бодай із два роки разом із ними. Якщо ти згоден, щоб я лишалася ще два роки з своїми, то я пораджу маман лишити крихітку... Скажи відверто, що ти про це думаєш. Нас усіх вигодували в сім'ї, і я б хотіла, щоб так

само було і з цим малятком... Це великою мірою залежить від мене. Я хочу, щоб ти висловив свою волю...» Нам невідомо, що відповів на це Віктор; безумовно, він не бачив нічого поганого в тому, щоб віддати свого майбутнього швагера годувальниці.

Адель до Віктора: «Отже, ти прийдеш у Жентійї! Яка я рада!.. Я бачитиму тебе щодня; щодня з тобою розмовлятиму. І якщо коли й посваримось, то не так довго потім будемо сердитись. Коли я виходитиму в сад, а ти будеш у своєму голубнику, ми казатимемо одне одному «добридень»... Але ніяких прогулянок по саду без маман. Такий наказ... Будьмо вдячні за нього батькам; вони роблять так, бо переконані, що так і має бути...» Віктор висловив свою радість, потім згадав свою милу матінку: «Погодившись на наш зв'язок, вона б не чинила нам ніяких перешкод, таких дивних і майже образливих. Вона, навпаки, намагалася б, щоб ми у піднесених і щирих розмовах готували одне одного до святої близькості подружнього життя... Як любо було б блукати вечорами далеко від усякого галасу, під деревами, по траві поруч з тобою під небом чорної ночі! Саме тоді приходять у душу незнані більшості людей почуття...»

Незважаючи на години, які треба було проводити вечорами в родинному колі «вічно скутому», він жив «щастям Жентійї», днями спокою, сп'яніння і таємниці, коли часом Адель навідувала його нишком у його вежі і дозволяла йому поцілувати себе. Ах, чому дві закохані істоти не можуть провести все життя, тримаючи одне одного в обіймах! Але щоб мати постійне щастя в Жентійї, треба було добиватися успіху в своїх задумах. Отже, Віктор квапився видати томик «Од». Це великодушний Абель віддав їх до друку, а потім доручив продаж їх книгареві Пелісьє, на площі Пале-Руаяль, зробив братові приємну несподіванку, надіславши примірник для коректури. Томик вийшов у червні, в сіро-зеленій обкладинці, тисяча п'ятсот примірників. Автор одержував по п'ятдесят сантимів з кожного тома, цебто сімсот п'ятдесят франків. Перший примірник, як і належало, було вручено «моїй коханій Адель, ангелу слави моєї, моєму єдиному щастю — Віктору».

На титульній сторінці книжки стояло: «Оди і різні поезії». У передмові наголошувалося на політичних намірах автора. Значивши, що французькій оді закидають холодність і монотонність, він ставив собі за мету «зацікавити читача змістом, а не словами... [історія людей тільки тоді має в собі поезію, коли ми дивимося на неї з висоти монархічних переконань і віри...] Більшість віршів цієї збірки було написано на історичні теми. «Елегантні вправи здібного і добропорядного школяра оспівували Відновлення статуї Генріха IV, Смерть герцога де Беррі, Народження герцога Бордоського — сюже-

ти на замовлення, не гідні того підлітка, який в Італії та Іспанії ішов слідом звияжних орлів, який бачив, як піднісся і як занепа-Імператор і який у ранньому дитинстві зблизька бачив немилість і смерть. Читачів-лібералів надто відштовхували звертання, прозопопеї і риторичні запитання цього юного ультра, щоб вони могли оцінити його оди.

Навіть роялістська преса, на яку він розраховував, не відгукнулася. Статей було небагато. Літературна критика займала тоді дуже скромне місце, а Гюго вважав «негідним людини їти випрохувати славу в журналістів, як це повелось у письменників... Я пошлю свою книжку в редакції газет, вони скажуть про неї слово, якщо вона заслуговує на те, але я не канючитиму в них похвали, як жебрак милостині...» Ламене похвалив його за це: «Я ціную вашу прямоту, вашу щирість, ваші високі почуття більше, ніж ваш талант, а його ставлю дуже високо... А потім, що таке цей порожній дзвін, який називають славою, і який так швидко змовкає в мовчанні могили?...» Проте книжка розходилася, що було добрим знаком. Це наближало день весілля, і Адель наважилася тепер відвідати хворого нареченого сама, в його домі в Парижі. «А, хай собі базікають... Є випадки, коли я порушую батьківську волю без докорів сумління...» Але, щоб належати одне одному до кінця, вони чекали весілля. **Адель до Віктора:** «Ще три місяці, і я назавжди буду з тобою... А коли подумати, що досі між нами не було нічого негідного, і що ми могли б бути разом раніше, але поклали вище за власне щастя повагу до самих себе, то настільки ж ми будемо тепер ще щасливіші!..»

Три місяці... Вона наважилася призначити термін, бо лишалося тільки діждатися розпорядження про пенсію. Обіцянка була тверда, але зволікали чиновники з міністерства. «Вони ставляться до справи з моєю пенсією як до справи державної ваги, і навіть гадки не мають, що треба ставитися до неї як до справи щастя...» Чудова фраза. Нарешті втрутився абат — герцог де Роан, заручившись підтримкою герцогині де Беррі, і 18 липня 1822 року Віктор міг написати генералові, що справу залагоджено: тисяча двісті франків річної пенсії з королівської скарбниці. Стільки ж обіцяло міністерство внутрішніх справ. Додавши до вже гарантованих тисячі двохсот франків таку суму і літературний заробіток, молоде подружжя могло вже жити, тим більше що добросердні Фуше пропонували молодим жити разом із ними. Незабаром генерал надіслав офіційного листа: «Віктор доручив мені просити руки молодої особи, якій він прагне дати щастя, від неї він сподівається того самого...» Пан Фуше люб'язно відповів згодою. Він хвалив порядність і серйозність Віктора, радів з нагоди поновити з генера-

лом давні стосунки і жалкував, що не може дати дочці більшого посагу. За нею лише «дві тисячі франків у меблях, білизні, сріблї», а молоде подружжя житиме в «Готелї де Тулуз», поки не буде спроможне утримувати власний будинок.

Бракувало лише свідства про народження нареченого. На жаль, його й не було. Генерал погано пам'ятав ті давні часи, але не думав, щоб син його був хрещений, хіба що дружина охрестила без його відому, що було маловірогідно, зважаючи на її вольтеріанство. «Віктор релігійний, але не належить до якоїсь певної релігії». Генерал підказував вихід з становища. «Мене запевняють, що коли написати заяву вікарію церкви Святого Сульпіція, що заходами матері, але за відсутності батька ти хрещений за кордоном, проте вже не знаєш де, цей священник введе в хрест ще раз при хрещеному батькові й матері за твоїм вибором... Тут-таки ти приймеш перше причастя, і вже не буде жодних перешкод, щоб вам обвінчатися в церкві...» Хитрощі не з приємних. Проте здавалося неможливим признатися перед побожними Фуше, що Софія Гюго утрималася від таїнств обряду, що мав зробити її сина християнином. Віктор, за порадою «прославленого друга» панотця Ламене, попросив генерала підтвердити хрещення в Італії. Генерал підтвердив усе, що було треба, і Ламене видав картку про сповідь. Шлюб благословив у церкві Святого Сульпіція 12 жовтня 1822 року абат-герцог Роан. Свідками нареченого були Альфред де Вінї і Фелікс Біскара, що приїхав з Нанта, щасливий знову побачити своїх двох улюблених учнів; свідками нареченої: дядько Жан-Батіст Асселін і маркіз Лювідаль де Монфер'є. Генерал Гюго на весілля не приїхав.

Обідали у Фуше, а бал влаштували у великому залі Військової ради.

На вечорі Біскара, шкільний учитель з побитим віспою обличчям, помітив незвичайну збудженість Ежена, який, здавалось, не володів собою і говорив дивні речі. Не привертаючи нічиєї уваги, Біскара з Абедем вивели нещасного надвір — то був напад шалу. Завжди похмурий, хворий на манію переслідування, закоханий в Адель, змучений дикими ревностями, він не міг спокійно бачити щастя свого брата.

Про цю трагедію молоді того вечора так і не дізналися. Нарешті вони були під одним дахом, в обіймах одне одного — як мріяли стільки років. Для Віктора, такого недосвідченого в коханні, але з такою палкою уявою, було чимсь неймовірним володіти нарешті цією дівчиною, в його очах уособленням самої краси, стати за рідного сина в тому самому домі, куди ще рік тому він зазиравав у вікно і бачив, як його наречена, з квітами в косах, танцювала в парі з іншим. Мати, жінка вольова, навчала його, як впливати на хід подій. Який шлях про-

йшов він протягом року! У двадцять літ він на порозі слави; його читають старий король і молодь; міністри виплачують йому пенсію, поети оточують шаную. Нелегкою ціною завоював він жінку, яку сам обрав; повернув собі любов батька; накинув усім свій вибір у житті. Після стількох нещастя це здавалося щасливим сном, сповненим таємниці і кохання, або здійсненням за допомогою якихось чар усіх дитячих мрій. Але тим чарівником він був сам. Ego Hugo. Я ГЮГО.

На цю ніч щастя він заслужив. (Через багато років він розповідав, що першої ночі брав дружину дев'ять разів). Але він відчував також потребу поєднати з плотськими утіхами інші людські цінності. «Там, де є справжнє подружнє життя, — скаже він одного дня, — цебто там, де є любов, там є й ідеал. Подружнє ложе робить і темряву ясною... Тільки таке раювання справжнє. Поза цією радістю нема іншої радості... Кохати чи бути коханим — цього досить. Не просить більше нічого. В темних закамарках життя ви не знайдете жодної іншої перлини...» Коли він писатиме ці слова («Знедолені», частина V, книга VI, «Білі ночі»), молоді й така кохана дружина сидітиме сумна і зневірена, вона його дружина лише номінально. Однак навіть у тому майбутті, сповненому розчарування, коли Адель стане «Євою, яку жодний овоч уже не спокушає», Гюго ніколи не забуде, як вони колись давно разом зазнали майже надлюдського щастя. Ця маленька Фуше була тільки звичайною дівчиною, як багато інших, але вона — наївна, трохи вперта, обдарована маллярським хистом (про це свідчать її малюнки), досить розумна, хоч і байдужа до поезії — допомогла народитися поетові. Одного разу він скаже, чим він зобов'язаний цим рокам тривоги і пристрастей:

О, хай ви молоді, старі, багаті, славні,
Та як ніколи ви не чули кроки плавні
У вечоровий час, коли гучать вони,
Коли мелькне вуаль і в п'ятьмі зникне біла,
Що, наче метеор, існує нічну прошила
І в серці вашому лишила слід ясний...

Якщо ніколи ви, сумні й журні, не ждали
Внизу, під вікнами, кінця бучного балу
І виходу юрби з розчинених дверей,
Щоб вгледіти красу, що сяє, як зірниця,
Троянду щік її, що жарко проміниться,
І голубий вогонь чаруючих очей;

Як вам не довелось пізнати люту муку,
Побачити в чужій долоні милу руку,
Вуста пожадливі — біля її щокі;
Якщо не стежили ви поглядом гнівливим
За вальса модного кружлянням похитливим,
Що з квітів у жінок зриває пелюстки...

Як вам не довелось тоді, в дрімотній тиші,
Коли прозорий сон десь там її колише,
Ридати, мов дитя, від болю і жалю,
Ім'я повторювати із вечора до раня
В надії, що вона вам принесе кохання,
І долю проклинати, і кликати смерть свою;

Як не відчули ви, що жінки погляд щирий
Вам душу озорив і розпалив без міри,
Як ради милої не принесли б у дань
І все життя своє, й не стерпіли б тортури,
Щоб світ одкрився їй веселий і не хмурий, —
То не кохали ви, не знали ви страждань!

Ще останній погляд на молодика з високим чолом, «грізного у своїй незайманості», якого ми залишаємо на порозі весільної опочивальні. Прекрасний рицар, на порозі життя він дивиться на світ з довірою. Він очікує славу; він певний, що не розминеться з нею. Хоч йому лише двадцять років, він не раз уже зазнавав розпачу. «Як це назвати, — питає один персонаж Жіраду, — коли займається такий день як сьогодні, а все вже змарноване, все спустошене, а ми ще дихаємо, хоч усе втрачено, а місто палає, невинні вбивають одне одного, а винні конають на краю нового дня?» І один жебрак відповідає: «Це дуже гарно називається, жінко Нарсе. Це зветься світанком...»

Як це назвати, коли палають почуття, а серце чисте; коли геній чекає тільки, щоб вибухнути, і невідомо, як досягти цієї поверхні, плинної і свіжої; коли почуваш себе могутнішим за весь світ, але не вмієш довести свою силу; коли наше життя, щойно розпочате, вже всіяне трагічними спогадами, а серце в нас співає; коли грає, пініться неспокій і відчай і хлюпочуть хвили надії? Це дуже гарно називається, наречено Віктора Гюго, це називається молодість.

МАЙСТЕРНІСТЬ

Надзвичайна майстерність Гюго не заважає його геніальності.

Жюль Ренар

З 1826 по 1829 рік Гюго багато працював, багато чого навчився, багато створив. Щоб виміряти величезний поступ, зроблений ним у мистецтві, не можна посилатися лише на дати опублікування: «Оди і балади» (кінець 1826), «Кромвель» (1827), «Східні мотиви» (1829). Іноді якийсь твір він тримав у шухляді два-три роки. Наприклад, до збірки «Східні мотиви» ввійшли поеми, написані ним ще 1826 року, прекрасна «Пісня блазня» з «Кромвеля» стала епіграфом до «Оди і балад». Краще вказати на загальну лінію його пошуків.

Це доба, коли поезія стає для нього приємною грою, в якій він відчуває себе майстром. Офіційні «Оди» забезпечили йому те, що могли дати; тепер він має читачів, книгар Ладвока щойно вручив йому чотири тисячі франків за «Різні поезії». Подорожі, розмови з Нодье, вивчення поетів XVI століття пробудили в ньому, з одного боку, смак до німецьких чи шотландських балад, а з другого — до справжньої віртуозності.

Він пише фантазії, або, як він сам їх називає, «гітари». Політичний або релігійний зміст того, що він створив, мало обходив його. Він уже далекий від погляду, що всяка поезія має бути монархістською і християнською. Тепер вона в нього лише прекрасна.

Молодому поетові Віктору Паві Гюго дав тоді пораду «бути ще вимогливішим до багатств рими, цієї єдиної грації нашого вірша, а передусім намагатися втиснути думку в форму правильної строфи...» Це, додавав він, наслідок студій, добрих чи поганих, над духом нашої ліричної поезії. Його думка збігається тут з поглядами інших великих французьких поетів, які через століття доводитимуть, що присутність самого лише сугестивного слова становить уже елемент краси; наша мало акцентована мова вимагає точних, правильних рим, і зрештою поезія передусім є музикою.

Такий висновок після появи урочистих од трохи дивує. Після виходу «Од і балад» Ламартін писав йому з Флоренції: «Серйозна порада, яку я по-дружньому хочу вам дати: не гоніться за оригінальністю!.. Зважте, чи маю я рацію, чи помиляюся: це іграшка, а не те, що вам потрібно...» «Глоб», газета інтелігентна й поважна, не виявляла досі великих симпатій до Віктора Гюго. Ліберальна газета інтернаціонального спрямування, «Глоб» злостилася, а іноді й з роздратуванням писала про «Французьку музу» та її салонний католицизм. Однак директор Поль-Франсуа Дюбуа, професор і впливовий журналіст, познайомившись із «ангелом Віктором», як розповідала Софія Ге, потім признався, що був зачарований молодим подружжям: «На вулиці Вожіар, на антресолях столярної майстерні я побачив у маленькій кімнаті молодого поета й молоду матір, що колисала грудну дитину й навчала її схрещувати рученята до молитви перед кількома репродукціями мадонни й немовляти Ісуса роботи Рафаеля. Хоча трохи підготовлена наперед, ця сцена, простодушна і щира, зворушила мене й захопила...» Гюго, з свого боку, запевнив Дюбуа, редактора «Глобу», «в почуттях справжньої дружби, які ви збудили в мені за ці короткі години нашого знайомства...»

Коли «Оди і балади» вийшли з друку, Дюбуа, який зберіг приємну згадку про «святе сімейство» з вулиці Вожіар, передав томик одному з своїх колишніх учнів по Бурбонському колежу Шарлю-Огюстові Сент-Беву, котрий завдяки йому влаштувався критиком у «Глобі», і сказав: «Це того-молодого варвара Віктора Гюго, в нього такі є талант. Я знаю його і зустрічався з ним кілька разів». Сент-Бев написав чималу статтю, у якій хвалив автора, хоч і радив йому берегтися надмірностей: «У поезії, як ніде, нема нічого небезпечнішого за силу; якщо тільки даси їй волю, вона руйнує все; через неї те, що було тільки оригінальне

й нове, стає уже на межі з дивацтвом, блискучий контраст вироджується в штучну антитезу; автор прагне лише героїзму, а зустрічає гігантизм; і якщо колись спокусяться гігантизмом, то не уникне дитинності...»

Критик був ще молодший за поета — на два роки, — але тонко відчував нюанси, мав широку культуру, інтелігентність, незвичайну для свого часу. Витонченість смаку і точність в оцінках були його природним хистом. Залишки християнської віри боролися в ньому із розумом — здоровим і скептично сформованим під час наукових студій. Лірик і позитивіст, він мріяв лише про одне щастя — любов, і страждав, коли не викликав її до себе.

Внутрішнє життя цікавило його більше, ніж оригінальність вислову. Він захоплювався «запальним стилем, іскристими образами, гармонійними переливами», але найбільше хвалив у «Одах і баладах» ті нечисленні вірші, де Віктор Гюго, відкинувши віртуозність, розкриває свою душу перед тією, яку кохав: «Якщо ми уявимо собі все, що є найчистіше в коханні, найцнотливіше в подружньому житті, найсвятіше в єднанні душ перед богом; якщо, одним словом, ми вимріємо віху, украдену з неба на крилах молитви, то не вигадасмо нічого, чого б не повершив і не затьмарив ще пан Гюго в чарівних віршах, названих: «І знов до тебе» та «Її ім'я». Але навести їх — це зазіхнути на їхню соромливу делікатність...» Вони й справді дуже інтимні й ніжні:

Люблю тебе, як ту, що над життям постала,
Як рідну матінку, без клятви й каяття,
Як боязку сестру, що радості не знала,
Як те останнє на старості дитя.
Ох, так тебе люблю, що від імення плачу...

Можна зрозуміти радість молодого подружжя, коли 2 січня 1827 року в газеті, відомій своєю принциповістю, вони читали похвалу найдорожчим їхньому серцю віршам. І щό проти неї були ті застереження! Тон статті доброзичливий і навіть шанобливий; Гете, який це прочитав, не помилився. 4 січня він сказав Еккерманові: «Віктор Гюго справжній талант, на який певний вплив справила німецька література. Його поетична молодість була, на жаль, приглушена через педантизм прихильників класицизму, а ось тепер за нього вже й «Глоб»; це значить, що він перемиг...» Геній розпізнав генія.

Стаття в «Глобі» була підписана: «С-Б». Віктор написав до Дюбуа, щоб довідатися хто такий С-Б, а згодом і вдруге, щоб подякувати директорові.

Віктор Гюго до Поля-Франсуа Дюбуа, 4 січня 1827 року: «Я дуже ціную діяльність пана Дюбуа, щоб турбувати його бодай лише моєю подякою. Але я не зміг відмовити собі в приємності подякувати йому. Я був би дуже радий, якби він прислав мені адресу пана Сент-Бева, якому я також хотів

би висловити почуття, що їх я пережив, читаючи його чудову статтю. В тому, що він говорить, навіть у тому, що могло б суперечити моїм особистим поглядам або вразити моє самолюбство, відчувається така гідність, доброзичливість і неупередженість, що я просто зачарований, і вже самого тону досить, щоб ці зауваження набули для мене високої цінності, навіть коли б їхньої ваги не підносила ще більше значущість статті...

Перш ніж я матиму нагоду сказати це все панові Сент-Беву, я просив би пана Дюбуа передати йому мою найщирішу подяку, притому нехай пан дозволить нагадати йому, що він належить до тієї невеликої групи людей, до яких я з першого погляду відчув симпатію, чим дуже пишаюся.

Дюбуа відповів: «Він мешкає поруч вас на вулиці Вожірар, у будинку № 94». І ось Гюго дзвонить до сусіди. Сент-Бева не було вдома, але наступного дня він сам завітав до подружжя Гюго. Вони побачили сором'язливого молодика, щупливого й непоказного, з трохи невиразною вимовою, довгим носом, рудим чубом і завеликою головою. Однак він даремно вважав себе бридким. Саме обличчя не мало в собі нічого неприємного і могло навіть подобатися. Його освітлювала іронія, а коли Сент-Бев починав говорити, то здавалося, ніби він «викидає фрази», проте думки були слухні і глибокі.

Під час цієї зустрічі говорив більше Гюго, Сент-Бев слухав «зачарований сяйвом, випромінюваним генієм», і крадькома поглядав на вродливу мадам Гюго.

В домашній блузочці, неждано чарівна,
Оббігла поглядом мене за мить вона.
І з неї, вражений, я очі звів на нього,
І я, збентежений, палав од світла того,
Біля поета був, його стрімкі слова,
Як завжди, ринули, мов річка громова...

Дружина молода, заслухавшись, стояла;
І я себе питав: що з'єднує навик
Цю пальму в березі і цей лункий потік?
Зробилася вона уважною такою,
Ось дивна мисль її шугнула над рікою;
Вчувалась в домі скрізь турбота її рук,
Душі крилатої тепло лилось округ,
І, прощаваючись, я кланявся їй тричі...
У неї усміх грав на думному обличчі.

Сент-Бев прийшов і вдруге. Все, що говорив Гюго про риму, про кольори, фантазію, ритми, про своє поетичне мистецтво, відкривало перед молодим критиком нові світи. Він саме тоді працював над широким оглядом поезії XVI століття. Те, що він почув тут, немовби кидало для нього нове світло на стиль і фактуру вірша. Під час другого візиту він поклав перед Гюго вірші, які сам писав. Поряд з фейерверками Гюго ці рядки не здавалися яскравими. Проте вірші ці мали свої достоїнності: природний стиль, тонкі нюанси в передачі найпотаємніших вражень. І Гюго зумів похвалити те,

що в них було найкраще: «Приходьте, пане, щоб я мав нагоду подякувати вам за гарні вірші, які ви мені звірили...»

Від того дня, скаже потім Сент-Бев, я пристав до романтиків, на чолі яких стояв Гюго. Прийшовши до поета як критик, Сент-Бев пішов від нього як учень. «Гюго все читав і все пам'ятав... Не без пихи він показував свою освіченість...» Але він умів так спритно розсипати хвалу, що вся група охоче йшла за ним. «Література, — писав «Глоб», — напередодні 18-го брюмера, але бозна, де Бонапарт...» Бог знав.

Віктор Гюго уже рік працював над драмою: «Кромвель». Його завжди приваблював театр, і ще з дитинства він писав п'єси. Він перечитав усе, що тільки можна було знайти про життя Олівера Кромвеля, близько ста томів, а згодом, у серпні 1826 року, взявся до роботи. Коли Тейлор, друг Вінні, що за Карла X став дворянином і був призначений королівським комісаром у Комеді-Франсез, запитав його, чому він нічого не пише для театру, Гюго розповів про свого «Кромвеля». Тейлор за обідом познайомив його з Тальма, якому поет пояснив свій задум: замінити трагедію драмою, Шекспіра Расіном, стилю надати якнайбільшої розкутості, героїзму і блазенства, відмовляючися від пишномовних тирад і ефектних партій. «Авжеж, — сказав Тальма, — без гучних віршів!»

Але Тальма помер того ж таки року; драма надто розтяглася; поставити її виявилось неможливим, принаймні найближчим часом. Віктор Гюго вирішив прочитати «Кромвеля» в колі своїх друзів. Такі читання були тоді в моді. Слухачі мліли від захвату, як у часи преціозної літератури. Після читання якоїсь оди, розказує мадам Ансело, схвилювані слухачі підходили до поета, «брали його за руку, зводили очі до неба». Після паузи чулося: «Собор! — Арка! — Піраміда!» — і знов западала зосереджена тиша. Після вибіркового читання у мадам Тастю, Гюго запросив «пана Сент-Бева» прийти 12 березня 1827 року до Фуше на вулицю Шерш-Міді, послухати цілу драму. «Всім буде приємно бачити вас, а мені й поготів. Є певне коло слухачів, яких я вибираю постійно, бо мені цікаво почути їх думку...»

Читання мало успіх, як і всі читання, але цього разу успіх був заслужений. Комізм деяких сцен, новизна словника, шекспірівська веселість чотирьох блазнів, робили «Кромвеля» твором великим і оригінальним, що цілком заслуговував на виставу. «Кромвель», — сказав Вінні авторові, — вкриває зморшками всі сучасні трагедії. Коли він вийде на сцену, то викличе революцію і справа буде розв'язана». Наступного дня, 13 березня, Сент-Бев написав Віктору Гюго надзвичайно цікавого листа. Він захоплювався цією «трагікомедією» і робив такі критичні застереження:

«Всі ці зауваження зводяться власне до одного, яке я вже дозволив собі вам висловити стосовно вашого таланту: надмірність, зловживання силою і, вибачте мені на слові, шаржування. Серйозна частина вашої драми чудова; даремно ви попускаєте собі віжки і даєте себе понести, сюжет завжди залишається в межах того, що високе. Сцена прийому послів, обидві ті, що ідуть після неї в другій дії, монолог Кромвеля після побачення з сером Робертом Вільсом; у третій дії сцени королівської ради і Мільтона біля ніг Кромвеля, — все це гарне, дуже гарне; мало не кожний вірш викликає вигуки ентузіазму, отож-бо мої закиди стосуються тільки комічної частини. Задум переміщати її, переплутати її з головною дією, яка наводить жах, став джерелом цікавих ефектів, з якого ви щедро черпали. Чим сильніше враження справляє той контраст, тим стриманіше треба ним послуговуватися, і мені здається, тут ви перебрали міру, особливо в репліках убік, надто довгих і частих, які — на мою думку — треба подати більше натяками: пародія має бути не така розжована; вона вгадується з півслова... Я маю претензії лише до деталей, і я запевняю вас, що вчора були такі моменти, коли я мав велику претензію; проте не думайте, що мені видалося щось нудним, у вас нічого немає нудного, але вони дратували мене, виводили з терпіння; мені кортіло сказати, як Кромвель своїм блазням, коли він був не в гуморі: «Досить! Годі! Тихо!» Даруйте мені, дорогий пане, ту вільність, з якою я звертаюся до вас, але чим я буду безпосередніший, тим легше ви мені пробачите...

Я уподібнююсь нахабі, нападаючи з критикою на вас, від кого я почув стільки доброго; з мого боку це сумний реванш. Однак дозволю собі ще одне слівце про ваш стиль. Він чудовий, особливо в серйозній частині драми. В решті ж він не завжди вільний від порівнянь трохи заяскравих, занадто частих, а часом химерних... Ви поставили собі подвійну мету: з одного боку, досягти рівня Корнеля, з другого — Мольєра. Корнеля вам пощастило досягти, а Мольєра — ні; скоріше хіба Реньєра, а передусім Бомарше; у вашій п'єсі є щось од «Весілля Фігаро»...

Протиставлення двох темпераментів постало тут у повному світлі. Гюго, сповнений сил, не міг і не повинен був відмовлятися від вершин; Сент-Бев, делікатний і хворобливий, почував себе добре лише на «лагідних згір'ях». Він розумів романтизм, бо розумів усе, але, на його думку, цю видатну п'єсу супроводжував якийсь водевіль-пародія. Він залишився тверезим і суворим свідком своїх власних безумств. «Я класик, — визнає він, — в тому розумінні, що існує певний ступінь нерозважності, шаленства, кумедності чи несмаку, якого досить, щоб назавжди зіпсувати в моїх очах твір».

Гюго, природжений поет, відчував ціну ідей, які підказує рима, так як Мікеланджело — ціну форм, підказаних брилою мармуру; Сент-Бев, прозаїк, вірив у необхідність логічного зв'язку між поняттями. Тому його вірші ніколи не сягають того прибраного в строфи шаленства, яким є справжня поезія. Гюго ж умів скоритися, коли хотів, вимогам прози. Це доводить вступ до «Кромвеля».

Цей вступ, написаний уже після завершення п'єси, був зустрінутий, особливо молоддю, з небувалим ентузіазмом. Для Гюго він був зрештою актом вибору і прийняття якоїсь сторони. Цькований жовчними і обмеженими класиками, він став на чолі бунтівників. Він уже не говорив, як у 1824 році: «Романтизм, класицизм, що вони означають, ці слова?»; він творив свій романтизм і давав йому доктрину. Треба було йти до молоді, віднайти «щирість і розмах древніх», усунути Деліля, повернувшись до Матюрена Реньє. Драма має бути боротьбою двох протилежних поглядів, оскільки цей контраст становить основу всякої реальності. Прекрасне і потворне, комічне і трагічне, гротескне і величне повинно зійтися і переплестися, щоб дати сильні відчуття. Морок і світло. Пекло і Рай. Маніхейський дуалізм наче переслідує Гюго. Його помилка, як помилка всіх первісних народів, буде в тому, що він величне і гротескне втілить у різні персонажі. В його очах усе або чорне або біле. Звідси його монстри. Певна наївність, аналогічна наївності «Гана Ісландця», притаманна і «Кромвелю», але повнота й сила вірша в ньому чудові.

Епоха прагнула сили. Та й як повірити, що молодь, вихована під грім барабанів часів імперії, вдовольниться добромисними одами і неокласичними трагедіями? Один молодий полковник сказав Стендалю: «Після російського походу мені здається, що «Фігенія в Авліді» не така вже й гарна трагедія». Публіка складалася вже не з «доброго товариства», а з нового класу, який не так легко злякати насильством і який відчував «щораз більшу потребу в сильних емоціях». У 1816 році можна було вірити, що Людовік XVIII — це свобода; в 1827 — годі було думати, що Карл X уособлює дух епохи. Віктор Гюго починав розуміти, що під впливом матері й родини Фуше він зайшов у політиці в глухий кут, а в релігії — у богословство, яке зовсім не відповідало його світогляду. Сент-Бев і його нові друзі по «Глобу» наvertsали його на антидинастичний лібералізм; генерал Гюго, відкривши йому друге лице історії, зробив з нього бонапартиста. Як міг він не відчути, він, хто захоплювався велетнями, поезії такого життя, як життя Наполеона?

У 1827 році в австрійському посольстві давали бал; було запрошено багатьох маршалів Імперії. Один з них назвав служни-

кові своє прізвище: «Герцог Таранто» — слуга ж оголосив «Маршал Макдональд». Інший: «Герцог Далмації» — слуга оголосив «Маршал Суль...» «Герцог Тревизо» — «Маршал Мортъе...» «Герцог Реджо» — «Маршал Удіно». Європа хотіла стерти з карти перемоги французької зброї; маршали викликали карети, і скандал у Парижі був грандіозний. Син генерала графа Гюго справедливо вирішив, що його ображено і написав невдовзі «Оду до колони на Вандомській площі»:

Остерігайтеся! Ще Франція не вмерла,
Вона стражда й росте, біда її не зжерла!
І з часом воїни своє закриють зло.
Тут всі єднаються проти ганьби тієї,
Стають до зброї всі й нагострять меч Вандеї
Там, на камінні Ватерлоо...

Хай Австрія круг вас зивається помалу, —
Два наші велетні корону їй вкаляли!
Історіє, якій підвладний Пантеон,
Покажуй — в яструба німоти бита пика:
Влупив сандаллю Карл Великий
І шпорою — Наполеон...

Невже мовчать мені? Втішався, вдачі зичив
З ім'ям саксонським я серед військових кличів!
Я йшов туди, куди нас вів побідний стяг!
Я той, хто прилучив до сурм свій хриплий голос,
Як шпага золота із ворогом боролась!
І став солдатом я в дитячих ще літах!

Ні, браття! Ні, ми всі — французи в передгрозі!
В наметі похіднім зросли ми на порозі.
Роковані на мир ще молоді орли,
Ми, з неба прогнані, батьків шануєм славу,
Це ж нам уся ганьба підказує кривава,
Щоб зброю предків берегли!

Насправді ж солдатом він ніколи не був, хіба що в реєстрах Руаяль-Кор і то для параду; проте ця роль йому подобалася; бонапартисти й ліберали тріумфували. «Наша мова стала його мовою; його релігія стала нашою. Його обурюють підступи австріяків, погрози чужинця і, стоячи перед колоною, він починає священний гімн, що нагадує людям наших часів той ритм, той приспів, ті хори, що їх наші вояки повторювали під Жемманом...» Вступ до «Кромвелля» зробив з нього вченого провідця романтичної школи; «Ода до Колони» завоювала йому прихильність «глобістів»; в королівстві красною письменства регентство Нодьє закінчувалося, а з тріумвірату ЛАМАРТИН—ВІНЬІ—ГЮГО останній виходить як перший консул. Син генерала Гюго взяв командування над МОЛОДОЮ ФРАНЦІЄЮ.

«СХІДНІ МОТИВИ»

З ВУЛИЦІ ВОЖІРАР

Віктор Гюго — це сама форма, що вийшла одного дня на пошуки свого змісту й нарешті знайшла його.

Клод Руа

Якщо Гюго коли-небудь і здавався щасливою людиною, то було це в 1827—1828 роках. 1826 року в нього народився син.

Шарль. Антресолі на вулиці Вожіраар стали затісні, і він найняв цілий будинок на вулиці Нотр-Дам-де-Шан, номер одинадцять. Це була справжня поетична пустеля, захована в глибині тінявої алеї. З тилу романтичний садок оздоблювали став і сільський місток. Звідси можна було вийти в Люксембурзький сад, а через ворота — на Менську, Монпарнаську і Вожіраарську застави. Там він почувався наче в селі; серед полів, засіяних люцерною та еспарцетом, височіли вітряки. Вздовж вулиці Вожіраар тяглися кафе з альтанками, місце зустрічей молодих демократів і гризеток.

Сент-Бев, який уже не міг обійтися без родини Гюго, оселився поруч, у будинку номер дев'ятнадцять, разом з матір'ю. Ламартін якось зайшов до нього й похвалив «цю задуму, цю матінку, цей сад, цих голубів... Мені це нагадує помешкання сільських священників, яких я так любив у дитинстві». Гюго щодня зустрічався з Сент-Бевом, цікавився його розвідкою про поетів Плеяди. Ронсар, Белло, Дю Белле будили бажання опанувати вільну баладу, що давала змогу на повну силу показати свою віртуозність.

Кожен бачить природу через свій темперамент. Гюго до нестями любив людну Вожіраар, її пісні, гамір. Часто вечорами, перед заходом сонця, щоб дати спочинок стомленим очам, він ішов до села Плезанс. Його оточував своєрідний почет: брат Абель, швагер Поль Фуше і цілий гурт артистів та поетів.

Паві познайомив Гюго із славнозвісним скульптором Давидом д'Анже, прихильником модерного, живого мистецтва. До почиту поета належали вже і художники, літографісти: Ахіл і Ежен Деверія, двоє вродливих юнаків, що мали майстерню спільно з Луї Буланже і через якийсь дивний збіг обставин теж мешкали на вулиці Нотр-Дам-де-Шан. Буланже, на чотири роки молодший за Гюго, став його тінню. Він ілюстрував його поеми «Мазепа», «Визвольний танок», намалював портрети Віктора й Адель. Незабаром Буланже подружився з Сент-Бевом, і Гюго називав їх не інакше, як «мій художник і мій поет...» Ежен Делакура, Поль Юе також брали участь у вечірніх прогулянках. Так довкола Гюго гуртувалися письменники і художники його покоління.

Літніми вечорами гуляли цілою ватагою; спершу заглядали до кафе Мулен-Бер, потім вечеряли в якомусь шинку за дерев'яним столом, співаючи й дискутуючи. Якось увечері Абель Гюго зачув під деревами «тихі скрипки матінки Саге», зайшов у сад, пообідав у альтанці й був вдоволений кухнею. За двадцять су тут подавали двоє яєць, курча, сир і біле вино. В неділю приходила також і Адель, викликаючи захоплення всього славного товариства. Теодор Паві вважав її «гостинною і неуважною». Вона весь час про щось мріяла і

втручалась іноді в розмову зовсім невчасно. Але це бувало дуже рідко: вона боялася гнівного погляду Віктора й воліла мовчати. Мати її, мадам Фуше, померла 6 жовтня 1827 року, а маленьку сестричку Жюлі, лише на два роки старшу за Дідіну, віддали на виховання в монастир.

Під час перших відвідин Віктор Паві був неабияк здивований, що Гюго більше розмовляв про живопис, ніж про поезію. Як виявилось, він вважав, що в той час поезія наближалася до живопису. Ведучи компанію до «Мулен-Бер»

...і саме в ту годину,
Коли там кішка десь нявчить у млі без впину,
Побачить мсьє Гюго, як русий Феб умре.

А наступного дня, спостерігаючи вдаліні «архіпелаги хмар кривавих», він читав своїм учням, що сиділи довкола нього на траві, «Призахідне сонце».

Я вечори люблю, спокійні вечори,
Що замок золотять на пагорбі старий,
Захований в густому листі;
Люблю, коли туман клубиться вдаліні,
І промені летять, як стріли вогняні,
Пронизують хмарки перисті...

Частенько декламуватиме він їм і «Східні мотиви». Чому спало йому на думку оспівати уявний Схід? Просто данина моді. Греція виборювала свободу; за неї загинув Байрон. Її захищали ліберали всього світу, а артисти, друзі Гюго, були лібералами. Дельфіна Ге, Ламартін, Казимір Делавін, усі писали проеллінські вірші, хоч вірші ті були банальні. Гюго мав драматичне чуття і намагався на східній тематикі побудувати живі сцени. Він любив бренькі слів і пускав їх у сатанинський танок: Трапезунд і бунт, султани і тартани, гітари і татари, магометани і капітани. Рими якимось завжди давали собі раду. Фоном він брав вечірні заграви, побачені в Гренель. Вони давали йому позолоту й вогні. Його Схід — то була вулиця Нотр-Дам-де-Шан.

Щоб надати своїй поезії мальовничості, він удався до Біблії, читаної і перечитуваної в саду Фельянтинок; в пригоді стали поради орієнталіста Ернеста Фуїне, палкого шанувальника арабської поезії, якого зустріли у Нодьє; поеми Байрона, а передусім Іспанія, романсеро і власні спогади. Він любив уявляти свою творчість як одне з тих прекрасних старовинних іспанських міст, де височать величні готичні собори, а «на другому кінці міста, сховані поміж сикомор і пальм, східні мечеті з блискучими мінаретами... з віршами Корану на кожних дверях; з пишними вівтарями, мозаїкою долівок і мозаїкою стін...» Це була більше Гренада, ніж Стамбул. Ну й що ж? Східне це чи не східне, зате прекрасне. Бавлячись, він воскрешав розкішні строфи Плеяди:

Зара зніжена ліниво
І грайливо
Розгойдалась в гамаку

Край фонтану, над водою,
Нед живою,
Що взяли в гірським струмку.

Легко гойдалка злітає
І мелькає,
Наче в дзеркалі живім,
І милується білява
Та купава
Відображенням своїм.

«Східні мотиви» — це набір куплетів самих для себе, вигадливих, написаних з тонкою іронією і підморгуванням, куплетів, де поет раптом забуває, що тільки забавляється, піддається тілесному бажанню, де за вдовою хтивістю екзотичних слів ховається справжня чуттєвість, притаманна молодості, де Зара-купальниця залишає квітчасту рамку альбомної картинки, сподіваючись спокусити автора чи читача, які вже дивляться на неї жагучим поглядом:

Вийде Зара молоденька,
Вся голенька,
Затулившись кулачком.

І може, найкращою піснею з пісень, була та, що переносила поета зі Сходу на Захід у часі і в просторі — «Екстаз»:

Я сам стояв край хвиль, а наді мною — зорі,
Ні хмарки в небесах, ані вітрила в морі,
Далеко я дививсь і бачив світ чудес.
І гори, і ліси, й немов уся природа
Зверталась пошепки, збентежена і горда,
До хвиль морських і до небес.

І зорі вогняні, — їх в небі міради, —
Тихенько й голосно, задумливо і радо
Казали, сяючи в коронах золотих,
І хвилі голубі, яким немає впину,
Казали, скинувши із себе білу піну:
«Це все — господь, це — бог святий!»

Тут народжується Гюго СПОГЛЯДАННЯ, здатний, подібно до Бетховена, піднести якусь ідею чи почуття до утвердження, через повторення прекрасного акорда. «Східними мотивами» Гюго об'єднав романтизм. Молодь не тямилася від захвату: «Віктор завжди творить прекрасні речі з дивовижною швидкістю... і кидає нам час од часу щось «східне», наче камінь в мурашник». Віктор Паві чудувався і просив помилювання: «Віктор читав дві східні поезії, нечувані, просто нечувані... І жодного слабкого вірша! Це немилосердно...» Художники і скульптори вихваляли поета, який підказував їм теми, кольори, сміливо відстоював свободу художника. В центрі, навколо Сент-Бева, групувалися люди з «Глобу», якому Гюго, високо цінуючи такого союзника, не шкодував компліментів:

До мене поспіши, дай руку, брате милий.
Поете, заспівай; розкрий, мій орле, крила;
О зоре, золота, зійди!

Класики-ліберали, такі як Дюбуа, теж схилилися перед цією молодою силою, що після стількох років холодного віршування розворушила людський розум. Панове з опозиції були вдячні Гюго, поетові, лауреа-

тові, який отримував пенсію з королівської скарбниці й не крився з своїм еллінофілізмом, що не дуже подобалося в Палаці; він навіть трохи не з симпатією говорив про Наполеона: «Завжди він! Він всюди!» Як школяр, поет «тремтів при згадці про цього велета»:

Тобі скорився час. Ти добрий? Злий? Байдуже!
Ширяє твій орел, за ним рвемося дуже,
І можна скрізь тебе побачити й зустріть.
Всякчас ти кидаєш на землю тінь велику;
Всякчас Наполеон тут, на порозі віку,
Величний і сумний стоїть...

Хто міг би злоститися на нього, то це одверті роялісти, колишні приятелі по «Французькій музі», але Гюго колись їм дав стільки доказів своєї добродумності, що тепер вони терпляче ждали. Проте «добрий Нодьє» відгукнувся аж ніяк не добром. Ще з часів Арсеналу йому припало до вподоби керувати романтичним рухом, а висунення Гюго, відкрито проголошеного принцем молоді, позбавляло його влади. Під заголовком «Байрон і Мур», він опублікував статтю, ворожу «Східним мотивам». Сучасні французькі поети, — говорив Нодьє, не створили нічого, що бодай наблизило б їх до двох англійських геніїв. «Знаходяться люди, які вірять, що великі таланти виростають у спілкуванні з собі подібними, і що природний геній, в усьому своєму багатстві, розвивається в гладеньких бесідах, маючи тільки єдиний стимул — потребу розголосу і змагання за славу...» Це була сатира на княжий двір Гюго на вулиці Вожірар. Ображений поет гостро переживав зраду товариша перших юнацьких радощів. **Віктор Гюго до Шарля Нодьє:** «І ви, Шарлю, ви також! Багато я б дав, щоб не мати в руках учорашнього номера «Котідьєна». Бо це одне з найсильніших потрясінь, будь-коли пережитих мною, це викоренення з серця давньої і глибокої дружби...» Нодьє здався. «Все моє літературне життя в Вас. Якщо коли-небудь хто й згадає моє ім'я, то це тому, що Ви так хотіли...» Уламки цієї дружби вдалося якось посклеювати, але від ніжного, повного довір'я нічого не залишилось, а дружба тільки тим і прекрасна.

Славний Еміль Дешан, якого ніколи не мучили ревності, став частим і бажаним гостем на вулиці Нотр-Дам-де-Шан. «Я люблю вас і захоплюю Вас дедалі більше», — писав він після кожних відвідин. **Еміль Дешан до Віктора Гюго:** «Дорогий Вікторе, вчора я лишив у Вас багато жалю мого власного і парасольку, також мою власну. Прошу парасольку мою послати, а жаль залишити. Парасолька була в ідальні, біля дверей до вітальні, жаль скрізь, де Вас не було. Мадам Віктор Гюго, здається, цього дня перевершила в люб'язності і чарівності саму себе. Вона показала нам увесь палац з садами. Ви прекрасно влаштували-

ся, у вас чудовий музей. Важко де знайти стільки і таких чудових картин...»

Еміль Дешан до Віктора Гюго, 13 жовтня 1828 року: «Вам неодмінно треба бути наступної суботи, 18 жовтня, на обіді на вулиці Віль-л'Евек, номер 10-біс, з Ламартіном і Альфредом. Домовились? Мені треба порадитися з Вами про мою поему «Родріго», я збираюся її читати всю. Ви нічого не маєте проти, правда? А для мене ви як ніхто plus ultra з приятелів... Ламартін не знав того чудового вступу до «Кромвелля»; я дав йому, отже, він не тямиться з захвату і не може вже читати ніякої іншої прози... Як ся має мадам Віктор? Тільки тоді, як ми знатимемо, як вона себе почуває, ми знатимемо, як нам ведеться. Прошу дати коротку відповідь: прийду.

...І візьміть Дідину,
В обідню ідучи годину,
І сільфа, янгола, ундіну...»

З Дешаном вони могли розважитися і посміятися. Бачачи його безмежне захоплення ними, вони згодні були терпіти навіть його жажливі каламбури: «Це як нотар на дерев'яній нозі...» Бо ж як не вибачити всьому людині, яка 31 грудня 1828 року писала: «Як милості благаю в новорічних побажаннях вам не мати більшої геніальності в 1829 році, ніж у 1828 році, ані більшого щастя для мадам Віктор...»

Альфред де Віньї, здавалося, залишався вірним. У лютому 1825 року він одружився в По з англійкою з Індії, міс Лідією Банбері, яку вважав дуже багатою. Віньї взагалі любив англійців. Ці «ясні оссіанські обличчя» зворушували його: «Якби ви знали, який це народ поетичний!» Про своє одруження він сповістив Віктора: «Наші дружини полюблять одна одну, як і ми, і вчотирьох ми становитимемо одне ціле... Я пообіцяв своїй дружині дружбу вашої дорогої Адель... Ми хочемо жити так, як ви, і бути якнайближче до вас...» Лідія повелася стримано. Якщо народ був поетичний, то ця англійка становила виняток. Холодна, неприступна, вона часто хворіла, посилаючись на всякі жіночі недуги; між двома викиднями вона возила Віньї то до герцогині Тремуї, то до принцеси Лінь, то до герцогині Майє, куди частіше, ніж на вулицю Нотр-Дам-де-Шан.

Проте обидва поети залишалися в спілці і обдаровували один одного порціями похвал, потрібними для підтримання дружби. Віктор дарував свої нові книжки: «Треба піднести вам «Східні мотиви» і «Смертника»; мені треба знати, що ви не кажете: «Віктор мене занедбав», бо я захоплююся вами і люблю, як нікого». Альфред хвалив «усі ці пахощі Сходу, зібрані в золотій кадильниці», і цілував Віктора в обидві щоки: «одна це Схід, а друга це Захід вашої голови, яка є цілим світом... Ви у мене віддавна найдорожчий друг, і я вас не кину;

ви зі мною цілий день аж до ночі, а вранці я знову повертаюсь до вас. Я проходжу все згори донизу і знизу вгору від «Східних мотивів» до «Смертника»; від ратуші до Вавилонської вежі. І скрізь ви, завжди ті самі яскраві барви, те саме глибоке хвилювання, та сама правдивість вислову, завжди поезія...»

Високі слова. Нишком у своєму щоденнику Вінї засуджував колишнього приятеля. **23 травня 1829 року:** «Бачився з Віктором Гюго; з ним був Сент-Бев... маленький, досить незугарний, просте обличчя, спина якась кругла; коли розмовляє, вираз обличчя підлабузницький, мов у старої баби... Віктор... непомітно завойований цим дотепним молодиком, який своїм щоденним впливом добився цілковитої і раптової зміни поглядів того... Він заявив мені; що після роздумів залишає праве крило... Того Віктора, якого я любив, уже немає. Він був дещо фанатичний у своїй побожності і роялізмі; сором'язливий як дівчина і троху дикуватий; усе це йому дуже пасувало; таким ми його і любимо. Тепер він любить двозначні слівця, стає лібералом; це йому не личить. І що ж — він почав із зрілості, а тепер відступає в молодість і починає жити після того, як почав писати, тоді як треба спершу жити, а потім писати...»

Розхвалений Вінї «Останній день смертника» був невеличким томиком прози, дуже хвилюючим, опублікованим Гюго без підпису через місяць після виходу «Східних мотивів», ніби рукопис, знайдений у в'язниці і написаний там смертником в останні години перед стратою. Уже давно питання смертної кари хворобливо притягало Гюго. В Італії і в Іспанії йому вперше довелося побачити трупи; на Гревському майдані він одвертав очі від гільйотини. Щоб написати цю книжку, Гюго старанно вивчив джерела, їздив у Бісетр, бачив, як заковують в'язнів і відсилають на каторгу. Буйна уява навчає жалості. Гюго щиро прагнув добитися скасування смертної кари, яку вважав більше за жорстоку, ніж корисну. Можливо, друкуючи «Останній день» поряд із «Східними мотивами», він вважав, що ця перша спроба в створенні соціальної літератури уласкавить тих, хто закидав йому віртуозність ради віртуозності. «Він уміє розраховувати», — казав Вінї з своєю погіршливою зверхністю. Але це несправедливо: Гюго більше відчував, ніж розраховував.

Лише в одному Вінї не помилявся. Як і багато з тих, кого доля не балувала в молодості, Гюго в двадцять сім років починав жити; він мав ще незаспокоєне прагнення частя і раював своїм успіхом. «Даремно було шукати в усій Європі, — писав Жюль Жанен, — принца, короля чи капітана більш гідного заздрощів і щасливішого, ніж автор «Східних мотивів». І ще: «Не знаю нікого на цьому падолі, хто б коли-небудь сміявся так, як пан Віктор Гюго, розвеселений

успіхом «Східних мотивів». Те, що саме тоді він переживав внутрішню драму, цілком імовірна річ. Ніколи не переходять з одного табору до другого без терзання, а крім того, вже в іншій царині, молодий чоловік раз по раз відчував серед художників та їхніх натурниць якусь спокусу. Мораль рівнини Вожірар зовсім не була схожа на мораль вулиці Шерш-Міді.

Адель — то вагітна, то з немовлям, була занадто стомлена, щоб поділяти чуттєві пристрасті цього «п'яного збирача винограду». Можливо, він думав, сам того не бажаючи, про інших жінок. Він мав короткий, витраманий у душі Маріво флірт з Жюлі Дювідаль де Монфер'є, але його рішуче урвав її брат, капітан легкої кавалерії. Тоді Абель Гюго освідчився панні Жюлі і 20 грудня 1827 року одружився з колишньою вчителькою малювання. Брати Гюго любили по-сімейному. Віктор, очевидно, втішений таким поворотом справи, склав весільну пісню.

Ти стала нашою, судилось так тобі,
Й нічого не могло змінитись...

Незабаром після весілля, 28 січня 1828 року генерал Гюго, «як кулею» вражений апоплексією, нагло вмер у домі Абель. **Віктор Гюго до Віктора Паві, 29 лютого 1828 року:** «Я втратив людину, яка любила мене як ніхто в світі, істоту добру і благородну, що вклала в мене багато гордості й любові...» Того ж року 21 жовтня в будинку на вулиці Нотр-Дам-де-Шан народився другий син, і сім'я знову зажила щасливо.

Щастя, повнота, радість — всі, хто описував життя Гюго в період його тридцятиріччя, вживають ті самі слова. Іноді його мучили сумніви політичного і релігійного характеру, що прийшли після пори юнацької віри. «Ми носимо в наших серцях гнилий труп — Релігію, яка жила в наших батьках», але те, що було певне, тоді тріумфувало над тим, що сумнівне. А певною була власна фізична сила. Від слабовитого дитинства не лишилося й сліду. «Зуби рисі, зуби, що розгризають кісточки персиків». Сила великого хижака. У його віршах з 1829 року починає пробиватися на поверхню сангвінічна чуттєвість генерала. В розмовах цнотливий автор «Од» чимраз частіше дозволяє собі вільності. У «Східних мотивах» поряд із «Першим зітханням» «блищала пишна Пері, з кожним днем гарніша». Бажання — це сила для сильних.

Не викликав сумніву тимчасовий успіх. Родина мешкала у прегарному будинку з великим садом. Прибутку з праці вистачало на все. За перше видання «Східних мотивів» у Боссанжа він одержав три тисячі шістсот франків. Від іншого видавця, Госслена — сім тисяч двісті франків за право видання «Східних мотивів», «Бюг-Жаргалья», «Останнього дня смертника» та роману ще не написаного — «Собору Паризької богома-

тері». Зазнавши замолоду злиднів, він надає великої ваги достаткові, бо тільки достаток, вважає він, забезпечить незалежність письменникові. Він скаже Фонтане: «Я хочу заробляти і витратити п'ятнадцять тисяч франків на рік». Честолюбство просто бальзаківське, але Бальзак по вуха в боргах; Гюго ж їх не терпить; щовечора, з точністю до сантима, веде підрахунки, того самого вимагає від Адель, на його думку, страшенної марнотратниці.

Не викликала сумніву зрештою і слава. Починаючи з 1829 року — він вірець для молоді. «Віктор Гюго був тим, — каже Бодлер, — до кого кожний звертався за гаслом. Ніколи королівська влада не була законніша, природніша, оточена більшим визнанням, гарантованіша від бунту...» Ворогів він має. Успіх завжди їх породжує, бо треба мати велику душу, щоб не заздрити чужій славі. Він має навіть щирих і незацікавлених супротивників. Стендаль і Меріме вважають його нудним; ці вільнодумці переконані, що батько родини не може бути поетом; Мюссе пародіює його, хоч правда, незлостиво. Але Гюго байдуже. Віктор і так знає, що він глава нової школи і чемпіон літературних вільностей. Саме в нього на вулиці Нотр-Дам-де-Шан збирається його покоління. В нього повна скринька чернеток, творчих задумів.

Гюго забрав Нотр-Дам у серце, —
Правда все це,
І вже подерся молодий
Аж туди.

Зошит з поміткою: «Драми, які я мушу написати», містив плани, що вже здійснилися або здійснювалися: «Маріон Делорм», «Близнята», «Лукреція Борджіа» й інші, ніколи не виконані: «Людовік XI», «Смерть герцога Енгієнського», «Нерон». Внизу сторінки, заповнені заголовками, і позначка: «Коли це вже буде зроблене, побачу, що далі». Така сила є джерелом могутньої віри в себе. Передмова до «Східних мотивів» у 1829 році войовнича: «Мистецтво не визнає приводних пасів, наручників, вуздечок; воно каже тобі: «Іди!» І відкриває великий сад поезії, де нема забороненого плоду...» Авторіві відомо, що дехто «приписує йому зарозумілість, самовпевненість, гордість і ще багато гріхів, роблять з нього щось на кшталт молодого Людовіка XIV, який береться вирішувати найважливіші справи, взутий у ботфорти з острогами і з канчуком у руці. Я наслідуюся твердити, що той, хто бачить його таким, погано бачить...»

Так, безумовно. В ньому більше цезарського, ніж королівського. Як молодий Бонапарт, він здійснює владу не правом народження і не божественним правом, а

правом завойовника і правом генія, і сповнений величчю, радісно гукає: «Майбутнє, майбутнє, майбутнє належить мені!» Це він сам відповість невдовзі: «Ні, майбутнє не є нічийне, сір»; він сам змалює нам орла, що ширяє під вічним склепінням, «аж поки наглий порив вітру не поламав йому крил»; він сам незабаром скотиться в бездонне провалля морального страждання, але через страждання пізнає ту понуру зморшку, якої йому бракувало, щоб стати найбільшим французьким поетом.

Хай би там що говорилося у вступі до «Кромвеля», романтизм не був ані машиною трагічного й гротескного, ані омолодженням словника чи вільною метрикою, це було щось набагато глибше. Це був дух століття; це була тривога, невдоволення, конфлікт між людиною і світом, незнаним для класиків. «Це відчуття, що життя надто коротке, що воно дивне, невірогідно порожнє, якщо триматися в його межах; ця дивна гра душі вічно неспокійної, яка то злітає на вершини, то знов болісно стогне...» Це серце, сповнене зневаги до самого себе, крім тих хвилин, коли воно розкішно мліє «від свого власного нещастя, сприйнятого як виклик», — ось що принесли Гете і Байрон після Руссо; ось чого шукала перед 1830 роком французька молодь; віддана на поталу меланхолії, позбавлена раптом слави; ось чого Гюго, занадто щасливий поет з долини Вожірар, автор «Східних мотивів», не міг ще їй дати.

І, проте, тільки він один володів інструментом. Жоден поет, навіть Ламартін, навіть Віньї не здатні були поставити на службу часові такого вміння володіти мовою і ритмом. Щоб утвердити свій геній, Гюго, таким чином, бракувало лише неспокою, цієї невпевненості, меланхолії, яка б зблизила його з епохою. Він був тоді далекий від гадки, що саме ця мовчазна молода жінка, з якою він пов'язав своє життя, і приятель з рудим чубом і невдячним обличчям, який так тонко і влучно говорив про його творчість, — що саме вони змусять його пізнати глибини через страждання. В той час, як він безтурботно розкошував, втішаючись своїми тріумфами, на нього вже чигала катастрофа. Та в ці короткі роки безхмарного щастя його слід показати повновладним чоловіком, ідеальним батьком, вчителем цілої когорти учнів, що споглядає, як під його ногами спить гігантське місто в урочистому тумані, що завис на стрімких вежах.

І твори, вінчані красою і коханням,
Його юнацьких літ живуть зачаруванням.

(Продовження в наступному номері.)

ПОРУШНИКИ СПОКОЮ

На початку 60-х років громадськість Рурського промислового району з цікавістю стежила за гучним скандалом. Газета «Ех дер цайт», що виходить у місті Реклінгхаузені, надрукувала розповідь про випробування шахтового струга нової конструкції, який відірвав голову штейгеру і покалічив багатьох гірників. Це був уривок з роману тоді ще маловідомого письменника-шахтаря Макса фон дер Грюна «Світляки і полум'я». Познайомившись із цим уривком, підприємці й впливові діячі ХДС почали тиснути на Грюна і на видавництво «Шаулюс», в якому мав вийти роман, вимагаючи вилучити з твору цей епізод. Коли ж письменник і власник видавництва Георг Біттер відмовилися це зробити, в наступ пішла фірма «Вестфалія — Люнен», що виготовляє машини для гірничої промисловості. Грюна, який вісім років працював у шахті вибійником і водієм локомотива, двічі потрапляв у завал і сам був покалічений стругом, фірма звинуватила в необізнаності з виробничим процесом і подала позов. Вона вимагала від видавництва і письменника відшкодування збитків на суму в 100 000 марок. Цього разу суд виправдав Грюна і видавництво. Але письменника-початківця одразу ж звільнили з роботи, і він потрапив до «чорних списків».

Ця історія спростовує не тільки тезу про «свободу творчості» митця в капіталістичному суспільстві. Вона розвінчує і легенду про відсутність класових суперечностей і класової боротьби у високорозвинених країнах буржуазного Заходу, про «інтеграцію»,

тобто розчинення робітничого класу в загальній масі населення, про те, що він нібито втратив свою революційність.

Сучасна художня література капіталістичних країн, присвячена проблемам праці й робітничого класу, переконливо спростовує міфи буржуазної ідеології про суспільство «народного капіталізму» й «соціального партнерства», про «класову гармонію» і «співробітництво праці й капіталу». Ця література відображує складні явища в робітничому середовищі; вона відбиває той неспростовний факт, що в умовах буржуазної системи робітництво є найбільш експлуатованим класом, і той об'єктивний стан речей, про який говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС: «Події останнього п'ятиріччя в капіталістичному світі повною мірою підтвердили значення робітничого класу як головного й найсильнішого супротивника влади монополій, як центру притягання всіх антимонопольних сил».

Західнонімецькі літератори не можуть ігнорувати роль робітничого класу в соціально-економічному й політичному житті країни; інтерес до цієї теми пов'язаний також з інтенсивним процесом загальної «політизації» літератури та мистецтва у ФРН.

Західнонімецька література про робітничий клас народилася наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Її колискою стала промислова Рурська область. Ініціаторами об'єднання робітничих літераторів були рурські гірники.

Важливу роль у згуртуванні

літературних сил західнонімецького робітничого класу відіграв Фріц Хюзер (1908 р. н.), член СДПН, в минулому металург і шахтар. Літературний хист і знання допомогли йому здобути вищу бібліотечну освіту. У 1946 році Хюзера було призначено директором Дортмундської міської бібліотеки, яку цей безкомпромісний і безкорисливий ентузіаст книги, неодноразово вступаючи в конфлікти з місцевою владою, перетворив на книгосховище міжнародного значення.

У 1958 році в новому приміщенні Дортмундського Будинку міських бібліотек з ініціативи Хюзера було відкрито для громадськості «Архів робітничої поезії і соціальної літератури». Цей архів Хюзер протягом багатьох років збирав і систематизував самотужки, прагнучи спорудити пам'ятник «письменникам у синіх блузах». В Архиві нагромаджено величезний матеріал, що дозволяє простежити розвиток робітничої тематики в німецькій літературі з середини XIX століття і до наших днів.

До Архиву потяглися робітничі письменники Руру, він став місцем зустрічей літераторів, соціологів, науковців. 31 березня 1961 року там зібралися 10 письменників-робітників, і з ініціативи Фріца Хюзера, Макса фон дер Грюна, профспілкового функціонера, літературознавця Вальтера Кеппінга і гірничого службовця та журналіста Гейнца Костерса було засновано «Робітничий гурток для художнього відображення світу індустріальної праці», який незабаром дістав назву Дортмундської «Групи-61».

Група розгорнула активну громадсько-літературну та видавничу роботу (конкурси, дискусії, широке обговорення літературних творів, публічні читання, читацькі конференції, випуск збірок та антологій тощо), кількість її членів невпинно зростала — до неї приєднувалися літератори з різних кінців ФРН, з Голландії, Австрії, Швейцарії.

За прикладом цієї групи були створені «Школа робітників-письменників» у Гамбурзі (1968), «Верккрайз-70» — гурток робітничих письменників з відділеннями в 12 містах ФРН, «Червона гвоздика» — об'єднання прогресивних художників і діячів куль-

тури Рурської області (1970) та ін.

Отже, у ФРН було покладено початок рухові за створення мистецтва, пов'язаного з проблемами робітничого класу. Цей рух, який відкриває нові перспективи для розвитку прогресивної західнонімецької культури, вже дав помітні практичні наслідки.

Західнонімецька література про світ праці позначена широтою охоплення дійсності, багатством проблематики, жанровим розмаїттям (поезія, художня проза й публіцистика, драматургія).

Робітнича поезія представлена іменами гірників Йозефа Бюшера, Віллі Бартока, Курта Кютера, дочки паровозного машиніста, в минулому сільської вчительки Хільдегард Вольгемут, теслі Артура Граніцького, колишнього робітника Петера-Пауля Цаля та багатьох інших.

Пафос їхніх творів — в емоційному, іноді підкреслено брутальному зображенні тяжких умов праці, які, незважаючи на науково-технічну революцію, мало чим відрізняються від тих умов, що існували в минулі епохи. «Клоака стічних каналів, наповнених нечистотами, море дьогтю і нафталіну, машинні екскременти, і ніч, що сичить і бушує, коли коксувальна піч стрімко викидає свій стиснутий вогнедишний кулак, який б'є в густу завісу чаду» (Бюшер, «Нічний Емшер у Хорсті»). Барток порівнює шахтарів із хирлявими берізками, що ростуть на відвалах пустої породи: «Через пил і чад легені беріз, які мріють про весну, зруйновані силікозом». Кютер у вірші «В ритмі шахтарського життя» змальовує безрадісне існування людини, приреченої від юності до скону гарувати під землею: «Завжди та сама дорога! Завжди та сама мета: я прямую до шахти, біля залізних воріт показую перепустку, рука затискує жетон, знімає вішалку для одягу. Завжди та сама гра! Завжди та сама мета... Така моя земна доля! Такий мій земний шлях!» Вольгемут з гіркотою і болем пише: «...я раб машини, лакей на службі у сталевих велетнів» («Старий гірник у сучасній лаві»).

Робітнича поезія вражає багатством форм, високою емоційністю. Для неї характерні вдале, художньо виправдане застосування ви-

робничої лексики, відповідні неологізми, різноманітність ритмо-мелодики (традиційні розміри й римування, вільний вірш, народно-пісенна ритміка тощо), свіжість тропів та інших зображальних засобів: «Місто зачісує вгору волосся диму», «Миська тиша опівночі зачумлена світлом», «Людина довго й болісно приборкує понеділок — цього підступного бика, якого дратує червоний колір неділі».

Новелісти теж вводять читача в атмосферу фізичної праці. Місце дії їхніх творів — це переважно великі підприємства: шахти, заводи, будівельні майданчики. В новелістиці можна виділити кілька головних ідейно-тематичних ліній.

Письменники прагнуть показати в художній формі незадовільний стан охорони праці, що тягне за собою аварії й нещасні випадки (Клас Еверт Евервін, «Нещасний випадок»; Едгар Штрухгольд, «Фабрика пфенігів»; Детлев Марвіг, «Новачок»; Гюнтер Вестергоф, «Акти мертвих»; Макс фон дер Грюн, «Виробничий радник»). Вони підкреслюють, що робітники з відразою ставляться до своєї роботи, бояться машин, не довіряють новій техніці, бо вона не полегшує ні праці, ані матеріального становища. Автори знову й знову повертаються до теми експлуатації робочої людини, пишуть про сваволю адміністрації, майстрів, зумовлену гонитвою за максимальним прибутком (Бруно Глуховський, «Коли зупиняється струг»; Макс фон дер Грюн, «Маски», «Якби це були тільки фарби», «Рішення», «Ялівцевий король»; Ангеліка Мехтель, «У скляному квадраті»; Д. Марвіг, «Прогул», «Звичайнісінький день»).

Письменники відображають і тяжке становище трудящої жінки (Елізабет Енгельгардт, «Віч-навіч»), пишуть про жорстоке визискування безправних іноземних робітників (Гюнтер Хербургер, «Сезон»; Б. Глуховський, «Смоло-скип на ім'я Антоніо»).

В окремих новелах відбито кризисні явища в економіці, закриття підприємств, загрозу безробіття тощо (Й. Бюшер, «Повідомлення з одного рурського міста»; Г. Вестергоф, «Звістка для нащадків»; Б. Глуховський, «Водяна гармата»).

Одна з чільних проблем новелістики — відчуженість робітника від його праці, яка призводить до відчуженості від робітничого колективу, від суспільства взагалі, від рідних і близьких, навіть від власного «я». Сама система організації праці, шалений її темп перешкоджають виникненню почуття колективізму серед трудящих, перетворюючи робітників на конкурентів (Е. Енгельгардт, «Між шостою і шостою»; Дітер Форте, «Один день»).

Ідейні позиції названих новелістів неоднакові. Оповідання деяких авторів пройняті песимістичною думкою про одвічну самотність та безправ'я трудівника (Д. Марвіг), але переважна більшість письменників, теж обмежуючись констатацією фактів, добирає, проте, ці факти так, що створюється типізована картина становища сучасного робітництва; таке об'єктивне зображення ховає в собі й активне засудження капіталістичної системи. Нарешті, у деяких, щоправда, нечисленних новелістів подибуємо спроби зобразити організований колектив та його боротьбу за економічні й політичні права, спроби створити образи передових, класово свідомих робітників, пояснити соціальні причини певних суспільних явищ.

Якщо в XIX столітті в Німеччині робітнича тема художньо втілювалася майже виключно в жанрі поезії, то тепер у присвяченій робітництву літературі ФРН чільне місце посів роман. Такого розквіту роману про робітничий клас, як у 1960-х роках, німецька література критичного реалізму не знала.

Цей роман також відзначається ідейною строкатістю, для нього характерні широкі пошуки в царині тематики, композиції, стилю, художніх засобів.

Романісти звертаються до історичного минулого німецького пролетаріату, до його життя й боротьби в 1910—1920-их роках. Цій темі присвячено опубліковані 1965 року романи Б. Глуховського «Медова хатина» і Карла Генріха Хельмса «Крупн і Краузе». Сучасності присвячені романи Грюна «Люди в подвійній ночі» (1962) і Глуховського «Пролом» (1964). Карл Альфред Волькен («День виплати», 1964) і Крістіан Гейслер («Холодні часи», 1965) роблять спробу відтворити

один робочий день трударя. Певний критичний етап у житті своїх героїв змальовують Зігфрід Ленц («Людина в потоці», 1957), Грюн («Світляки і полум'я», 1963; «Два листи до Поспішила», 1968), Глуховський («Кривава криця», 1970). Евервін у романі «Люди з Краля» (1961) розповідає про долю німців, яких не торкнулося «економічне чудо» і які мусять тулитися в бараках, у так званих бідновілях поблизу великих міст. У романах Гейнца Кюппера «Молоко і мед» (1965) і Вольфганга Кернера «Переміщення» (1966) відбито долю нижчих службовців — «пролетарів у білих комірцях».

За художньою формою згадані романи не схожі між собою. Якщо Ленц, Глуховський, Кернер будують розповідь у традиційно фабульній, хронологічній манері, то Волькен і Евервін обирають певний критичний період (день, кілька днів) в історії героя і кризь призму цього критичного моменту «пропускають» його життєвий шлях. Гейслер «монтує» хроніку «потоків свідомості» двох дійових осіб — робітника-екскаватора Яна Алерса та його дружини Ренати і водночас коментує цю хроніку. Роман Кюппера є діалоговою розповіддю, де слово надається кожній із дійових осіб. Дійовою особою є й сам автор-оповідач. У романах Грюна по-різному сполучаються згадувані вище художні компоненти.

Автори названих творів викривають підприємців та їхніх прислужників, протестують проти безправ'я трудящої людини. Грюн і Гейслер рішуче засуджують ту частину німецького робітництва, яка не встояла перед тиском буржуазної ідеології, продалася, загрузла в багні егоїстичних споживацьких інтересів, утратила почуття робітничої гідності й солідарності і стала на шлях зради свого класу.

З найцікавіших і найпопулярніших творів художньої публіцистики, присвячених робітничій темі, варто назвати репортажі молоді письменниці і кінорежисера Еріки Рунге «Ботропські протоколи» (1968), журнальні й газетні виступи Ангеліки Мехтель. Найяскравішим явищем у цьому жанрі є творчість Гюнтера Вальрафа, який плідно наслідує традиції

«несамовитого репортера» Егона Ервіна Кіша.

Щоб проникнути у «свята святих» різних установ ФРН, щоб дістати змогу висвітлити їх діяльність, так би мовити, «зсередили», Вальрафа раз у раз доводилося вдаватися до журналістського «маскараду». Він видавав себе за радника міністерства внутрішніх справ, фабриканта напалму, агента політичної поліції, члена неофашистської організації, співробітника міністерства оборони.

Два роки Вальраф працював простим робітником — біля конвейера, на верфях, біля домни. Трудовий досвід письменника дістав документально-художнє відбиття в книзі нарисів «Ти нам потрібен» (1966).

Нариси захоплюють і змістом, і художньою формою: стрункою побудовою, різноманітністю композиційних шарів (особистий досвід, бесіди з робітниками і їхні розмови між собою, соціологічно-статистичні дослідження, авторські висновки), влучними характеристиками персонажів, відтворенням специфіки їхньої мови, багатством інтонацій (об'єктивно-діловита розповідь, гірка патетика, іронія, сарказм), нарешті, глибокими соціально-економічними узагальненнями.

З драматургічних спроб можна назвати телевізійну п'єсу Грюна «Вільний час» (1968), присвячену трагічній долі хворих на силікоз шахтарів, п'єсу «Лихо» (1969), де йдеться про взаємовідносини різних робітничих поколінь, його радіо- і телеп'єси «Смог» (1966), «Нова зміна» (1968), «Один місяць в останньому році» (1970). Великий резонанс мав поставлений у Геттінгені режисером Гюнтером Флекенштайном спектакль «Репортаж із класового суспільства» за мотивами «Ботропських протоколів» Е. Рунге.

У творах згадуваних поетів, прозаїків, публіцистів, драматургів робітнича тематика поєднується із засудженням фашистського минулого Німеччини і з викриттям цього «неперебореного минулого» в сучасній дійсності, із зображенням політичної обстановки в країні, з питаннями боротьби проти милітаризму, неонацизму, реваншизму, з утвердженням ідеї мирного співіснування народів.

На противагу модерністському мистецтву, в кращих творах про робітничий клас характерна для капіталістичного світу проблема відчуження розглядається не як одвічний феномен людської самотності, а як конкретне відчуження робітника від продукту його праці. Тому головний конфлікт — «людина і суспільство» — розв'язується не умоглядно, не абстрактно, а як конфлікт громадський чи загострено класовий.

Це дає право твердити, що в цій, реалістичній літературі може з'явитися повноцінний художній образ активного героя-робітника, здатного свідомо протистояти капіталістичному суспільству і зробити вагомий внесок у докорінне перетворення цього суспільства. І хоча такого героя робітника література ФРН ще не створила, хоча її представники часто або зовсім не бачать виходу з глухого кута, або шукають утопічний «третій шлях» і змальовують робітника переважно тільки як жертву монополістичної системи, сам вибір робітничої тематики та її тлумачення, безсумнівно, відбивають позиції прогресивної громадськості ФРН, яка не бажає миритися з існуючим станом речей.

З середини 60-х років навколо робітничих проблем у літературі, зокрема, навколо діяльності Дортмундської «Групи-61», розпалася ідеологічна боротьба, яка точиться й понині. Вона захопила досить широкі кола літературної, та й не тільки літературної громадськості ФРН.

Робітничих письменників підтримали західнонімецькі комуністи, прогресивна періодика ФРН, літературознавці Німецької Демократичної Республіки. Водночас деякі суперечливі ідейні настанови «Групи-61» викликали цілком слухні заперечення з боку прогресивної західнонімецької критики й літераторів НДР.

Глумом і наклепами зустріла виступ «Групи-61» реакційна, зокрема шпрінгерівська, преса. Водночас буржуазне літературознавство, виявляючи нібито доброзичливе зацікавлення робітничою проблематикою в мистецтві, намагається спрямувати її розробку в русло ревізіонізму, екзистенціалізму, модернізму. А деякі реакційні теоретики закликають перетворити присвячену робітни-

цтву літературу Заходу на антипод мистецтва соціалістичного реалізму.

Тиском з боку буржуазної ідеології, впливом антирадянської і антикомуністичної пропаганди зумовлена певною мірою боротьба, що точилася всередині «Групи-61». Події останнього часу свідчать про те, що об'єднання переборює вплив буржуазної ідеології, що воно прагне й надалі лишатися школою розробки соціальних питань у мистецтві. В січні 1970 року «Група» очистила свої лави від тих, хто «каламутив воду», і хоча вона зменшилася (в 1963 р. до неї входило 23 особи, нині — 18), зате стала монолітнішою.

Немає сумніву, що 70-ті роки ще рішучіше поставлять західнонімецьких письменників, які розробляють робітничу тему, перед вибором: або орієнтація на «літературу факту», на пасивну фіксацію соціальних суперечностей, або поворот до «літератури тенденції», до відображення класової боротьби. Перший шлях означає «занурення» в «загальнолюдську», тобто абстрактно-дрібнобуржуазну стихію, отже, ідейну й естетичну безвихідь. Другий сприятиме «проривові» в суспільно-політичну сферу. В творах останнього п'ятиріччя (вірші Бюше-

ра, Лімперта, романи Гейслера, Грюна, Кернера, Кюппера, репортажі Вальрафа, Рунге) спостерігаємо тенденції саме до такого «прориву». Усвідомлюючи потребу об'єднання не тільки в національному, а й у міжнародному масштабі, представники «Групи-61» (Грюн, Кернер, Мехтель, Редінг, Вальраф, Цаль) у квітні 1970 року відвідали Швецію, де зустрічалися з широкими колами шведської інтелігенції, робітничого класу, зі шведськими письменниками, що розробляють робітничу тему. Ініціаторами цього заходу були Шведський письменницький центр та Інститут німецької культури в Стокгольмі, які зафіксували наслідки цієї зустрічі у своєрідному бібліографічно-антологічному виданні під назвою «Стокгольмський каталог Дортмундської «Групи-61» (1970).

Каталог містить відповіді на запитання, з яким його упорядники звернулися до кожного із членів Дортмундської «Групи-61»: «Чому ви як письменник обрали темою своєї художньої творчості світ праці?»

«Моя робота... повинна примусити замислитися над суспільними відносинами, які ще є панівними в даний момент», — відповідав Едгар Штрухгольд. Йозеф Ре-

дінг розповідав: «Коли помер мій батько, його ховали в заштопаних шкарпетках. Це була, власне, половина його майна, набутого за сорок років праці. Друга половина — цілі, «недільні» шкарпетки — дісталася мені. Батько працював дуже багато — в робочий час і в наднормові зміни, в будні й у вихідні дні. Чи працював він на себе, чи був рабом, одуреним, безсоромно експлуатованим? Хто заробляв на батькові? Хто винен у тому, що його життя було таке коротке? Я й намагаюся це з'ясувати...» Ернст Відеман сказав: «Всяке мистецьке зусилля є гуманним актом. Коли я говорю про свій біль, я не можу ігнорувати каменюку, об яку розбив коліно. Це і є відповіддю на питання, чому я пишу літературні твори, присвячені світові праці». Отже, не випадково девізом «Групи-61» стали слова з вірша Х. Вольгемут: «Ми заважаємо? Але ж це наша мета!»

Такі програмні настанови митців, бурхливі ідеологічні сутички навколо мало не кожного їхнього твору свідчать про те, що письменники систематично й відчутно порушують спокій самовдоволеного «суспільства добробуту», тривожать його совість, сприяють пробудженню громадської думки.

ФОЛКНЕР:

НА ПІДСТУПАХ ДО СТИЛЮ ПИСЬМЕННИКА

Про Вільяма Фолкнера (1897—1962) написано багато книжок і статей усіма мовами. Про сутність його спадщини, про окремі моменти його творчості й досі точаться суперечки. Наш читач ще не має всебічного, повноцінного літературного портрета Фолкнера; ще й тепер декотрі критики дозують чисто механічно елементи модернізму й реалізму в його творчості (мовляв, лише після появи трилогії — «Сільце», «Місто», «Особняк» — Фолкнер став «критичним реалістом», а доти числився в модерністах). Поверхове знайомство з творами Фолкнера призводить до фактичних перекохань, декому аж падо кортить убити в готову схему незвичну письменницьку індивідуальність. Проте з кращих робіт радянських дослідників (насамперед це слід сказати про праці П. Палієвського) вимальовується образ Фолкнера, творця величезної Йокнапатофської епопеї, художника не одного значного, і все-таки неподільно-єдиного в своєму гуманізмі. Нижче наведені нотатки зовсім не претендують на нове слово у фолкнерознавстві, ці роздуми лише наслідок перекладацького заглиблення в стиль Фолкнера і вияв чи-

тацького захоплення його творчою снагою.

В того, хто тільки-но знайомиться з Фолкнером, найперше виникає враження, ніби він опинився перед гірським важкодоступним масивом. Це враження має свої підстави. Насамперед — Фолкнер приголомшує: численністю героїв, і тих, які діють у даному творі, і тих, яких побіжно згадано; численністю подій та явищ, — одні з них розвивають сюжет і розгортаються на очах у читача, а інші існують лише в згадках героя (чи розповідача) і не раз далеко відходять від сюжетного струменя. Приголомшує «великогабаритністю» фрази, в якій поєднано теперішнє й минуле, дійсне й уявне, чин і думку, конкретне й абстрактне. Вражає багатством несподіваних образів-асоціацій... Авторкові наче зовсім байдуже, що це ж ми тільки вступаємо до його світу, він не хоче вповільнити навалний потік реальної і поетичної інформації, а то й зупинити якийсь кадр і тим самим полегшити нам перехід через поріг Йокнапатофи, краю, породженого уявою письменника і «приписаного» до штату Міссісіпі на півдні Сполучених Штатів.

Мало того — він мовби зуміє не нагромаджує складності. Біографії його героїв часом доводиться «монтувати» з деталей, розкиданих у кількох романах, повістях та оповіданнях, поведінка їх для людини, що не знає інших творів, інколи невмотивована, колізія, започаткована в одному творі, розв'язується аж ген в іншому і т. д. При цьому частенько трапляється зміщення характеристик, дат, імен тощо. Скажімо, Бун Хогенбек із роману «Крадії» (1962) — персонаж і низки інших творів. У повісті «Ведмідь» (1942) — він той самий вдачею, того самого походження і того самого віку, хоч дія тут відбувається років на двадцять давніше, ніж у романі. Образ добродушного резонера Ратліфа, Стівенсового приятеля, проходить через добрий десяток романів та оповідань («Сарторіс», «На смертному ложі», «Сільце» та ін.), і в перших із них він мав наймення Сюрат. Флем Сноупс, теж герой багатьох творів, спершу зовсім не був такою майже демонічною постаттю всежерного скоробогатяка-імпотента, якою став у трилогії. Малий Мелісон і його дядько, правник Гевін Стівенс — персонажі «Порушника праху», «Гам-

біту конем» та інших творів — теж не всюди ідентичні. Воно й природно: з бігом тих трьох десятиріч, коли створювався Йокнапатофський цикл, змінювався сам автор і мусили змінюватись і його йокнапатофці. У цьому давався взнаки рух часу і — що важливіше — знаходила вияв буйна сила Фолкнера-творця: він ніколи не міг переповісти ту саму історію, щоб не внести в неї нових деталей та нюансів, які подеколи істотно змінювали ціле і не узгоджувалися з написаним раніше. І він не спускається до такого «педантизму», щоб конче усувати розбіжності в хронології чи характеристики, і то аж настільки, що часто героїв наділяє однаковими іменами (Девід Хогенбек з новели «Залицяння» і Меліса Хогенбек з «Міста» і «Гамбіту конем» — ніякі не родичі Бунові Хогенбеку, так само, як і пресвітеріанський екс-пастор Гайтауер зі «Світла в серпні» лише однофамільці баптистському пасторові Гайтауеру, згаданому в «Крадіях»), або й навпаки (кінь, на якому негр Маквіллі бере участь у верхогонах, спочатку в англійському тексті «Крадіїв» називається «Акрон» — іменем легендарного сабінського царя, а далі — «Ахерон» — за давньогрецькою міфологією, це назва річки в підземному царстві).

Фолкнер раз у раз повертався не тільки до тих самих героїв, а й до тих самих символів чи тем. Психологічно однотипними є постаті Мінні Купер (оповідання «Посушливий вересень») та Емілі Грірсон (оповідання «Троянда для Емілі»): збігаються значною мірою і обставини їхнього життя, і їхня символіка — обидві вони уособлюють безпорадність людини перед невблаганністю часу. Тільки в Мінні це втілення літнього віку й відлюдькуватості, а в Емілі — соціально вагомий символ віджилості давнього Півдня. Про підупад Півдня, колись робовласницького і аристократичного, розповідає Фолкнер і в «Крику й шалові» (на сучасному йому матеріалі — твір написано 1929 р.), і в «Авесаломе, Авесаломе!» (де дію перенесено в XIX ст.). В «Реквіємі по черниці» (1951) Фолкнер підсумовує сюжет «Припухлу» (1931), епізоди «Сільця» (1940) й «Міста» (1957) повторює в «Особняку» (1959)...

Вражений усією цією складні-

стю й заплутаністю, дехто заплінається на порозі Фолкнера, складає присуд про неприступність його, і на тому кінець. Але той, хто не пошкодує зусиль на повторний захід, на п-ній сторінці здивовано відкриває для себе в хаотичному, здавалося б, нагромадженні слів та речень — суворо впорядкований плин подій, думок та емоцій, плин, в якому синтаксична ускладненість лише оболонка, лише форма подачі неперервного і об'ємного процесу життя; плин, в якому перебої думки лише спосіб передати рясноту асоціацій людського мислення.

Фолкнер так пояснює свою прихильність до довгих речень: «...не існує ніякого було, бо минуло є. Воно частина кожного чоловіка, кожної жінки, і то завжди, щохвилини. Всі його чи її предки, походження, все це присутнє як частина його чи її в будь-якій секунді. Так і людина, характер у будь-якій історії в кожний момент — це не тільки те, що вона становить, вона це те, що її створило; довге речення — це спроба звести її минуле і, можливо, майбутнє в одну мить, коли людина діє».

І тоді читач не зможе не погодитися з братом письменника Джоном Фолкнером, який зауважував: «Порівняйте Фолкнерову манеру викладу з тим, як ви самі думаєте, із власним вашим процесом мислення, і ви переконаєтесь, що ці його циклопічні набудови такої ж породи, як і ті думки, що проносяться одна за одною, нанизуються одна на одну, переплітаються і зміщуються у вас у мозку. Починається з однієї думки, яка породжує другу думку, та породжує третю... і так далі аж до кінця речення. Ось так читайте, і ви побачите, що тут все пов'язано, як ланки в ланцюзі...» (Дж. Фолкнер).

До крапки Фолкнер ставиться з певним застереженням, коли вона загрожує послабити фізичний динамізм або духовну напруженість оповіді, і часто функції її виконують крапка з комою, кома з тире, або й двокрапка, які меншою мірою творять перебої в ритмі, надзвичайно важливому елементі Фолкнерової поезики. З другого боку, вміщуючи в дужки роз'яснення, коментар, узагальнення, приклад, асоціацію, Фолкнер досягає подвійної мети: розгалужує

думку в межах того самого речення і зберігає (перед дужками і після них) ритмічний малюнок.

Варта уваги ще така особливість Фолкнерового стилю: письменник майже завжди мову веде «від розповідача», — чи це котрийсь йокнапатофець (роман «На смертному ложі» складається з шістдесяти монологів; в «Авесаломе, Авесаломе!» розповідачем виступає Квентін Компсон, у «Гамбіті конем» — Чарлз Мелісон, у «Крадіях» — Лусьєс Пріст), а чи сам автор (у повісті «Старий»). Тобто в подачі матеріалу повсякчасно присутній елемент співбесіди, розмови з самим собою і з читачем, думки вголос. Бо Фолкнер фіксував на письмі не так думку, як думання, і для читача головним є — щоб не запізно подолати бар'єр складної фрази, а якщо буде заповнено нашу увагу, загінотизовано інтелект — то саме ж цього й прагнув письменник: аби ми чимшвидше «вживалися» в ситуацію та психологічний стан героїв.

Внутрішній монолог у Фолкнера — значною мірою основа стилістики. Однак цей монолог, невіддільний від потоку свідомості героя, не просто технічний прийом: він часто зливається з монологом розповідача і геть увесь просякнений особистою зацікавленістю автора. Фолкнер ніколи не був «об'єктивний» щодо твореного ним світу. Якщо Балзак панував над матеріалом, відбираючи й подаючи його по-науковому скрупульозно, абстрагуючи його у своєрідний «світ у собі», то Фолкнер навпаки: «Я писав і продовжую писати, — визнавав він, — бо життя так сильно шарпає моє серце, що мені хочеться позбутися муки, — тоді я сідаю і виливаю свій біль на папір».

Письменник творив, одержимий причетністю до всього, що діється в його світі, він не відсторонював себе і читача від боріння пристрастей, не замикався в склепі холодної свідомості. У цьому сила й привабливість Фолкнера. З цим пов'язана багатоплановість його творів, наявність, поза побутово-реальним, також філософсько-символічного плану. Історично й соціально прив'язані до конкретного часу та місця, постаті й колізії творів Фолкнера завжди містять у собі щось узагальнене — люди-

на в її зіткненнях із собою самою, в її стосунках з іншими людьми, з природою, з технічним прогресом, людина та її обов'язок щодо минулого і щодо майбутнього. Причому оці дві верстви твору, поверхнева й глибша, часом майже ідеально співіснують, підсидуючи одна одну (як-от у «Ведмеді», темою якого є полювання на великого ведмеда і водночас — відступ незайманої природи під натиском цивілізації), а часом символіка радше затіює, ніж відтінює конкретний психологічний зміст образу. Цим же визначається чимало специфічних рис образотворчої поетики Фолкнера. Улюблений його художній засіб — антитеза: спокій і тривога, галас і тиша, рух і непорушність — дуже часто протистоять у творах Фолкнера; контрастні пари людських особистостей, контрастні пари означень (як-от: «рівненські й незрівнянні», «безборонна і неборонена»), антитечна побудова речень (типу: «не тільки.., а й», «ані.. ані»), така стилістична фігура, як оксиморон (образи: «безголовий крик», «пастор без церкви» тощо), — усе це притаманне поляризаційному світобаченню Фолкнера.

Своєрідна суб'єктивність стилю Фолкнера «заражає» читача, робить його немовби співучасником описуваних подій. Досягає цього письменник, між іншим, надзвичайно різноманітними засобами організації мови. Часто-густо порушуючи формально-граматичну правильність фрази, припускаючись алогізмів, він створює ілюзію «першоприсутності» при творенні думки, коли синтаксична й логічна впорядкованість не встигає за динамікою мислення та імпульсивністю емоційних переживань. З другого боку, постійні повтори слів та образів, морфологічних форм і синтаксичних зворотів, паралелізм у структурі окремих речень і цілих абзаців, перевисання речення до речення (характерні початки абзаців у Фолкнера: **але, отож, бо**) — допомагали письменникові зберігати єдність і спадкоємність людського досвіду, відтворюваного як процес.

Він був мало не закоханий у слово — може, точніше б сказати, у красномовство, сплачуючи цим данину давній південській традиції, що йшла не так від місцевої літератури, як від фолькло-

ру. У творах Фолкнера раз по раз повторюються своєрідні сценки на веранді сільських та містечкових будинків: збирається гурт фермерів чи городян у комбінезонах, присідають навпочіпки з люлькою та чаркою (чи й без неї), і починаються нескінченні розмови й пересуди, обговорення околичних подій, плітки й чутки, змагання в дотепності. Слово тут неабияк смакувалося, а мастаки в дотепах тішилися загальною повагою. Фолкнер якимось зауважив, що в громадянській війні Півдня з Північчю генерали Конфедерації через те й битви програвали, що задовго промовляли до свого війська.

Іноді ця закоханість у слово призводила до переборщень, коли слово ставало самодостатнім у творі: словесні блискітки та риторична орнаментика, неорганічні вкраплення суто книжної лексики, нав'язливі негативні суперлативи (типу: незрівнянний, нездоланний, непрокинений і т. д.), штучна розрідженість розповіді (як-от в «Порушникові праху»), бува, віддають несмаком. Ми часто посилаємось на відомий вислів Мопассана про те, що для кожної даної ситуації чи контексту існує одне-єдине найвідповідніше слово. Фолкнер, очевидно, ближче стояв до діалектичного розуміння взаємостосунку реальності й слова, яке завжди тільки відносно, тільки наближено покриває обсяг реальності. Отож і любив він уживати **або, абощо, чи як його там**, полишаючи тим самим необхідний мінімум простору для читачевої уяви; любив нагромаджувати дієслова-синоніми, посилюючи цим враження швидкості руху чи погляду, хоч у надмірі цей засіб ставав манірним; залюбки парував синоніми, тим самим не раз підривавчи вагомість обох слів. Зате Фолкнерове слово ніколи не є нейтральним, безстороннім носієм думки чи почуття.

Фолкнер не знав «остаточної редакції», не знав внутрішньої заспокоєності — повсякчас маючи на оці людину в її боротьбі зі своєю долею, він ніколи не підмінював руху життя статикою, і думка його не втрачала контакту з реальною дійсністю, а чутливість до складності буття ніколи не притуплювалася. Розкутість та свободу генія він ставив понад бездоганною витонченістю таланту і часто йшов на ризик можливої

поразки (і саме за цю рису високо цінував Томаса Вулфа, а Хемінгуеві закидав надмірну обережність), бо вірив і твердив, що іншого «шляху до створення чогось справді вартісного — немає».

Сім десятиріч тому Джек Лондон в одній зі своїх статей посилався на дедалі швидший темп життя і виводив звідси «тенденцію до стислості» в сучасному письменстві: тритомний роман заступається однотомином, а однотомином — оповіданням, «речення стають простіші й коротші» і так далі. Що в цьому міркуванні була певна слушність — не підлягає сумніву: досить послатись хоча б на стиль Е. Хемінгуея. Острах перед фальшивістю риторикою, образотворча скупість, динамізм зведених до мінімуму описів винесли Хемінгуея на гребінь світової літературної хвилі, породили сотні його наслідувачів. Але... поволи відходить у минуле полудень «Хемінгуеєвої ери в літературі», і все ясніше розуміється, що можна бути стилістичним епігоном Хемінгуея, але творчим продовжувачем у стилі — ні.

Прискорений рух людської історії у ХХ ст., висока нервова збудливість життя, оглушлива лавина інформації, що їй якось та треба давати раду, — для всього цього стислість як така занадто блаженський відповідник у літературі. (Та й чи не занадто це полегшений підхід до літератури — вимагати від неї тієї простоти, якої не дає нам саме сучасне життя?) Адаже, зрештою, той-таки Хемінгуей змальовував американців переважно в Європі, як вільних чи невільних вигнанців із Штатів, позбавлених рідного ґрунту, а відтак і всеосяжної повноти найрозмаїтіших зв'язків із середовищем, — і цим виправдана, згрубша кажучи, надзвичайна стриманість його стилю. А Фолкнер? Його герої тисячами приводів припнуті до свого краю, до Америки, та ще й провінційної, де все переплелось: родинні стосунки, і расові, й соціальні, а суспільні катаклізми, традиції та переживання минулого зумовили їхню поведінку. Виявляється, що багатогранна, аж до вигадливості, фраза Томаса Вулфа, Томаса Манна, Вільяма Фолкнера — чи й не сучасніша для нас супроти Хемінгуеєвої славнозвісної стислості і, либонь, перспективніша,

оскільки можливостей її далеко не вичерпано.

Є письменники, які «спускаються вниз» до читача, які забезпечують собі популярність, подаючи читачеві «готовий до вживання» духовний харч, проціджений, розжований і мало не перетравлений; читати таких письменників — це прогулянка, може, з приємністю, але майже без моралі. Фолкнер задля цього занадто гордий і свідомий свого покликання. Він воліє, щоб читач піднявся до нього. «На сон грядущий» Фолкнера не читають. Але ж за ці наші зусилля він винагороджує нас відкриттям того, чого ні з яких наукових студій не спізнати, — він дає нам відчуття дух і плоть Америки, її характер, її ество. Фолкнер заявляв: «Поетові дано право допомагати людині на тернистому її шляху, нагадувати їй про мужність, честь і гордості, про милосердя, надію, співчуття і посвяту... Поет не повинен бути лише хронікером людини: голос його мусить бути підоймою, підтримкою, допомогою для неї, щоб вона вижила і перемогла».

Фолкнер уперто намагався сам перевіряти всі істини. Він міцно стояв на землі свого рідного краю і правду життя відкривав для себе, долаючи нетрі модерністських збудень літератури ХХ ст. і щедро послуговуючись здобутками великих реалістів ХІХ ст. Фолкнера не зломилі незрозуміння, насмішки й опір обивательської провінційної Америки, в оточенні якої він жив і творив, бо ідеї його виходили, кінець кінцем, з «упертого, глибоко закоріненого народного ідеалу. В його голосі чути Америку, до якої можна ставитись не однаково, але в якій не помилишся і, зустрівшись, знатимеш, з ким маєш справу» (Палієвський).

Важливе питання — взаємозалежність чи не всіх творів Йокнапатофського циклу. Будучи самостійні, вони все-таки пов'язані взаємно в той особливий спосіб, що не можна повністю оцінити кожен з них, якщо читати твір відрубно від інших. Навіть у перебігу дій, у розвитку фабули незрідка пропадають певні відтинки, коли їх не підкріплено в свідомості читача згадками й асоціаціями з інших творів. «Кожна нова книжка (Фолкнера) наче сектор чи сегмент загальної ситуації, завжди наявної в голові в автора», — пи-

ше в цьому зв'язку Малколм Каудлі.

Звичайно, сучасний світ насичений і перенасичений інформацією, і література ХХ ст. дає стільки видатних творів, що їх усіх жодному читачеві не охопити. Фолкнер має значну читацьку аудиторію в різних країнах, вплив його в різних літературах дедалі помітніший, але тільки ревні аматори художнього слова перечитують усі його 18 романів і близько сотні оповідань. Для широкого загалу Фолкнер (як і майже кожний письменник, хоч би який великий) з необхідності є і залишиться автором лише «вибраних творів».

Звідси — проблема вибору. Щодо того, які твори у Фолкнера найвартніші, думки дослідників різноч. розбігаються. З огляду на різні критерії — соціальна чи расова проблемність, художнє новаторство, історизм — називають найрізноманітніші твори: «Крик і шал» (1929), «На смертному ложі» (1930), «Світло в серпні» (1932), «Авесаломе, Авесаломе!» (1936), «Зійди, Мойсею» (1942), трилогію про Сноупса, «Притчу» (1954), «Крадіїв», оповідань...

Але яких би добрих намірів не був сповнений читач, котрий хоче опанувати спадщину Фолкнера, постає питання: з чого починати? Тут знов-таки однозначної відповіді немає. Сам Фолкнер, коли його про це запитувано, раз назвав «Сарторіса», іншим разом — «Неподолані», ще іншим — «Порушника праху». Критики як на початок рекомендують ще й інших кілька романів (у тому числі «Крадіїв») або ж оповідання — безперечно, простіші композиційно та манерою викладу.

Проте рекомендації рекомендаціями, а практично ми почали знайомство з Фолкнером бідш-менш із кінця. З усього, що опубліковано дотепер українською мовою (п'ять оповідань та повість «Старий» у «Всесвіті»; три оповідання у «Вітчизні»), лише «Старий», «Троянда для Емілі», «Провалля», «Смертельний вилаз», «Пенсільванський вокзал» та «І все буде чудово» хронологічно відносяться до найактивнішого творчого періоду Фолкнера — 1929 — 1936 років. Не всі ці твори — досягнення Фолкнера, але кращі з них дають уявлення про своєрідність його стилю і світобачення.

Повість «Старий» — це твір, де порівняно менше даються визна-

ки пересадки Фолкнерового стилю: структурна аморфність чи надмірна розмаїченість мови. «Старий» — добре підтвердження тези дослідників про те, що Фолкнер найповніше виражає себе у невеличких за обсягом творах, коли твір народжується, так би мовити, єдиним творчим поривом, і де автор до самого кінця не випускає з ока загальної концепції, не дає розгукатися власній щедрий уяві.

Роман «Крадії» (опублікований торік у «Всесвіті») — чи не найлегший: хронологічний розвиток фабули майже безперервний, стиль твору майстерно узгоджений зі змістом.

До того ж «Крадії» можуть привити для читача за найкращий «вступ» до країни Йокнапатофи. Тут знаходимо весь суспільний спектр Фолкнера — білі й негри ідесь окрайцем на далекому історичному тлі індіанці-чикасо, перші поселенці на цій землі, білі злидарі, селяки й міщани, диваки й діловики, діти й старі. Ліричні та філософські пасажі «Крадіїв», останнього твору Йокнапатофської епопеї, дуже нагадують аналогічні місця в «Сарторісі», яким її започатковано. У «Крадїях» подібнемо типово фолкнерівські протиставлення й контрасти: Бач і Бун обидва хвальковиті, але в першого ця риса жорстока й самовладна, а в другого — якась хлоп'яча і навіть жертвна, дарма що вона й не підносить його до рівня шляхетності, властивої якраз негрові, Пошемові Гуду.

Цього року видавництво «Дніпро» вперше на Україні випускає твори Фолкнера окремою книгою. До однотомника входить, окрім «Старого» й «Крадїїв», цикл оповідань «Гамбіт конем».

В серії «Зарубіжна новела» підготовано до друку збірку Фолкнерової малої прози, яка містить усе найцінніше зі спадщини Фолкнера-оповідача, в тому числі й такі знамениті твори, як «Червоне листя», «Справедливість», «Посушливий вересень», «Дельта воссеї».

В серії «Вершини світового письменства» заплановано трилогію про Сноупса.

Крім того, розроблено проспект збірки творів В. Фолкнера в 9—10 томах, до якої включено переважну частину йокнапатофської епопеї, а також найкращі з інших його романів та оповідань.

Серго Кобуладзе. Портрет Данте Аліґ'єрі.

ПРІОР

ФЛОРЕНЦІЇ

*Присвячується пам'яті академіка
Олександра Білецького*

Наприкінці минулого сторіччя англійський історик і теоретик мистецтва Джон Рескін у чудовій книзі про рідне місто Данте назвав поета «центральною людиною світу», трохи переінакшивши те, що вже сказав про нього в одному зі своїх сонетів Мікеланджело. Рескін помер на самому початку нашого століття — 1900 року. Відтоді — цебто за якихось сімдесят років — з'явилося понад тридцять тисяч праць про Данте майже в усіх країнах світу. Літературу про творця «Божественної комедії» тепер практично неможливо оглянути, і його життя та творчість вивчають у багатьох країнах наукові організації й товариства, що носять ім'я «найвищого поета» (ці слова вибито на цоколі пам'ятника Данте у флорентійському храмі-пантеоні Санта Кроче).

Російський академік Олександр Веселовський в одній із своїх праць про Данте писав: «...Новітня критика зруйнувала майже все те, що тривалий час було в

ужитку під назвою його зовнішньої фактичної біографії». Ми не знаємо точної дати народження великого поета, не знаємо, ким був його батько, не можемо точно назвати його вчителів і визначити його освіту, не можемо з певністю перелічити всіх його дітей (припущення про те, що дочка Антонія, пішовши в черниці, прийняла ім'я Беатріче, не можна вважати остаточно доведеним) і назвати всі міста, в яких він жив у роки вигнання. Ми не знаємо жодного рядка, жодної літери, написаної рукою Данте, а маємо тільки копії його творів. Джанфранко Контіні, за редакцією якого видано ліричні поезії Данте, вважає, що двадцять шість з них, можливо, не належать йому. Попередник Контіні, визначний італійський дантолог Фратічеллі, категорично твердить, ніби Данте помилково приписано тридцять чотири сонети, тридцять канцон, три балади й три мадригали. Глибоке текстологічне дослідження здійснили італійські

вчені, звіряючи й порівнюючи сотні рукописів і стародруків «Божественної комедії», про перекручення в тексті якої Петрарка писав ще 1360 року в листі до Боккаччо.

Здобутки італійських учених, що відновлювали автентичний текст Дантових творів, заслуговують на найвищу оцінку, причому тут передусім треба згадати ім'я Мікеле Барбі (1867—1941), який віддав понад п'ятдесят років студіюванню всіх шестисот кодексів (тобто найдавніших рукописів) «Божественної комедії». Багато років Барбі видавав «Бюлетень Дантівського товариства», а після першої світової війни за його редакцією вийшли 25 томів «Studi danteschi» — збірок досліджень численних проблем, пов'язаних з вивченням життя і творчості Данте, його поетичної та філософської спадщини. Наслідки цих досліджень викладено в капітальних працях Барбі, що з'явилися в останні роки його життя.

Розвідки визначного італійського вченого немовби завершили той період вивчення Данте, коли було здійснено передусім дуже цінні філологічні дослідження, а також нагромаджено фактичний матеріал (маємо на увазі знайдені документи про родину й предків Данте, про реальних історичних осіб, що згадуються в його творах, про події, відбиті в «Божественній комедії». Нині кожній із ста пісень «Комедії» присвячено окрему працю, яка підсумовує матеріал, зібраний протягом багатьох років).

Особа й творчість Данте і в наш час не менше, ніж колись, валять до себе людську думку — причому дантологам нерідко закидають надмірну цікавість до, здавалося б, чисто біографічних відомостей. Не підлягає, однак, сумніву, що такі відомості можуть привести до надзвичайно важливих відкриттів. Так, 1924 року в місті Лукка було знайдено документ із згадкою про «Джованні, сина Данте Алігері з Флоренції» — а доти відомі були тільки сини поета Якопо й П'єтро. Дослідники цього документа намагалися (щоправда, безуспішно) знайти хоч якісь відомості про долю Джованні — можливо, позашлюбного сина Данте, — сподіваючись натрапити в такий спосіб на сліди рукописів його великого батька. Зовсім недавно італійський уряд асигнував чималу суму на просвічування мурів равенського монастиря, де скінчила своє життя Дантова дочка, бо цілком можливо, що саме там слід шукати схованку з рукописами, ба навіть автографами «Божественної комедії», завершеної, як відомо, в Равенні незадовго до смерті поета.

Припущення про існування такої схованки ґрунтується на тому, що католицька церква й світські власті Флоренції забороняли твори Данте, а його самого засудили до страти — спалення живцем. Через вісім років

після смерті поета, обставини якої не можна вважати остаточно з'ясованими, до Равенни навідався папський легат, кардинал Бертрандо дель Поджетто. Він зажадав від міських властей, щоб ті видали йому останки поета для привселюдного спалення разом з «еретичною» книгою Данте «Про монархію». Як ми дізнаємося з «Коментаря до «Божественної комедії», Боккаччо (на жаль, цей коментар не доведено навіть до кінця «Пекла») зауважив, що «тільки господь бог знає, чи справедлива була вимога кардинала». На щастя, цю вимогу належно оцінили мессер Остаджо да Полента, благородний флорентієць (valeroso fiorentino) Піно делла Тоца й родоські рицарі, що перебували в той час у Равенні. Вони наслідували приклад рейнграфа Гуго, який прийшов на Майнський синод у супроводі двадцяти тамплієрів, що їх звелів засудити Климент П'ятий, — цебто поклати руки на руків'я мечів. Кардинал Поджетто, так само як члени згаданого синоду, ретирувався з поспіхом, що не зовсім личив його високому сану.

Але після цього візиту кардинала та його втечі з Равенни, де на той час білі плащі тамплієрів поступилися місцем чорним плащам «родоських братів», чийсь дбайливі руки сховали всі Дантові рукописи. На початку XVI століття зникли з мовини його останки. І тільки 1865 року, коли весь світ урочисто відзначав 600-річчя від дня народження «найвищого поета», в Равенні за дуже загадкових обставин було знайдено скриньку з написом «кістки Данте». Саме ці останки й спочивають нині в равенському мавзолеї. Дослідники ж і досі плекають надію на те, що їм якимсь чудом пощастить віднайти Дантові рукописи.

Чому ж з такою непереборною силою валять нас до себе Данте і його велика поема, названа незабаром

після його смерті «божественною»? ¹

Дантова доля була, безперечно, трагічна. Ще перед тим, як його обрали членом Ради Ста, пріором Флоренції й наділили високими повноваженнями, призначивши членом флорентійської місії в Римі, він устиг уславитися вояцькими звитягами й здобути славу поета, мислителя й провидця. Та все ж, малюючи собі Дантів портрет, ми думаємо передусім про його «Божественну комедію», про ту, кажучи словами Пушкіна, «страшну істину», яка втілена в її образах.

Безліч спеціальних розвідок присвячено історичній документатії цих образів, але дивно було б убачати в них переважно відбиття політичної боротьби гвельфів та гібелінів, — не менш дивно, ніж, скажімо, трактувати «Мідного вершника» як поему про петербурзьку повінь. Значення «Божественної комедії» для всіх наступних епох, і нашої також, полягає перш за все в її воістину грандіозних філософсько-етичних узагальненнях. Фаріната дель Уберті в десятій пісні «Пекла» — не тільки вождь гібелінів, що переміг гвельфів під Монтаперті, але й, як підкреслює сам Данте, втілення тієї людської гідності, що допомагає цьому велетові, який не вірив у замогильне життя, «чоло підвівши й плечі», зневажливо оглядати «пекло».

Данте з глибоким співчуттям пише й про інших «грішників» — про Франческо й Паоло, чия історія вражає його до глибини душі, про філософа й поета Брунетто Латіні. Але, незважаючи на те, що клерикальні кола Італії неодноразово таврували «еретичність» Данте, творчість його вже в XIV сторіччі привертала до себе таку

¹ В опублікованій 1933 р. й потім перекладеній багатьма мовами книжці Джованні Папіні «Живий Данте» автор закидає поетові самовихваляння, хоча італійському літературові слід було б знати, що такі епітети, як «святий», «божественна» зовсім не стояли в авторському заголовку «Комедії».

увагу, що в деяких містах, на запрошення світських властей, почали виступати філософи, історики й письменники з лекціями про «Божественну комедію» та її автора. На цих перших «кафедрах дантології» у Флоренції, наприклад, виступав Джованні Боккаччо, в Болоньї — Бенвенуто Рамбальді да Імола. І потроху з цих «дантівських читань» почали виникати книжки про Данте й коментарі до «Божественної комедії». Першим автором таких коментарів був болонець Граціоло де Бамбальйолі, який закінчив свою працю через три роки після смерті Данте і, отже, за п'ять років до того, як мессер Остаджо да Полента й рицарі, що його супроводили, вигнали з Равенни папського легата, який по-блюзнірському зазіхав на останки Данте.

В ранніх трактатах про життя й творчість Данте переважають філософські й поетичні міркування. Біографічні відомості, як правило, надзвичайно скупі, навіть у широкому коментарі, названому ще сучасниками «найкращим» (*ottimo commento*) і написаному флорентійцем Андреа Ланча. Виняток тут становить Боккаччо, хоч до оповідей його, що мають часом анекдотичний характер, слід ставитися вельми обережно. Сучасні дантологи, зокрема Франческо Мадзоні, зазначають, однак, що навіть у найдавнішому з усіх відомих нам трактатів, написаному, як ми вже казали, Граціоло де Бамбальйолі, подибуємо вже чисто гуманістичне прагнення поєднувати аналіз художніх образів «Божественної комедії» з філософсько-етичними узагальненнями.

На тому етапі вивчення творчості Данте, початок якому поклали в 1955—1957 рр. коментарі до «Божественної комедії» Наталіно Сапеньйо, керівника кафедри історії італійської літератури Римського університету, саме така тенденція властива працям визначних

дантологів. Найвидатнішим з них у наш час, безперечно, слід визнати саме професора Сапеньйо, який опублікував, зокрема 1965 р., коли в усьому світі відзначалося 700-ліття від дня народження Данте, ряд статей, де наголошував на потребі вивчати етичні концепції «Божественної комедії». Ці концепції пов'язані, як показав ще швейцарський учений Йоганнес Андреас Скартацціні, з трагічними подіями початку XIV століття, що їх він описав у своїй тритомній «Дантівській енциклопедії» (Мілан, 1896—1905), в докладних коментарях до «Комедії», з якими вона багато разів перевидавалась, і в монографії, перше видання якої вийшло 1879 р. Майже через півстоліття Бенедетто Кроче виступив з такою тезою: через те, що «Божественна комедія» є твором «зашифрованим», а таємниці цього шифру ми не знаємо, то, вивчаючи велику поему, можемо дати лише естетичну оцінку її художніх образів, розглядаючи їх як виплід геніальної творчої уяви Данте. Така позиція, природно, вже не прийнята, бо Скартацціні зібрав силу-силенну фактів, які спонукають до роздумів і дають багатющий матеріал для історичних, а часом і хронологічних зіставлень.

Насамперед, слід звернути увагу на те, що в першій кантиці «Божественної комедії» звичайно бачать грандіозну і до того ж намальовану з разючою силою картину страхіть, яка, здавалося б, ґрунтується на релігійному уявленні про загроби мук.

Закінчуючи свої мандри по пеклу, Данте, завдяки могутній підтримці свого проводиря — Вергілія, добирається до самого Люцифера, який гризе тіла Іуди Іскаріотського, Брута і Кассія. Таке поєднання імен всякому теологові, особливо ж середньовічному, не могло не видатися дивним, бо, якби Данте був правдивим католиком, то, звичайно, кинув би в пашу Люци-

ферові передусім тих «грішників», яких найдужче ненавиділа і проклинала церква. Проте Арія Александрійського, найненависнішого церкви «єресіарха», що заперечував божественність Ісуса і вважав його лише «досконалою людиною», згадано в «Божественній комедії» тільки побіжно («Рай», пісня 13). А поєднання імен Іуди, Брута і Кассія показує, що найгіршим пороком, який заслуговує на найтяжчу кару, Данте вважав зрадництво, бо, хоч якими мотивами керувалися вбивці Цезаря, вони в очах поета були передусім такі самі зрадники, як Іуда.

Ще Скартацціні звернув увагу на те, що найнещадніше Данте в усіх трьох частинах (кантиках) своєї поеми таврує короля Філіппа Четвертого французького і папу Климента П'ятого, які були керівниками розправи з рицарями ордену тамплієрів, що тривала сім років — з 1307 по 1314. Саме в ці роки, як гадають багато авторитетних дослідників, створювалося «Пекло», а можливо, і «Чистилище». Тому важко припустити, як підкреслює Барбі, що Данте перебував у Парижі до 1308, а на думку (втім, теж нічим не обґрунтовану) інших — аж до 1310 року, тобто в той час, коли в столиці Франції нікали вивідачі короля, котрого Данте також звинуватив у зраді.

Як відомо, саме тамплієри врятували життя Філіппові в 1304 році, давали йому гроші й довірливо прийняли його запрошення перенести до Парижа резиденцію великого магістра. Та невдовзі король пограбував орден, привласнив його замок і розпочав винищення рицарів, що закінчилося прилюдним спаленням великого магістра, який, задихаючись від диму на вогнищі, покликав на «суд божий» короля і папу. Було це в березні 1314 р., а в квітні помер «пастир беззаконний», як назвав Данте папу, восени ж і король. Обидві ці смерті відо-

бражені в «Божественній комедії»; як вважає французький дантолог Анрі Лоньйон, чутки про них невдовзі дійшли до Парижа і навели не менший страх, ніж переказуване з уст в уста «прокляття великого маістра». Синові Філіппа, королеві Людовіку Десятому, доводилося силою змушувати священників служити меси за упокій душі його батька. Один по одному гинули в молодій віці французькі королі, їхні родичі та прибічники.

В останній пісні «Чистилища» є «пророцтво» (такої форми надає Данте деяким образам своєї поеми), де говориться, що короля й папу погублять якісь загадкові «п'ятсот п'ятнадцять». Існують найрізноманітніші тлумачення цих слів, аж до спроб звести їх то до числової символіки, якою так віртуозно користувався Данте, то до буквенної розшифровки (римські цифри, як відомо, являють собою букви латинського алфавіту). Але існує ще одне, мабуть, найвірогідніше тлумачення: що «п'ятсот п'ятнадцять» — це справді п'ятсот п'ятнадцять і що така була реальна кількість уцілілих рицарів, які стали месниками і подбали про те, аби виконати вирок, що його виніс папі й королю великий маістр ордену.

Зазначимо також, що всі тамплієри, заарештовані в Равенні за наказом папи (згідно з його буллою від 12 серпня 1308 р.) і віддані до суду «синаду», були звільнені вже 1310 року. Саме до Равенни подався і Данте, щоб провести там останні роки свого життя і дописати «Рай», в останніх піснях якого з'являється, замінивши Беатріче, третій проводир Данте, що торує йому шлях до вершин Емпірею. Всупереч католицькій «небесній ієрархії» і багаторічним намаганням теологів побачити в Данте правдивого томіста, цим проводирем виявляється не «ангелічний доктор» Томас Аквінат, а Бернард

Клервоський, патрон ордену тамплієрів.

Природно, постає питання, що спільного могло бути між багатими і могутніми рицарями ордену храму і вбогим поетом, що спізнав,

«...яким солоним тістом
Смакує хліб чужий, як твердо вгору
І вниз ходити сходами чужими»

(«Рай», пісня 17, т. зв. «Пророцтво Каччагвіди», поетового предка)? Згадаймо, однак, скільки крові пролив Філіпп Четвертий, винищуючи «еретиків» — альбігойців, згадаймо, що найбільшу жорстокість світська й духовна влада виявляла, розправляючися з катарами, вчення яких, виникле на Балканах, поширилось і у Франції, з болгарськими богумилами і з усіма іншими сектами, в основі світогляду яких лежав дуалістичний принцип боротьби добра і зла. На цьому принципі, що заперечував догмат «спокутування гріхів», отже, і владу церкви над долею людини, судячи з усього, й ґрунтувалося «таємне вчення» тамплієрів, яке, очевидно, знав Данте, котрий обстоював свободу людської думки.

Не слід, певна річ, вважати короля Філіппа «поборником благочестя», але донесення шпигунів канцлера королівства Гійома де Ногаре (який, очевидно, теж опинився в руках «п'ятисот п'ятнадцяти») давали змогу оволодіти незліченними багатствами, хай навіть ціною зрадницького вбивства кількох тисяч чоловік. Король, що офіційно носив титул «найхристияннішого», винищив більше християн, аніж будь-який «невірний» під час трагічного періоду хрестових походів. Навряд чи, звичайно, він міг передбачити, що владна рука великого поета прикує до ганебного стовпа його самого та його боягузливого пособника в потрібній короні первосвященника, світського владаря і доктора Церкви, який засів престол святого Петра. Але автор «Божественної комедії» застудив не тільки цих катів.

Він, Данте Аліґ'єрі ді Бел-

лінчоне д'Аліґ'єро, був полум'яним патріотом. Він був першим поетом, який мужньо й урочисто проголосив, що шляхетною людину робить не походження чи багатство, а «шляхетне серце». Він звів у велетенському, безприкладному художньому творі глибоко продумані історичні, етичні, естетичні й філософські концепції, часом прикриваючи теологічною термінологією їх загальнолюдську вагу, що й донині визначає місце Данте в історії світової культури. Ще за юнацьких літ він став відважним воїном, глибоким мислителем і незрівняним поетом. Він став державним діячем, пріором Флоренції, але й, опинившись на вигнанні, лишався гордим майстром. Він ні перед ким не гнув спину і вважав, що має право давати пораду самому імператорові, — Маркс дуже гостро висловився у своїх «Хронологічних виписках» про «божественного Арріґо» за те, що той не послухався порад Данте, який приготував йому трон у раю.

Безстрашно картаючи людей, навіть якщо вони були увінчані королівськими коронами чи папськими тіарами, Данте знаходив чудові слова для прославлення людської мудрості, доброти й чистоти і, наділивши всіма цими рисами Беатріче, звернувся до неї зі словами, які до нього дозволено було промовляти, тільки говорючи про Ісуса та діву Марію. І це теж викликало підозру в ересі. Звичайно, навряд чи хто-небудь із тогочасних учених богословів міг цілком розібратись у високих помислах та концепціях Данте, так майстерно зашифрованих. Але, очевидно, кардинал-легат, який намірявся осквернити останки Данте, керувався не тільки осудом трактату «Про монархію», а й палким прагненням принизити авторитет творця «Божественної комедії», що закликав до розкріпачення людської думки, до визволення її від духовного і соціального гніту.

ДАНТЕ В МОЄМУ ЖИТТІ

Дозвольте спершу пояснити, чому я вирішив не читати вам лекції про Данте, а розповісти про його вплив на мою творчість. Не вбачайте в цьому, будь ласка, самозакоханості; ні, керує мною скромність, причому скромність, справжнє ім'я якої — розважність. Я аж ніяк не знавець Данте. Італійську ж мову я знаю так, що, з поваги до аудиторії й до самого поета, я утримаюся сьогодні від цитування першотворів. До того ж мені, власне, нічого додати до своїх міркувань про Дантову поезію, висловлених у коротенькому есе багато років тому¹. В передмові до есе я пояснив, що читав Данте в прозовому перекладі, вміщеному поряд із текстом оригіналу. Сорок років тому саме так почалося моє знайомство з «Божественною комедією»; вхопивши, як мені здавалося, суть якогось особливо гарного уривка, я вивчав його напам'ять і потім ще не один рік міг подумки декламувати на сон грядущий чи в залізничному купе великі фрагменти з тієї чи іншої пісні. Один бог тільки знає, як вони звучали б, якби я декламував їх уголос; але саме так входив я у світ Дантової поезії. Найбільші наслідки творчого впливу не завжди впадають в око; в усякому разі, виявляються вони по-різному. Вплив Дантової творчості на мою лише зростає з роками і не вкладається в рамки якогось окремого періоду мого життя.

Я міг би сказати, що деякі поети багато чого навчили мене на тому чи іншому етапі мого творчого шляху. Я можу твердити, наприклад, що Жюль Лафорг перший навчив мене мистецтва слова, розкрив переді мною поетичні можливості моєї власної мови. Такі ранні впливи, впливи, що, так би мовити, вперше розкривають тобі очі на власне «я», позначаються, очевидно, тим, що ти, по-перше, впізнаєш в іншому поеті темперамент, близький твоєму, і, по-друге, натрапляєш на засоби поетичного виразу, які дають тобі ключ до власної техніки вірша. І тут ідеться не про два різні чинники, а про два аспекти єдиного впливу. Але поет, який має такий вплив на початківця, найчастіше не належить до великих майстрів. Останні видаються надто недосяжними, надто високими. Вони — наче далекі предки, що вже стали майже богами; а до поета дрібнішого калібру, поета, який допоміг тобі зробити перші кроки, ставишся, мов до улюбленого старшого брата.

Можна говорити й про вплив поета, котрий навчив тебе якоїсь одної речі, може, навіть надзвичайно для тебе важливої, але такої, що не визначає творчого обличчя цього митця, не характеризує його загального внеску в літературу. Скажімо, Бодлер перший розкрив мені доти не досліджувані жодним англомовним митцем поетичні можливості, що

криються в бридких виявах життя сучасного великого міста, можливості поєднання похмурої реальності з фантазмагорією, можливості зіставлення буденщини з фантазією. Бодлер і Лафорг довели мені, що життєвий матеріал, який я мав, досвід юнака, що зростає у промисловому американському місті, може бути матеріалом для поезії. І що джерела для сучасної поезії можна знайти в темах, які досі вважалися немислимими, безплідними, безнадійно непоетичними. Що, власне, завдання поета полягає в тому, аби творити поезію з нерозвіданих джерел непоетичного; що поет, зрештою, самим званням своїм зобов'язаний перетворювати непоетичне на поезію.

Великий митець може буквально в кількох рядках дати початківцеві все, чого той потребує. Можливо, все, чим я завдячую Бодлерові, сконцентровано в п'ядюжині рядків з його «Квітів зла»; і все значення його для мене вклалося в рядки:

Fourmillante Cité, cité pleine de
rêves,
Où le spectre en plein jour
raccroche le passant...

(Вируюче місто, місто, повне мрій,
Де привид серед білого дня чіпляється до перехожого).

Я знав, про що тут ідеться, бо сам пережив це, перше ніж зрозумів, що хочу висловити це у власних віршах.

¹ Есе «Данте», 1929 р.

Ви, мабуть, думаєте — яке відношення все це має до Данте? Але я не міг би навіть приблизно розповісти, що дав мені Данте, не згадавши про те, що дали мені інші поети. Коли я пишу про Бодлера чи Данте, чи про іншого поета, який серйозно вплинув на мою творчість, я роблю це з любові до того поета; я пишу не про себе, а про того поета і його поезію. Інакше кажучи, першим імпульсом, що спонукує писати про великого поета, є почуття вдячності; але чинники, якими ця вдячність викликана, можуть відрізнятися вельми незначну роль у загальній критичній оцінці його доробку.

Поет може впливати на твою творчість і в інші способи, яких тут і не перелічиш. Деяких поетів згадаєш мимохіть, а часом і цілком свідомо, коли перед тобою постає проблема, що її вони вже розв'язували в своїй творчості. У деяких — запозичуєш рядок, підганяючи його до іншої мови, епохи чи контексту. Є поети, що назавжди входять у твою свідомість як уособлення певної поетичної цноти; так, Війон уособлює для мене чесність, Сапфо — віртуозну, ніким не перевершену точність і ошадливість у зображенні почуттів. Але є й великі майстри, до розуміння яких доходиєш повільно. Замолоду я почувався в світі дрібніших драматургів-єлизаветинців куди вільніше, ніж у Шекспірові: вони були для мене, так би

мовити, партнерами, з якими можна й позмагатися. До справжнього розуміння поезії великих майстрів, таких, як Шекспір, ідеш усе життя, бо на кожному етапі творчого зростання — а цей процес повинен тривати аж до смерті — ти розумієш їх дедалі краще. Такими великими майстрами є Шекспір, Данте, Гомер і Вергілій.

Я зупинився так докладно на деяких різновидах впливу, щоб мати можливість рельєфніше окреслити роль Данте в моїй творчості. Так, я позичав у нього рядки, прагнучи відтворити чи, радше, викликати в читачевій пам'яті ту чи іншу дантівську сцену і таким чином провести паралель між середньовічним пеклом і сучасним життям. Той, хто читав мою «Безплідну землю», пригадає, мабуть, що процесія клерків, яка суне з вокзалу через міст Лондонський до контор у Сіті, наводить мене на думку: «І я не міг тому поінняти віри, щоб смерть косила з жадністю такою»; і що в іншому місці я умисно змінюю Дантів рядок, перефразовуючи його: «І зрідка чулися лиш здавлені зітхання». До цих рядків я зробив виноску, щоб читач, який уловив аналогію, знав, що я й хотів, аби він уловив її, і знав також, що пропустив би істотний компонент вірша, якби не звернув на неї уваги.

Через двадцять років після «Безплідної землі» я написав

«Літл Гіддінг», один з уривків якого спробував якнайближче уподібнити змістом і стилем до пісні з «Пекла» або «Чистилища». Мета цього була, звичайно, така сама, як і в «Безплідній землі»: методом контрасту викликати в читача асоціацію між Дантовим «Пеклом» і «Чистилищем», з одного боку, і народженою с маренні сценою страхіть повітряного нальоту — з другого. Але прийом тут інший: я не міг цитувати чи перефразовувати великі уривки тексту (безпосередньо з Данте запозичено лише кілька фраз) — бо в цьому творі я вже наслідував. Першою проблемою моєю було знайти якнайближчий еквівалент Дантовим терцинним римам, не римуючи власного вірша. Англійська мова не така щедра на рими, як італійська; до того ж наші рими, сказати б, емоційно напруженіші. Слова, що римуються, привертають до себе надмірну увагу: італійська мова — єдина з відомих мені, в якій точно рима може завжди мати потрібний ефект (а що таке ефект рими — вирішувати не нам, поетам, а, радше, неврологам), ніколи не стаючи настирливою. Тим-то я обрав просте чергування неримованих чоловічих і жіночих закінчень, вважаючи, що воно якнайкраще віддаватиме ненастирливе звучання італійської рими. Кажучи це, я зовсім не хочу сформулювати якийсь закон, а просто пояснюю, яким шляхом пішов у

Вільям Блейк. Портрет Данте. 1825—1827.

даному разі. Я вважаю, що римовані терцини все ж таки, мабуть, більше пасують для перекладу «Божественної комедії», ніж білий вірш. Бо тут уже хоч-не-хоч доводиться зважати на істину: інший розмір — це інша манера мислення; це й інша **пунктуація**, бо емоції й паузи зміщуються. Данте **мислив терцинами**, а в перекладі слід якомога точніше віддавати склад авторових думок. Через те в перекладі, зробленому білим віршем, неодмінно щось втрачається; хоча, з іншого боку, коли я, читаючи виконаний римованими терцинами переклад «Божественної комедії», наближаюся до уривка, який досить точно пам'ятаю в оригіналі, в душу мою закрадається неспокій, бо щоразу думаю про ті неминучі підтасовки й викрутаси, що до них — я знаю — змушений буде вдаватися перекладач, аби підігнати Дантові слова під англійську риму. А тим часом, нічия поезія, мабуть, не вимагає такого буквального відтворення, як Дантова, бо жоден поет не переконує так цілковито й остаточно, що кожне вжиті ним слово — на місці й ніяким іншим його не замінити.

Навряд чи замітник рими, яким я скористався в згаданому уривку, можна було б застосувати в довгій, англійською мовою писаній поемі, не боїчись знудити читача; але я певен, що мені б не вистачило решти мого життя на те, щоб таку поему написати. Бо один із цікавих уроків, які я виніс із спроб наслідувати Данте по-англійському, полягав у тому, що діло це вкрай важке. Цей уривок поеми — короткий за одну пісню «Божественної комедії» — забрав у мене куди більше часу, праці й нервів, ніж будь-який інший мій вірш такого самого розміру. Мене обмежувала не тільки дантівська система образів, порівнянь, зворотів. Куди більше важило те, що в рамках цього дуже аскетичного, дуже суворого стилю, де кожне слово мусить нести смислове навантаження, найменша неясність чи неточність одразу впадає в око. Мова повинна бути надзвичайно точна, кожен рядок, кожне слово цілком підпорядковуються загальній меті; однак, коли ти оперуєш простими словами й простими реченнями, будь-яке повторення найживішого звороту чи найчастіше потрібного тобі слова

обертається кричущою неоконечністю.

Я не хочу сказати, що терцину треба вилучити з системи оригінального англійського віршування, хоч і вважаю, що нашому сучасникові — цебто людині, чий слух вихований у нинішньому столітті й тому привичавний до куди ширших можливостей неримованої поезії, — у зв'язаній римою сучасній довгій поемі можуть учуватися і монотонність, і штучність, які б зовсім не різали вухо сто років тому. Але я певен, що це стосується лише довгої поеми, коли поет запозичує тільки форму й не силкується нагадувати читачеві про Данте в кожному рядку й звороті. А втім, у дев'ятнадцятому столітті була написана одна поема, яка де в чому, здається, спростовує цю думку. Це — «Тріумф життя». Я так чи інакше не міг би сьогодні не згадати Шеллі, бо жоден англійський поет не зазнав на собі такого впливу італійського майстра. Мені здається, що творчість Шеллі підтверджує вже висловлену мною думку: для того, хто творить під справді могутнім впливом Данте, цей вплив має кумулятивний характер — з роками влада вчителя над учнем лише посилюється.

«Тріумф життя», поема, якою Шеллі віддав найбільшу шану творцеві «Божественної комедії», — останній з його великих творів. На мою думку, це і найвизначніший його твір. Поема не закінчена, вона обривається на середині рядка, і думається, що Шеллі навряд чи зміг би успішно завершити її. Вплив Данте на нього помітний і в ранніших творах; особливо відчутний він в «Оді Західному Вітрові», де на самому початку є образ листа, гнаного вітром, «Мов духів сон, сполоханий чаклунством», був би просто неможливий без «Пекла» — в якому різна настроєність **вітру** й різні ознаки **повітря** важливі так само, як гра **світла** в «Раю». Та в «Тріумфі життя» Шеллі навряд чи ставив собі за мету те, чого прагнув я — дотримуватися якнайсуворіше Дантової словесної ощадливості; ні, він щедро черпав із підвладної йому багатющої скарбниці англійської поетичної мови. І все ж така близька до Дантової була його поетична уява, так досконально знав він поезію (а мені

не треба, мабуть, нагадувати вам, що Шеллі вільно володів італійською мовою і був справжнім знавцем усієї попередньої й сучасної йому італійської поезії), що з натхнення його народилися чи не найпрекрасніші й найбільш «дантівські» рядки в англійській літературі.

Отож, як я вже зазначав, найістотніший вплив Данте виявляється не в запозиченнях чи переспівах; це й не один із тих впливів, що керують поетовим пером на якомусь певному етапі творчого шляху. Не треба шукати цього впливу в уривках, побудованих на взір «Божественної комедії», як не треба й робити висновків про нього на підставі п-ної кількості строф, на які критик може показати пальцем і сказати: цього й цього автор не міг би написати, якби думами його в ту мить не володів Данте. Я не хочу горювати тут і про вплив Дантової думки, його світогляду чи його філософії й теології, що визначили зміст і форму «Божественної комедії». Це інше, хоча аж ніяк не відірване від моєї теми питання. Що ж до уроків, які ми знову й знову виводимо з Дантової творчості, то тут я хочу зупинитися на трьох пунктах.

По-перше, з небагатьох рівнозначних йому поетів жоден, навіть Вергілій, не студіював так ретельно **мистецтва** поезії й не вкладав такої сумлінної, кропіткої й свідомої праці в поетичне **ремесло**. Щодо цього, безперечно, з ним не може зрівнятися жоден англійський поет, бо найвиртуозніші з-поміж них — а я маю на увазі передусім Мільтона — були куди більш обмеженими поетами — обмеженими, отже, і в чисто ремісничому плані.

До розуміння цього приходиш не зразу — на це потрібні роки й роки життя, і це вже сам по собі початковий урок; але з цього уроку я виводував ще один, не менш повчального характеру. Дантові студії й Дантова практика дозволяють, на мою думку, зробити висновок, що поет мусить бути слугою, а не велителем своєї мови. Таке почуття відповідальності — одна з ознак справді **класичного** поета. Про деяких великих поетів — надто англійських — можна сказати, що їхній геній давав їм право зловживати своєю мовою, розробляти таку індивіду-

альну й навіть ексцентричну манеру письма, з якої просто не могли скористатися наступні покоління поетів. Данте, на мою думку, зробив для італійської літератури те, що для нашої літератури почастило зробити тільки Шекспірові: обидва вони надали плоті й крові душі своєї мови, пристосувались — перший більш, другий менш свідомо — до геніально розгаданих можливостей її. Але навіть Шекспір дозволяє собі вільності, виправдвані тільки його генієм — вільності, до яких не менш геніальний Данте не вдається. Найбільший подвиг поета, як такого, полягає саме в тому, щоб передати нащадкам рідну мову ще більш розвиненою, витонченою й точною, ніж вона була до його появи в літературі. Певна річ, справді неперевершений поет водночас робить поетичне ремесло важчим для своїх наступників, але вже сам той факт, що в літературі є поет **неперевершений**, свідчить про цінну, яку література мусить за це платити: вона може мати тільки **одного** такого поета. Ті ж, що з'являються після нього, повинні шукати щось своє, і якщо їм випаде менша роль — задовольнитися нею, не ремствуючи. Але зараз я звертаю вашу увагу не на те, що великий поет, один з тих небагатьох, без яких сучасна мова його народу була б бідніша, робить для поетів наступних поколінь чи чого він не дозволяє їм робити; ні, в даному разі я хочу підкреслити його роль у подальшому розвитку національної мови, його значення для всіх, кому ця мова рідна, хоч би хто вони були — поети, філософи, урядовці чи двірники.

Отож перший урок полягає в тому, що великий майстер мови мусить бути її великим слугою.

Другий Дантів урок — якого, до речі, не можна було б видобути з творчості жодного іншого поета, що пише відомою мені мовою, — це урок **широченного емоційного діапазону**. Можливо, найкраще він розкрився б через порівняння із спектром чи гамою. Застосовуючи це порівняння, я сказав би, що великий поет повинен не тільки краще за інших людей бачити й розрізняти кольори і звуки, приступні звичайному зору й слуху; він мусить також уловлювати частоти, що лежать за порогом вразливості звичайної людини, і вміти відтворювати їх так, щоб люди бачили й чули те, що без його допомоги бачити й чути вони були неспроможні. У нас в англійській літературі є, скажімо, великі релігійні поети, але в порівнянні з Данте вони — **вузькі фахівці**. Вони вміють тільки це, та й годі. А Данте вмів усе, і саме тому він найбільший «релігійний» поет, хоча, назвавши його «релігійним поетом», ми б применшили його універсальність. У «Божественній комедії» сконцентровані всі почуття, на які здатна людина — від розпуки грішника й до блаженства спасенника. Тим-то цей твір завжди нагадує поетам про їхній обов'язок досліджувати невідоме, знаходити слова для того, що описові не піддається, вловлювати почуття, що їх люди майже й не знають, бо не годні дати їм назви; і водночас цей твір нагадує про те, що дослідник царини, яка лежить за межами звичайної свідомості, може повертатися й доповідати своїм співвітчизникам про побачене тільки тоді, коли він ні

на мить не втрачає міцного зв'язку з дійсністю, їм добре знаною.

Ці два досягнення Данте не слід вважати відокремленими, самодостатніми. Щоб виконати своє завдання — допомогти людям зрозуміти незрозуміле, — поет мусить вільно почуватися в неозорій мовній стихії; а розвиваючи мову, збагачуючи значення слів і показуючи, яка сила в них закладена, поет розширює й загострює почуття та сприйняття інших людей, бо завдяки йому вони дістають можливість висловити те, чого раніше висловити не могли.

Все те, що я допіру казав, певною мірою пов'язане і з тим фактом — для мене особисто незалежним — що Данте є найбільш **європейський** з усіх поетів нашого континенту. Він найменш провінційний з-поміж них — але на захист цього твердження треба тут-таки додати, що «найменш провінційним» він став не тому, що втратив зв'язок з рідною землею. Ні, цей зв'язок у нього міцніший, ніж у будь-кого; не забуваймо, що чимало рис Дантової поезії втрачається для читача, чия рідна мова — не італійська; але я гадаю, що іноземець відчуває ці неминучі втрати **менше**, ніж відчуваємо всі ми, читаючи будь-якого іншого чужомовного майстра. Дантова італійська мова в якийсь чудесний спосіб стає **нашою** мовою від тієї миті, коли ми робимо першу спробу вчитися в неї; і уроки майстерності, мови й дослідження почуттів — це уроки, що їх будь-який європеєць може засвоїти серцем і розумом — і спробувати застосувати у своїй власній мовній практиці.

З англійської переклав
Мар ПІНЧЕВСЬКІЙ.

ПОЕЗІЯ, МИСТЕЦТВО, ЧАС

Образ Данте, його безсмертні твори хвилювали і будуть вічно хвилювати художників.

Перший портрет поета приписують пензлю його сучасника, великого художника Джотто ді Бондоне. Натхненністю і спокоєм віє від образу, втіленого на фресці в Палаццо дель Подеста у Флоренції. Джоттівський Данте увесь у собі, увесь — самозаглиблення. Лагідні, витончені контури портрета, м'які згортки головного убору, чисті лінії обличчя і вишуканий силует руки, що тримає квітку, створюють образ гармонійний і величний.

Зовсім іншим бачимо поета на фресці «Диспут», написаній Рафаелем. Перед нами особа, яка несе заряд інтелектуальної сили, образ

суворий і драматичний. Це Данте, який спізнав кохання і відчай утрати, зазнав гірких страждань і зневіри. Міцно стулені уста, енергійно випнуте підборіддя свідчать про незламну вдачу вічного вигнанця. Портрет Данте є доказом того, як геніально прочитав Рафаель поетову «автобіографію» — його «Божественну комедію».

Джованні ді Паоло. Ілюстрація до «Раю», 1440.

Сандро Боттічеллі. Ілюстрація до «Раю». Пісня 2. 1495—1498.

В епоху Ренесансу епічний розмах «Божественної комедії» зумовив появу циклів фресок Андреа Орканья, Андреа дель Кастаньйо, Доменіко ді Мікеліно і Луки Сіньйореллі, безпощадного у відтворенні сцен «Пекла». «Пекло» Сіньйореллі — це світ сильних особистостей у драматичних конфліктах.

Перше друковане видання «Божественної комедії» з'явилося в Італії наприкінці XV сторіччя. Але до того поема поширювалася в численних рукописних «виданнях» — кодексах, ілюстрованих чудовими мініатюрами, в яких Данте і Вергілій зображені побожними ченцями, а мандрування поета по загробних світах трактується в дусі релігійної легенди (тоді як для самого Данте традиційна форма «мандрування» була тільки засобом висловлення нових ідей).

Ілюстрації Сандро Ботті-

челлі до трьох пісень поеми Данте, створені між 1495 і 1498 роками й високо оцінені сучасниками, незабаром були забуті, як згодом майже забули самого художника. Важко знайти дві такі різні за творчим темпераментом, особистості, як Данте й Боттічеллі. Тим більше варті уваги малюнки Боттічеллі до «Божественної комедії», малюнки художника, що відзначається особливим емоційним чуттям, музичним і разом з тим драматичним сприйняттям світу. Сандро Боттічеллі перший в історії ілюстрування відходить від правила додержуватися букви твору і, покладаючись на свою естетичну рефлексію, зосереджує увагу на передачі світлоносності, музичної вібрації вірша. Якщо в ілюстраціях до «Пекла» і в деякій мірі до «Чистилища» він продовжує традицію мініатюристів, то в ілюстраціях до «Раю» художник насамперед прагне віддати рух. Мереживо його ліній виникає і зникає на малюнку раптово. Ритм і пластичність цих ілюстрацій передають схвильованість художника і викликають відповідне співпереживання глядача. Боттічеллі — перший європейський ілюстратор Данте, який зумів утілити ніби саме звучання вірша в графіці.

Графічна майстерність Боттічеллі — генія віртуозної, стрімкої і різноманітної лінії, стала великим досягненням мистецтва доби Ренесансу. Він перший в історії європейської ілюстрації зумів передати емоційність і духовність віршів «Раю» і здійснив прорив через сторіччя до принципів ілюстрації, відкритих тільки мистецтвом ХХ століття. Цим до певної міри пояснюється інтерес і любов до Боттічеллі, знову відкритого в новітні часи.

Три наступні сторіччя після епохи Боттічеллі майже не залишили нам більш-менш видатних творів, пов'язаних з іменем Данте.

Вільям Блейк. Ілюстрація до «Пекла». Пісня 7. 1824 — 1827.

Але молоде романтичне мистецтво Європи початку ХІХ ст., повставши проти прозаїчного філістерського життя, звернулося до Данте. 1822 року Ежен Делакруа дебютує картиною «Човен Данте», що її сучас-

ники сприйняли як маніфест нового мистецтва. «Човен Данте» — символ, філософсько-поетичне узагальнення, перейняте духом дантівського гуманізму. Основну увагу в картині зосереджено на образах Данте і Вергілія, що трактуються з такою силою почуття, якої до Делакруа не знала дантівська тема в мистецтві. Делакруа звеличує ідеал романтиків — сильну людину, героя-бунтаря, охопленого великими пристрастями. В поезії Данте Делакруа знайшов те, чого не міг знайти в сучасному йому суспільстві. Творча спадщина французького художника, що зазнав неабиякого впливу ренесансного мистецтва, визначила розвиток багатьох художників не тільки ХІХ, а й ХХ століття, аж до Ренато Гуттузо.

Після Делакруа романтизм перероджується, проте не втрачає інтересу до Данте. Данте стилізують, перетворюючи італійського поета і його героїв у персо-

Густав Доре. Ілюстрація до «Пекла». Пісня 8. 1861.

нажив середньовічної сентиментальної легенди. Англійський художник Данте-Габріель Россетті, що присвятив свою творчість розробці дантівської теми, зводить останню до душевної драми.

Першою серйозною спробою ілюструвати Данте в нові часи можна вважати незавершену серію Вільяма Блейка «Пекло». Художник помер 1827 року в Італії самотнім бідарем, але нескореним бунтівником. Непримирне ставлення до суспільного ладу, що існував у Європі, привело Блейка до Данте. Його ілюстрації, неврівноважені і бентежні, вводять у збурений світ флорентійського поета. Але подібні до жіночих фігури Данте і Вергілія, безпорадні і безвольні, немовби стверджують сумну думку про неможливість знищити зло, про нездійсненність прагнень митця в буржуазному світі.

В 1861 році з'явилися ілюстрації до «Пекла» Гюстава Доре. Художник працював у період Другої імперії, коли надії романтиків були поховані під убогим самовдоволенням міщанина. В роботах Доре фальшивий пафос переважає над філософським осмисленням, композиція своєю помпезністю нагадує твори рутинного мистецтва.

Але водночас Доре вдалося передати грандіозність обширів пекла, виповнити його невидимим повітрям трагічного.

Слід сказати, що Гюстав Доре виданням «Божественної комедії» остаточно повернув ім'я великого флорентійця з майже тривікового забуття. Видання це популяризувало ім'я Данте серед європейських читачів, але й наклало певне творче «табу» на ілюстрування поеми, яка й до сьогодні переважно виходить з ілюстраціями Доре.

Твір великого поета, який повстає проти всього віджилого, мертвого, знайшов друге життя в молодій радянській країні.

Ренато Гуттузо. Ілюстрація до «Чистилища». Пісня 13. 1959—1961.

1934 року Володимир Фаворський, ілюструючи «Нове життя», намалював портрет молодого Данте — людину Передренесансу, одного з тих, хто перший усвідомив самоцінність людської особистості в атмосфері середньовічних заборон. Цей невеличкий шедевр Фаворського став наріжним каменем радянської Дантеани.

В українській графіці до образу Данте часів «нового солодкого стилю» звертається художник Григорій Гавриленко, який 1965 року, ілюструючи «Нове життя», створив елегічний образ поета. У Гавриленка поет заглиблений у сферу інтимних почувань, він не передчуває ще майбутніх бур, долі вигнання, не знає болісного самоаналізу і розладу між дійсністю та внутрішнім світом. Гавриленків Данте — сама зосередженість і гармонія; у сріблі штрихів і чистоті архаїчного рисунка немовби вібує час та подих поета. Серія ілюстрацій українського художника поділяється на дві частини: до смерті Беатріче і після її смерті. Перший портрет Беатріче вміщено на фронтисписі книжки — це земна кохана Данте. Другий портрет міститься наприкінці книжки. Образ більш про-

світлений. У його рисах менше земного. Беатріче померла і стала божеством, світлою мрією поета, який присвятив їй своє натхнення.

Портрет Данте Аліг'єрі, виконаний Василем Касіяном, відтворює образ поета в час між «Новим життям» і «Божественною комедією». На обличчі його вже лежить печать втрати Беатріче. Касіянів Данте сповнений передчуття знегод, які випануть рідному краюві. Це образ мислителя, що шукає шляхів до миру і справедливості.

Твори радянських художників, які ілюструють «Божественну комедію», є визначною сторінкою в історії художньої Дантеани. Для радянських ілюстраторів Данте характерне намагання досягти філософський і соціальний зміст «Божественної комедії». За кілька десятків років радянські художники створили ряд робіт, без яких сьогодні вже не можна говорити про Дантеану ХХ століття. Це серія з тридцяти трьох гравюр М. Пікова — мудрий переказ ідей дантівського гуманізму мовою графіки. Особливо уваги заслуговує підкреслена художником рушійна ідея Ренесансу — емпіричний погляд на світ. Ось Геріон, розпростерши в польоті лапи, повис над безоднею. Композиція «Політ Геріона» прихованою зосередженістю підготовляє читача до співучасті в акті першовідкриття:

Я став від страху ніби
без язикий,
Коли почув, що ми йдемо
додолу,
Туди, де стогнуть скарапі-
навіки.

(«Пекло». Переклад П. Карменського та М. Рильського).

У серії В. Лактіонова яскраво виявився інтерес митця до поетової діалектики пізнання, до наукових уявлень дантівської епохи. Станкові аркуші Е. Неізнаного — вільні варіації на теми «Пекла», в яких образи Данте зливаються з образами ХХ сторіччя: тут і жерт-

Михайло Півов. Шмудтитул до «Петла», 1965.

ряд видатних сучасних майстрів Європи. Слід відзначити роботу В. Гложніка в Чехословаччині, польське видання 1965 року за участю 34 художників, малюнки Р. Гуттузо в Італії. «Створюючи ілюстрації, — пише Гуттузо, — я намагався знайти в Данте все те, що в людському серці не змінюється ніколи... Я хочу бути гармонійною людиною, належність до партії дає мені можливість бути нею».

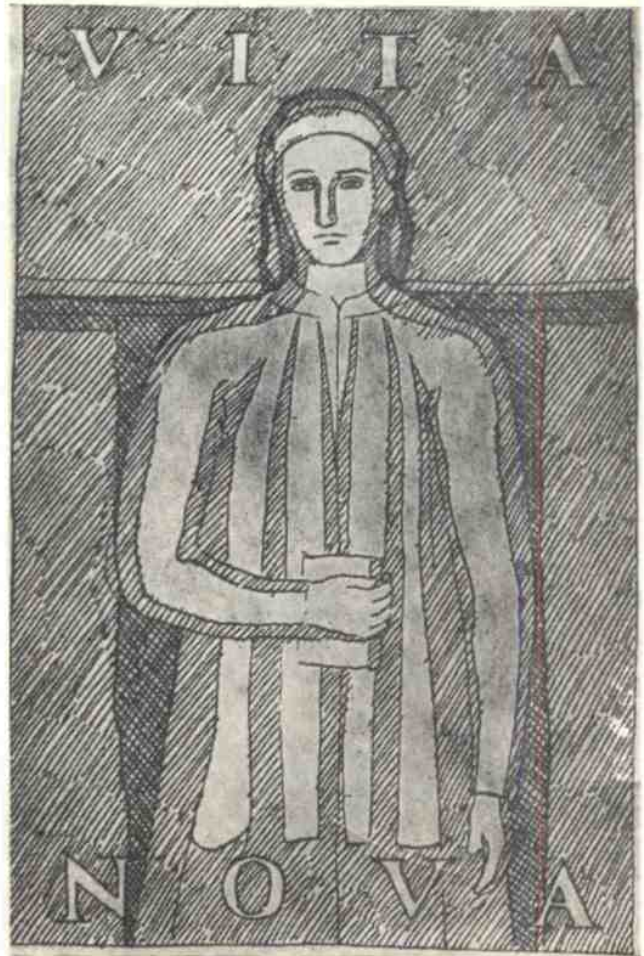
Перед митцем, який береться ілюструвати «Божественну комедію», з усією серйозністю постає проблема втілення в зорових образах філософсько-етичних поглядів Данте. Активне прагнення художників ХХ віку зрозуміти «Комедію» пояснюється поетичним, громадським і політичним багатством цього твору, співзвучного грандіозним подіям сучасного життя.

ви фашистських таборів смерті, і ті, хто віддав життя в боротьбі з коричневою чумою, і діти Хіросіми. Серед робіт останніх років на теми «Божественної комедії» — малюнки молодого українського художника В. Руденка до «Чистилища» та композиції В. Смирницького.

Грішники Смирницького, матеріальні і приземкуваті, у страшному, нелюдському напруженні гіпертрофованих м'язів намагаються скинути тягар гріха, відродитися до активних дій.

Цікавим явищем є серія молодого художника О. Гур'єва, з ілюстраціями якого в Алма-Аті виходить поема Данте, а також малюнки Л. Гудіашвілі, С. Кобуладзе та інших радянських художників, що розробляють цю тему.

Мистецтву ХХ століття властива широка амплітуда творчих трактувань «Божественної комедії», що з'явилися майже одночасно (50—60 роки). До образів поеми, крім радянських художників, звертається цілий

Григорій Гавриленко. Портрет Данте. («Vita Nova») 1965.

Молода українська художниця Ольга Петрова працює над ілюстраціями до «Божественної комедії» Данте.

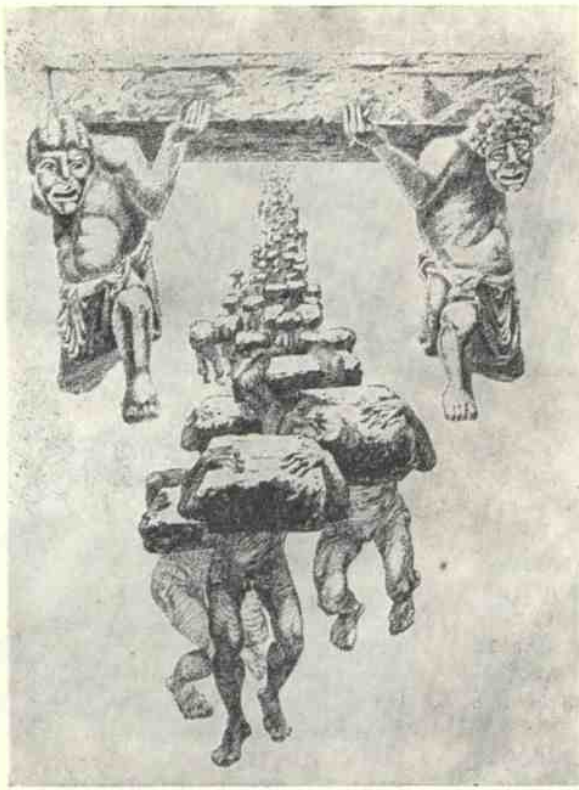
Пропонуємо нашим читачам малюнки Ольги Петрової.

«Пенло». Пісня 3. «Нікчемні».

«Чистилище». Пісня 1. «Стихії Чистилища».

«Чистилище». Пісня 11. «Пихаті».

«Рай». Пісня 22.
Космогонія Данте.

СВІТОВІ—

ПРО НАШ ПОСТУП

Донести до населення зарубіжних країн гуманізм ідей XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, інтернаціональне значення праці й боротьби радянського народу, сприяти здійсненню виробленої з'їздом зовнішньополітичної програми — така мета стоїть перед Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, всіма його ланками.

На початку червня в Києві відбувся IV пленум правління Товариства, в роботі якого взяли участь представники громадських організацій, діячі науки і культури. З доповіддю «Про завдання Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України» виступила голова президії Товариства В. М. Дмитрук.

В доповіді і виступах говорилося про потребу ширше знайомити громадськість зарубіжних країн з досягненнями трудящих України. Йшлося і про те, що треба більше надсилати за кордон інформаційних матеріалів, які розповідають про радянський спосіб життя, про боротьбу нашого народу за торжество ідей комунізму. Товариства дружби з Радянським Союзом за рубежом успішно використовують надіслані нашим Товариством фотовиставки, літературу, кінофільми, матеріали для преси. Дні Києва в Лейпці-

гу, Дні Донецька в Магдебурзі, Дні Київщини в Краківському воеводстві сприяли ознайомленню наших друзів з досвідом комуністичного будівництва в нашій країні.

В пресі досить широко висвітлювались Дні радянської культури у Льезжі, під час яких було проведено й День України.

Наприкінці травня в Гамбурзі було відкрито виставку творів українських живописців і графіків та скульптур В. Бородая, представлених у фотографіях, а також виробів майстрів народного декоративно-ужиткового мистецтва. Вперше у ФРН демонструється така комплексна виставка радянського мистецтва. Вона

Відгук у гамбурзькій газеті «Більд» на виставку творів українських митців.

Герой Радянського Союзу Н. Н. Федутенко, член делегації Українського товариства дружби на Днях України в ДРВ, 1969 р.

викликала значний інтерес західнонімецької громадськості. Телебачення, радіо, преса Західної Німеччини широко повідомили про виставку і перебування в Гамбурзі делегації Українського товариства дружби, до складу якої входили В. Бородай, І. Верба та Л. Копиленко. На урочисте відкриття зібралися громадські діячі, журналісти, митці, кінематографісти. Після Гамбурга виставка експонуватиметься в інших містах Західної Німеччини.

Голова Товариства культурних зв'язків з СРСР у Саарі (ФРН) Гук Бок та керуючий справами Губерт Кестерніх повідомляють, що жителі міста Саарбрюккена з інтересом оглянули виставку українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На кількох вечорах демонструвався фільм «Наша Україна», який дістав схвальну оцінку в пресі.

В країнах, що звільнились від колоніального ярма і стали на шлях самостійного розвитку, товариства

дружби з Радянським Союзом, радянські культурні центри використовують матеріали, які надсилає їм Українське товариство дружби. Так, у травні в столиці Сенегалу Дакарі було проведено декаду української культури. Вона розпочалась відкриттям виставки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва, на якому були присутні діячі культури, представники громадськості, ділових кіл, радіо і преси, члени дипломатичного корпусу. В своєму виступі посол СРСР у Сенегалі тов. Никифоров розповів про розвиток економіки, науки і культури Радянської України, а також про перспективи дальшого розквіту нашої республіки.

Оглянувши виставки декоративно-ужиткового мистецтва, естампів українських художників, дитячого малюнка, фотовиставки «Радянська Україна сьогодні» й «Тарас Шевченко», експозицію української книги та періодичних видань, міністр культури Сенегалу Аліун Сен дав високу оцінку творчості наших митців.

Під час декади викладач Дакарського університету І. Д. Станкевич прочитала лекцію з історії української літератури, приділивши

особливу увагу життю і творчості Тараса Шевченка. Лекція була передана по сенегальському радіо, яке, до речі, передало й кілька концертів української музики і видатних співаків республіки, а також (двічі) запис вечора-концерту «Мелодії України». В Радянському культурному центрі та мережі громадського прокату демонструвались документальні фільми «Наша Україна», «Каштани Києва», «Співає Україна», «Дніпровська балада», «Там, де співає трембіта».

Товариство угандійсько-радянської дружби демонструє в Кампалі та на периферії хронікально-документальні й науково-популярні фільми українських кіностудій. Показують їх і по телебаченню. Останнім часом телеглядачі подивились фільми «Вихідний у Києві», «Львів», «Карпатські етюди». Велику популярність серед угандійців має журнал «Україна» англійською мовою, який надсилається до бібліотек відділень Товариства угандійсько-радян-

Члени делегації Українського відділення Радянського товариства дружби з НДР, що відвідала округ Лейпциг у травні цього року, під час Днів Києва в Лейпцигу А. Г. Шевелев (у центрі) та О. М. Чупрун (праворуч) знайомляться з організацією виробництва на підприємстві «Генрі» в Ейленбурзі.

Член президії Українського товариства дружби Олексій Федоров і сестра Яна Налешні Юдіта Марковичова-Малешкова.

ської дружби, до шкіл і коледжів.

В Кенії з інтересом зустріли фільм «Ми вчимося у Києві», прем'єра якого відбулася з нагоди від'їзду до Радянського Союзу групи кенійських студентів.

Кінофільми, фотовиставки «Київ і кияни», «Дніпро-трудівник», «Сонячний край» — про відпочинок трудящих у Криму демонструвались в Алжирі, Сетіфі, Аннабі, Тлемсені, Бумердесі та інших алжирських містах.

В Каїрі було проведено День України, під час якого прочитано лекцію про здобутки трудящих нашої республіки, з концертом виступили артисти Київського балету, було відкрито виставку «Життя і творчість Лесі Українки». З нагоди 110-річчя від дня смерті Тараса Шевченка відбулись вечори в Каїрі та Александрії.

Великий інтерес до життя радянських людей виявляє сирійська громадськість. У Радянському культурному центрі щороку проводиться традиційний Тиждень Української РСР. Фотовиставки, твори українських художників-графіків, книжки широко демонструються

в арабських культурних центрах у Латакії і Хомсі, в м. Табка на будівництві Євфратського гідрокомплексу, в Ромейлані та на сирійських нафтових промислах.

В Рабаті організовано фотовиставку «Радянське Закарпаття» та фотоекспозицію, присвячену Київському державному університету ім. Т. Г. Шевченка.

Українське товариство дружби систематично інформує товариства дружби з СРСР про найважливіші події в житті республіки, надсилає матеріали до ювілейних дат державних і громадських діячів, видатних представників української культури. Матеріали, вміщені в прес-бюлетені нашого Товариства «По Радянській Україні», який надсилається до 57 країн українською, російською, англійською та французькою мовами, часто публікуються зарубіжними прогресивними видавцями.

Зарубіжним адресатам надіслано лекції іноземними мовами «Україна — її минуле й сучасне» та «Київ — столиця Радянської України», в яких йдеться, зокрема, про перспективи розвитку народного господарства республіки, науки і культури в новій п'ятирічці.

До сторічних ювілеїв А. Кримського, Лесі Українки, В. Стефаніка Товари-

ство надіслало за кордон матеріали про їх життя і творчість в перекладі на основні іноземні мови.

Цього року нашу республіку відвідало чимало зарубіжних гостей. У Києві, Харкові, Донецьку, Львові, Запоріжжі, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, де є обласні відділення Українського товариства дружби, та в інших містах республіки активісти товариств дружби знайомлять іноземців з працею радянських людей, з умовами нашого життя. Члени галузевих секцій Товариства та члени правлінь республіканських відділень товариств дружби читають зарубіжним гостям лекції іноземними мовами.

В Українському товаристві дружби зарубіжні гості зустрічаються з колегами по професії, з активом Товариства, розпитують про різні сторони життя радянських людей, діляться своїми враженнями від перебування в нашій країні. Під час однієї із зустрічей пан Роджерс із Каліфорнії в інтерв'ю кореспондентові Українського радіо сказав: «Я бачу навколо себе щасливих людей, людей, які знають, що майбутнє належить їм. Може, я надто сентиментальний, але це, напевно, тому, що я приїхав з країни, де сама думка про завтрашній день наводить на людину сум і неспокій.

Сьогодні вранці ми були на текстильному комбінаті. Я не інженер і не розуміюся на тому, як працюють усі ці машини, але я бачив обличчя робітників, які немов випромінюють впевненість і спокій. Я думаю, що коли сказати про це радянським людям, вони не зрозуміють, бо коли людина щаслива, вона цього не може оцінити. А мені, американцеві, це здається чимось надзвичайним».

ВІДГОМІН ЛЕСИНОГО ЮВІЛЕЮ

Ми познайомилися з ним у Києві кілька років тому. В експозиційному залі Співки художників України готувалася перша виставка його творів. Навколо персональної виставки французького художника Мішеля де Сервіля було багато спречань, дискусій. І справді, творча біографія цієї молодого людини незвичайна. Танцюрист «Комеді Франсез», герой багатьох паризьких телефільмів, виконавець однієї з головних ролей у відомому радянському глядачеві фільмі «Нормандія — Німан» і, нарешті, художник, талановитий ілюстратор літературних творів.

Минули роки, і ось Мішель де Сервіль знову в Києві. Він працює над серією малюнків під назвою «Україна — очима французів». Є в художника ще одна мрія — проілюструвати твори Лесі Українки, видані французькою мовою. Багато часу провів де Сервіль у Київському музеї поетеси, уважно розглядав експонати, книжки.

Перша спроба відтворити образ Лесі Українки — цей портрет, який ми пропонуємо нашому читачеві.

ГЮНТЕР ШТАЙН

НДР

ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ

«...Und scheint die Sonne noch so schön, am Ende muß sie untergehen».

«...І хоч сонце світить ще так чудово, але врешті-решт воно мусить зйти».

Вживаючи цей народний німецький вислів у листі до Агатангела Кримського, написаному за рік до своєї

смерті, Леся Українка, мабуть, хотіла сказати про те, що сонце її творчості ще світить яскраво, але боротьба зі страшною хворобою відбирає в неї останні фізичні сили. Коли я прочитав ці слова, в уяві одразу постав образ мужньої поетеси, що склався в мене під

впливом її творів, щоденників та листів, а також спогадів її сучасників. Чимало митців минулого на схилі віку запитували себе: чи відповідає ще їхня творчість вимогам, що їх вони колись собі ставили? Вони запитували себе про це, усвідомлюючи свою відповідальність перед мистецтвом, а іноді й тому, що боялися втратити набутий протягом життя ореол слави. Та Леся Українка, вся творчість якої перейнята протестом проти гноблення людини і пристрасним закликом до боротьби за волю, для якої слово «митець» було символом слова «борець», не дбала про славу. Вона була сповнена палким бажанням революційного борця — до останнього подиху служити своєю творчістю революції.

Пишучи про Лесю, не можна не згадати жінок — героїнь її творів, у яких завжди втілена частка самої поетеси, її відданість високій меті, поєднана із скромністю і вимогливістю до себе. Це Міріам («Одержима»), Анціллодея («В катакомбах»), Прісцилла («Р'юфін і Прісцилла»), Іоанна («Іоанна, жінка Гусова»), Ізольда («Ізольда Білорука»), Мавка («Лісова пісня»).

Понад усе вона любила людей — індійців, євреїв, українців, римлян чи греків, для всіх її серце було відкрите, вона страждала разом з ними, жила, мислила.

Вся її поетична творчість, її громадська діяльність — це боротьба з любові до людини, з любові, яка давала їй насагу служити своїми творами рідному народові й надихати його на великий революційний подвиг в ім'я всіх народів землі.

І те, що українська поетеса знаходила стільки гідного уваги й близького собі також і в німецькій культурі, що вона поряд з Чайковським, Лістом, Шопеном любила музику Бетховена і Моцарта, яких називала у своєму щоденнику творцями «витонченої гармонії», те, що вона переклала на укра-

їнську мову «Книгу пісень» Генріха Гейне, драму Гергарта Гауптмана «Ткачі» і нарешті «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса (до якого додала ще й післямову) — все це я сприймаю як велику честь для мого народу. Але це ставить перед літературознавцями України й НДР, а також перед дослідниками творчості Лесі Українки в Грузії й Болгарії відповідальне завдання — ретельно вивчати зв'язки між нашими культурами.

Газета «Правда» ще до Великої Жовтневої революції писала, що твори Лесі Українки довго закликали нас до роботи, до боротьби. Ці слова актуальні й нині.

Берлін — Київ.
Лютий, 1971 р.

ТАДЕУШ ГОЛУЙ

ПОЛЬЩА

ШЛЯХАМИ ЛАРИСИ КОСАЧ

Запрошення на святкування 100-річчя від дня народження української поетеси Лариси Косач, відомої під псевдонімом Леся Українка, я прийняв, признаюся, зі змішаним почуттям. Адже і постать, і творчість Лесі Українки в нас майже не відомі. Правда, останнім часом з'явилося в перекладі кілька її віршів з біографічними довідками, але то був скорше чемний уклін в бік Києва. Я знав, що організатори свята надарть йому великої ваги, запрошують письменників з усіх радянських республік і соціалістичних країн, але розумів, що мені як представникові Польщі випаде нелегка роль.

За рішенням ЮНЕСКО ювілей Лесі Українки відзначався в усьому світі. Відомо, що такої честі удостоїться нелегко, існують навіть певні формальні умови.

Додержано і їх: в СРСР твори поетеси видано 7-мільйонним тиражем. Її доробок перекладено на мови майже всіх народів Країни Рад, а також на багато іноземних мов.

ЮНЕСКО взяла до уваги не тільки популярність поетеси в СРСР, а й оцінила по заслугі її перекладацьку діяльність, що збагатила українську культуру кращими здобутками культури світової.

В дні ювілею Київ жив під знаком Лесі Українки. То було справжнє національне свято.

На прес-конференції в Спільні письменників України, організований Ювілейним комітетом, рекомендують гостей. Із соціалістичних країн нас кілька осіб: численна група письменників з усіх республік, від сусідньої Молдавії до далекого Казахстану. Інтерес ви-

DAILY WORLD

Газета «Дейлі уорлд», орган Комуністичної партії США, в кількох номерах вміщувала матеріали про життя і творчість Лесі Українки: повідомлення про святкування ювілею, репродукції картин, скульптур.

Так, у номері від 18 травня «Дейлі уорлд» писала: «В нью-йоркській публічній бібліотеці відкрито виставку творів української поетеси Лесі Українки з нагоди 100-річчя від дня її народження. Леся Українка відома також як революційна діячка та перекладачка теоретичних творів Маркса і Енгельса на українську мову».

Поруч із заміткою вміщено портрет Лесі Українки та поему «Давня назка» в перекладі Персівала Канді.

В іншому номері надруковано статтю про Лесю Українку, в якій, зокрема, розповідається про популярність творчості поетеси в усьому світі, про багатомільйонні тиражі її книжок, що виходили друком у всіх республіках Радянського Союзу.

Kultura

Польська газета «Культура» відзначила ювілей Лесі Українки перекладами віршів поетеси, здійсненими К. Яворським. До поезій додається біографічна довідка.

Чеський журнал «Свет соціалізму» присвятив свої сторінки українській поетесі. Тут подано відомості про життя і творчість Лесі Українки та видруковано вірші з циклу «Сльози-перли» в перекладі З. Ганусевої і Я. Владислава.

НАРОДНА КУЛЬТУРА

Болгарський журнал Димитр Бошанов, виступаючи на шпальтах газети «Народна культура», відзначає: «Для нас, болгар, ім'я Лесі Українки особливо близьке й дороге, бо саме на нашій землі велика поетеса створила свої найбільш сильні і натхненні революційні вірші. Тож не дивно, що вся болгарська преса в ці святкові дні друкує твори Лесі Українки в перекладах на болгарську мову». «Народна культура» вперше опублікувала в перекладі Стояна Бакирджієва мало відомий тут вірш Лесі Українки «Раді на згадку», написаний в Софії 31 липня 1895 року і присвячений Ариадні Михайлівні Драгомановій. В цьому ж номері газети надруковано статтю Стояна Бакирджієва про творчий шлях Лесі Українки, про її перебування на болгарській землі.

Зусилля Літературки

Популяризатор і перекладач російської та української поезії в Польщі Леопольд Левін до 100-річчя від дня народження Лесі Українки переклав добірку її поезій, яка була надрукована в краківській газеті «Жице літературне».

Тижневик «Світ в образах» у дні ювілею пише: «Леся Українка залишила своєму народові велику й різноманітну спадщину — вірші, поеми, драми, ряд майстерних, чудових перекладів із світових мов. Не лише українському народові належить сьогодні Лесин доробок». Матеріали, присвячені 100-річчю від дня народження письменниці, ілюстровані фотознімками.

РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО

В одному з номерів газети «Работническое дело» надруковано кореспонденцію Болгарського телеграфного агентства, в якій зокрема говориться:

«Протягом року прогресивна громадськість усього світу святкує сторіччя від дня народження Лесі Українки — великої дочки України, видатної поетеси, яка присвятила своє життя і талант боротьбі за соціальне й національне визволення свого народу.

З ініціативи Центрального Союзу професійних спілок та Загальнонаціонального комітету болгаро-радянської дружби видавництво «Профиздат» видало книжку українського літературознавця Олега Бабишкіна «Леся Українка».

«Работническое дело» вмістило також на своїх сторінках статтю проф. Велчева «Поезія великої любові і служіння народній справі» та нарис українського болгарознавця Олександра Кеткова «Безсмертна дочка України».

Журнал «Юррейнієн Кенедієн» друкує нарис Миколи Олійника «На крилах пісні», в якому автор розповідає про дружбу поетеси з композитором Миколою Лисенком, а також поетичні і прозові твори Лесі Українки в перекладі Марії Скрипник. Журнал подає біографію Лесі Українки. Ці матеріали ілюстровані фотографіями, а також репродукціями картин українських художників.

Нарис Д. Бошнакова «Кожну ніч сниться мені Софія», де автор пише про творчий шлях Лесі Українки, про її твори, опубліковані болгарською мовою, надрукував громадсько-політичний і літературно-художній щомісячник «Наша Родина».

УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ

Олег Бабишкін виступає із статтею «Слово її — в наших серцях» на сторінках американської газети «Українські вісті». В цьому ж номері вміщено кілька віршів поетеси, матеріали про святкування Лесиною ювілею на Радянській Україні.

Словацький журнал «Ревю світової літератури» опублікував написану спеціально для цього видання статтю Олесея Гончара «Леся Українка» та вірші поетеси в перекладах Д. Слободніка і М. Мольнара.

Угорський часопис «Надь вілаг» в третьому числі за цей рік умістив статтю Шари Каріг, присвячену Лесі Українці, і вірш «Досвітні огні» в перекладі Агнеси Гергей.

У статті авторка, популяризатор і перекладач української літератури в Угорщині, розповідає про життя Лесі, її «сповнену радості, сили і мужності» поезію, наводить відомі слова Івана Франка про Лесю Українку. Як втілення оптимізму поетеси, незламності її духу цитуються рядки з вірша «Contra spem spero». Шара Каріг пише про зв'язок української письменниці з революційним рухом, про її любов до рідного народу, демократизм і нехитну віру в краще майбутнє людства. Вона згадує про драматичні твори Лесі Українки, її публіцистичні та літературознавчі праці. Порівнюючи ранні Лесині вірші з творами Гейне, одного з найулюбленіших її поетів, Каріг зазначає, що його слова: «Покладіть меч на мою труну, бо я був у війні за визволення людства чесним солдатом» — можна з повним правом віднести до великої дочки України.

кликають гості з-за океану, з Канади і США, особливо Лесин родич Юрій Косач, український літератор. Косач добре говорить польською, знає польську літературу. Цей худорлявий сивий чоловік всюди викликає такий ентузіазм, ніби в його особі прибула вся Північна Америка віддати шану Україні. Нам показали два цікаво зроблені документальні фільми про Лесю Українку.

Другого дня ціла валка автомашин іде на старе кладовище, де на могилі Лесі делегації кладуть квіти.

Того дня в Київській телестудії я в 4-хвилинному виступі промовляю на тему, яка мене хвилює: історія не була ласкава до наших народів, тож зробимо все, щоб вона єднала нас, не забуваймо спільних добрих традицій.

В Театрі опери та балету відбувся урочистий вечір, на якому були присутні керівники республіканських партійних і радянських органів, представники культурних і громадських організацій. Прекрасну доповідь зробив Олесь Гончар, один з провідних сучасних письменників, надзвичайно популярний на Україні. Без зайвого пафосу, як письменник про письменника, і водночас з глибокою пошаною і гордістю говорить він про творчість Лесі Українки. Особливо наголошує людські риси характеру поетеси, її силу волі, що допомагала їй переборювати хворобу, і випробування долі, і задушливу атмосферу царського деспотизму.

Цей незламний дух, каже Гончар, знаходив джерело своєї сили в ідеалі життя, зв'язаного з народом. Гончар яскраво характеризує царат і його антитезу — героїв Лесі.

Промовець звертає увагу на той факт, що Леся Українка друкувалася в петербурзькому журналі «Жизнь», де виступали із статтями

Ленін і Горький. Твори Лесі, підкреслює промовець, мають «шекспірівську силу».

Зал слухає, затамувавши подих. Все це більш-менш відоме слухачам, а проте перед ними неначе постає вся історія України за останнє століття.

Вранці автобусами вирушаємо на Волинь. В Новограді-Волинському — мітинг просто неба. У своїх виступах промовці знову говорять про Лесю — письменницю і людину, про вічизну; вони звертаються до людей, що добре знають творчість поетеси. В Радянському Союзі народна художня самодіяльність, до якої залучені мільйонні маси, є великою культурною базою. Всю країну вкриває густа мережа аматорських колективів, які не тільки культивують національний фольклор, а й займаються всіма видами мистецтва. Це, безперечно, радянський феномен, і тільки на його тлі можна зрозуміти розмах урочистостей на честь Лесі Українки.

Музей Лесі Українки в

Колодяжному під Луцьком, у родинному будинку Косачів, є теж феноменом. У скромних кімнатках дбайливо зібрано документи, що висвітлюють життя поетеси. Але важливе не це, а те, що народ уважає цей музей своїм. Музей організовано 1949 року, і відтоді його відвідали сотні тисяч людей.

Вперше я виступив у Луцьку, у великому залі педагогічного інституту. Стараючись добираючи слова, я говорив про те, що тут пліч-о-пліч вели боротьбу українці й поляки — члени Комуністичної партії Західної України; тут боролися з гітлерівцями не тільки радянські, а й польські партизани. Найгірші народи пролили кров у боротьбі із спільним ворогом. Молодь мусить знати про це. Будь-які урочистості мають сенс лише тоді, коли сприяють налагодженню дружніх стосунків між народами й людьми.

З газети «Жице літерацке» від 28 березня 1971 р.

ПЕТКО АТАНАСОВ

БОЛГАРІЯ

В СОФІЇ

На початку літа 1894 року з українського села Колодяжного виїхала до Болгарії дівчина Лариса Косач. Їй хотілося якнайшвидше побачитися зі своїм дядьком Михайлом Драгомановим, професором загальної історії Софійського вищого училища, ознайомитися з болгарською літературою і фольклором. Поїзд везе її на південь. І ось вона в Русе, на болгарській землі. На землі, про свободу якої мріяв її великий попередник Тарас Шевченко, на землі, яка давала притулок багатьом її співвітчизникам — борцям проти царського самодержавства.

На софійському вокзалі Лесю з нетерпінням чекають її двоюрідні сестри Лілія і Рада та доктор Іван

Д. Шишманов. Ось і двоповерховий будинок на вулиці Денкоглу. На сходах гостю зустрічають схвильовані дядина Людмила і дядько Михайло. Як же не хвилюватися — він, «добровільний» вигнанець, не бачив своєї улюбленки вісімнадцять років. Та хіба тільки це? Леся, без сумніву, привезла йому цікаві новини з рідного краю, з Києва. І за накритим столом, далеко від всевидючих очей агентів Олександра III, гостя знайомить господарів з життям у Росії і на Україні, розповідає про настрої народних мас, про розвиток революційного руху. Так минає перший день у болгарській столиці. Пізно ввечері Леся усамітнюється у відведеній для неї кімнаті — дядьковій бібліо-

Журнал «Болгаро-советска дружба» вмістив статтю Олександра Кеткова «Велика поетеса».

ЖИТТЯ І СЛОВО

Український канадський тижневик «Життя і слово» у спеціальному випуску до 100-річчя від дня народження Лесі Українки розповідає, як відзначатиметься її ювілей на Радянській Україні, а також про заходи, що їх намітило Товариство об'єднаних українських канадців.

В Торонто, Монреалі, Вінніпезі та інших містах відбулися святкові вечори, на яких з доповідями про життя і творчість Лесі Українки виступили активісти ТОУК, у багатьох місцевостях були відкриті виставки, видавництво «Кобзар» випустило спеціальну брошуру англійською мовою, яку підготувала Марія Скрипник.

В цьому ж номері «Життя і слово» друкується вірш Лесі Українки «Contra spem spero» та лібретто балету «Орґія».

В тижневику вміщено вірші Ростислава Братуна «Пам'яті Лесі Українки» та Андрія Пашка «Леся Українка в Сурамі», статті «Геніальна поетеса і мислителька» Євгена Кирилюка, «Талант — відданий Всесвіту» Семена Шаховського. Із спеціально написаною для «Життя і слова» статтею про дружбу Лесі Українки з Михайлом Драгомановим, її подорож до Болгарії виступає Іван Романченко, завідувач відділом фондів Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки Н. Россошинська в нарисі «Київська домівка Лесі Українки» розповідає про експозицію музею.

ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ

«Літературен фронт», орган Спілки письменників Болгарії, вмістив статтю радянського літературознавця Олександра Дейча «Безсмертний той поет, чий пісні і серце народові віддані», замітку популяризатора української літератури в Болгарії Петко Атанасова «Леся Українка в Болгарії» та вірш «Досвітні огні» в перекладі Стояна Бакирджієва. Подано фотографії будинку у Владзі, в якому мешкала поетеса, та інших місць, де вона побувала.

теці. Яке неоціненне багатство зібрано тут: праці з філософії, історії, політичної економії, літератури, етнографії, фольклору. Так, велика і цікава робота чекає на неї. Вона мусить якнайраціональніше використати своє перебування в Софії, переглянути і прочитати все, чого не можна знайти на Україні.

Другого дня в супроводі Ради Леся починає оглядати місто. Палац Фердинанда, Військовий клуб, австрійське і російське консульства.

— А це будинок Вищого училища, — показує Рада. — Тут мій батько читає лекції з історії. Його слухають не лише історики і філологи, а й майбутні юристи, фізики і математики, навіть дехто з викладачів. Серед студентів є чимало соціалістів. Всі вони поважають і дуже цінують твого дядька. Тільки старики з найсвятішого синоду незадоволені ним.

Леся відвідує першу сесію новообраних Народних зборів, сподіваючись почути і побачити щось цікаве, але невдовзі пуста балаканина депутатів набридає їй, і вона перестає ходити туди. Куди краще сидіти вдома біля свого хворого дядька, слухати його, читати, перекладати, вивчати болгарську, французьку, англійську мови... А пізно вночі приходиться до неї і її муза — Леся продовжує писати свої «Невільничі пісні». Ці вірші вона не зможе опублікувати в Києві, але надішле їх до Львова Іванові Франкові...

21 червня 1895 року. Траурна процесія проходить через Левовий міст і звертає до Софійського кладовища. Студенти несуть труну з тілом улюбленого професора. Біля свіжої могили рідні, друзі, колеги і вихованці видатного історика. Серед них і Леся. Лунають надгробні слова. Особливо зворушлива і сильна промова одного із студентів Михайла Драгоманова. Леся слухає його із

стиснутими кулаками — вона ніколи не забуде цієї промови, сповненої ненависті до російського царату, і разом з молодими болгарськими

соціалістами дає обітницю продовжувати боротьбу з ворогами трудового народу...

З журналу «Паралели», № 10, 1971 р.

ФЛОРІАН НЕУВАЖНИЙ

ПОЛЬЩА

ПОЕТЕСА ПРИСТРАСТІ І МУЖНОСТІ

Видатна творча особистість Лесі Українки не вміщується в жодні класифікаційні схеми. Проте немає сумніву, що її творчі зусилля, які межують з героїчною самовідданістю, не лише вніесли її на вершину рідної української літератури, а й надовго визначили шлях її ідейних та мистецьких шукачів. Поетеса, всупереч невиліковній хворобі, яка змушувала її до безперервного перебування в санаторіях, показала світові гарт духу, силу волі, інтелектуальну зрілість власного бачення майбутнього вітчизни і людства, своїм життям і творчістю закріпила право громадянства України в колі сучасних освічених народів Європи...

Великою заслугою Лесі Українки була спроба перекинути арки мостів між Україною і Європою. Річ не

тільки в тому, що поетеса опрацювала чужі «екзотичні» мотиви, хоч в її інтерпретації («Кассандра», «Камінний господар») ми знайдемо багато нових елементів, які збагачують світову літературу, але насамперед в тому, що завдяки Лесі Українці, через посередництво Раба-неофіта («В катакомбах»), Річарда («В пущі»), Руфіна і Прісцилли, адвоката Мартіана з однойменних драм, до української літератури проникли прогресивні ідеали людства, найістотніші суспільні, політичні, філософські й естетичні проблеми, що хвилювали наймогутніші уми.

Все життя, день у день, вона творила для справедливого майбутнього, для вільної України.

«Пшиязнь», № 7, 1971 р.

★ пиринско дело

Орган окружного комітету БКП, Благоевградська газета «Пиринско дело» опублікувала статтю болгарського літературознавця Івана Рупова «Леся Українка — велика поетеса і друг Болгарії». До статті додається фотопортрет письменниці, зроблений у Софії 1895 року.

Картинна галерия

Про перебування Лесі Українки в Болгарії, про її поїздки до Софії і Пловдива разом з Аріадною Драгомановою розповідає Павел Русин в документальному нарисі «Болгарська земля і Леся Українка» на сторінках ілюстрованого видання «Картинна галерия». Тут же вміщено Лесин вірш «Мрії» з циклу «Кримські відгуки».

Przyjaźń

В журналі «Пшиязнь» опубліковано кілька віршів Лесі Українки в перекладі на польську мову. Серед них: «Contra spem spero» (перекладач Станіслав-Єжи Лець), «Слово, чому ти не твердая криця» в перекладі Зузанны Гінчанки, «Янби вся кров моя уплинула отак...» (переклад Флоріан Неуважний).

100-річний ювілей української поетеси відзначався і на арабській землі. В Каїрі, Александрії було відкрито великі виставки книжок, фотографій, що розповідали про її життя і творчість. Експозиції для виставок в ОАР надіслало Українське Товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

АВСТРІЯ

У віденському видавництві «Глобус» вийшла антологія під назвою «Заборононо і спалено». Вона містить прозові та поетичні твори австрійських письменників, які стали жертвами гітлерівського режиму. «Більшість тих, хто представлений у цій антології, — пише газета «Фольксштимме», — загинули в тюрмах і концтаборах, у натовнях гестапо і на ешафоті. Антологія — скромний, але гідний пам'ятник тим австрійським письменникам, які не скорилися фашизму, своїм подвигом відстояли честь нашої прогресивної літератури».

БЕЛЬГІЯ

В Національному музеї відкрито виставку графіки Німецької Демократичної Республіки. Це перша спроба ознайомити бельгійську громадськість з образотворчим мистецтвом НДР. Газета «Драпо руж», високо оцінюючи твори німецьких графіків, пише: «Не можна допускати, щоб політичні міркування, пов'язані з участю Бельгії в Північно-Атлантичному союзі, ставали перешкодою на шляху культурних зв'язків з країною, яка робить великий внесок у всі галузі сучасної цивілізації».

ЗАМБІЯ

Тут засновано державний «Інститут народного мистецтва», завданням якого є вивчення стародавнього ужиткового мистецтва банту, піклування про збереження кращих його традицій, допомога самобутнім майстрам.

Новий заклад відрядив експедиції в різні райони країни на розшуки майстрів

ЗВІТ МИТЦІВ

«Робітничий клас в образотворчому мистецтві» — так називалася велика художня виставка в Берліні, присвячена VIII з'їздові Соціалістичної єдиної партії Німеччини. «Це широкий і вичерпний звіт митців перед народом» — писала про неї «Нойес Дойчланд».

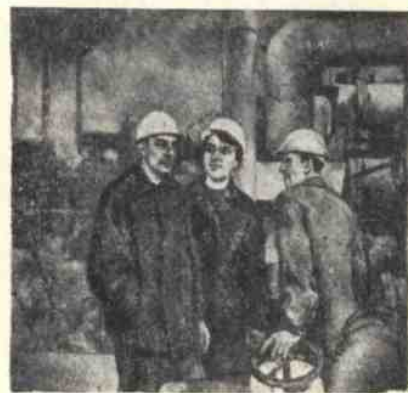
Справді, за кількістю учасників виставка не мала собі рівних за всі роки існування Німецької Демократичної Республіки.

Преса і художня критика НДР особливо відзначили нові роботи художників Дітера Дресслера, зокрема його картину «Будівники електростанції», Гюнтера Нойбауера, Віри Зінгер, Арно Мора, серію портретів робітників — новаторів виробництва, виконаних Гергардом Бондзіном.

Чільне місце на виставці посідала тема дружби трудящих НДР і Радянського Союзу. Чимало нових творів є наслідком поїздок німецьких ху-

Арно Мор. Портрет Ернста Тельмана.

Дітер Дресслер. Будівники електростанції.

дожників по Радянському Союзу. Газета «Берлінер цайтунг» відзначає, зокрема, портрети радянських робітників, створені Бернгардом Франке.

Тижневик «Зоннтаг», розповідаючи про виставку, підкреслював, що вона продемонструвала зростання плеяди молодих талановитих митців, чий роботи відразу ж привернули до себе увагу свіжістю тематики, прагненням авторів проникати в психологію зображуваних ними людей, творчим наслідуванням кращих традицій німецького соціалістичного мистецтва.

Рецензент газети «Нойес Дойчланд» пише, що виставка ще раз засвідчила можливості творчого методу соціалістичного реалізму, на основі якого успішно розвивається образотворче мистецтво Німецької Демократичної Республіки.

КІНО ПРОТЕСТУ

Стара злидарка примостилася на тротуарі. Там вона, мабуть, і ночуватиме. Кінокамера зупиняється на її обличчі, яке поорали зморшками літа і знегоди, на її ношеному-переношеному лахмітті. Потім підносить-

ся догори, де з вітрини фотоательє усміхаються відкохані діти, щасливі подружжя. І сяє неонем реклама: «Ваші святкові розваги зафіксує плівка «Кодак».

Це кадр з фільму Карлоса Аль-

вареса з багатозначною назвою «Колумбія-70».

А ось на екрані широкими колонами рухається натовп. Камера вихоплює молоді обличчя демонстрантів. Піднісши вгору руки, вони прямують до Білого дому, щоб кинути в лице президентові протест проти брудної війни у В'єтнамі. Потім вони отаборюються на лісовій галявині і заводять пісню: «Своїх хлоп'ят, о, дядьку Семе, ти із В'єтнаму забери, хоч це і буде, дядьку Семе, не до впадоби генералам». Налітає поліція. Сльозоточивий газ їсть демонстрантам очі. Але пісня не змовкає. Це — «Мораторіум-1».

Кіно протесту. Воно народжується в нас перед очима, народжується не в обладнаних новітньою технікою павільйонах, не в розкішних голлівудських студіях. Ці фільми знімають часом нелегально, на власні кошти митці-аматори, але хвилюють вони куди більше, ніж маскарадні-барвісті, з тисячами статистів «історичні фільми» чи карколомні супербойовики.

Паростки нової кінематографії з'являються і в Бразилії, де недавно знято фільм «Ловці раків», у Болівії («Під землею»), в Уругваї («Молодь весь час у боротьбі»), в Перу, Чілі, Колумбії. Утверджується кіно протесту в Італії, де вийшов фільм «Через сто років», у ФРН («Рівнянин року», «Операція на вулиці Денінгер»). Ці стрічки розповідають про злиденне життя народу, забитого споконвічнимгнобленням, про голодних дітей, про сляк-так зліплені бараки, де тулиться по чотирнадцятеро чоловік в одній кімнаті, про жакливі умови праці. Відтворюють вони і класові битви, і боротьбу знедолених за людські права, як, наприклад, талановитий і чесний фільм «Травневий день», створений митцями США.

Автори фільмів протесту прагнуть висвітлювати теми великої ваги, проблеми злободедні, пекучі. Вони не бояться закликів, лозунгів, бо, одягнені в живу плоть документальної правди, ідеї стають зримою реальністю, що будить свідомість і сумління.

Не випадково так багато цих фільмів народжується в Латинській Америці, на континенті, який клекоче від політичних сутичок, революційних битв.

Болгарський журналіст Григор Чернев на сторінках газети «Народна культура» розповідає про чілійські фільми: «Вони відкрили мені багато нового про ту далеку країну. В найкращому з них «Ми переможемо!» все побудовано на контрастних зіставленнях: багатство і злидні, діти і собаки, пересичена нудьга й убогство. А через усе те прокочується могутня хвиля боротьби. Фінальні титри заповнюють весь екран. Вони короткі й категоричні: «Баста!» («Досить!») і «Венсеремос!» («Ми переможемо!»). «Ми переможемо!» несе в собі щось більше, ніж просто невдоволення. Заряд протесту переходить тут у нову якість, що її суть сформулював Чезаре Дзаваттіні, прихильник політичного кіно: «Камера повинна стати учасником боротьби

Емблема революційного кіномистецтва Латинської Америки.

кінематографія повинна підпорядковувати себе боротьбі».

Італійський режисер Уго Грегоретті зняв недавно два фільми про боротьбу робітничого класу — «Аполлон» та «Угода». Після того він подав заяву з проханням прийняти його до лав комуністичної партії.

Фільм «Угода», який здобув на фестивалі в Лейпцігу приз «Золотий голуб», розповідає про страйк металістів.

Зрозуміло, що тузи кіноіндустрії не фінансують «бунтарських фільмів». Знімають їх звичайно на 16-міліметровій плівці — вона дешевша і швидше обробляється, ніж широка. Поширюють ці фільми шляхом так званого «громадського прокату». Сеанси відбуваються в робітничих клубах, у профспілкових гуртках, на фабриках.

В деяких країнах сформувались групи митців, які працюють над фільмами протесту. Це «Уніте-фільм» в Італії, «Дінадія» у Франції, творчі колективи в ФРН, Чілі, Уругваї. Учасники цих творчих об'єднань є рядовими солдатами на полях класових боїв. «Ми прагнемо пропагувати політику Комуністичної партії, — кажуть Жак Віду, Бернар Айзеншці та Маріно Ріо з «Дінадії». — Це звичайна робота партійних активістів, яку ми ведемо іншими засобами».

Мистецтво вільне, мистецтво бунтівне завжди йшло пліч-о-пліч з політичною боротьбою. Ще десять-п'ятнадцять років тому це була пісня, влучний вірш, гостра карикатура. Тепер — це кінематографія протесту.

Недавно у чілійській столиці Сантьяго зустрілися революційні кіномитці латиноамериканських країн. У прийнятій ними декларації проголошується головне завдання — сприяти своїм мистецтвом об'єднанню всіх демократичних сил в єдиний народний фронт, боротьбі проти імперіалізму і місцевої реакції.

старадавнього килимарства, орнаменту, гончарства, різьблення та інших галузей народного мистецтва. Після повернення цих експедицій у столиці Замбії місті Лусана має бути влаштована виставка творів найкращих митців.

КУБА

Щороку в Гавані проводиться літературний конкурс, метою якого є виявлення й підтримка молодих прогресивних письменників країн Латинської Америки. Переможцями цьогорічного конкурсу стали парагвайський прозаїк Рубен Барейро, поет з Гондурасу Роберто Соса, кубинці — драматург Рауль Паскуаль і прозаїк Мануель Кофіно. За умовами конкурсу, темою відзначених творів має бути сучасність — революційний і національно-визвольний рух латиноамериканських народів, боротьба проти імперіалізму і війни, дружба й солідарність народів континенту.

НДР

У Берлінському Театрі дружби відбулась прем'єра музичної комедії «Лорд узбережжя», лібретто якої написано за мотивами творів Жоржі Амаду. Автор музики — Георг Катцер, тексту — Фрідріх Герлах, головну роль виконує Зібеншух. У виставі розповідається про участь бразильської молоді в боротьбі за прогресивні соціальні перетворення.

Сцена з музичної комедії «Лорд узбережжя».

НОРВЕГІЯ

Масові протести норвезьких глядачів викликала демонстрація американського фільму «Пісня про Норвегію», присвяченої основоположникові норвезької музичної школи Едварду Грігу. У фільмі, зробленому на зразок ковбойських стрічок, перекручені факти з історії країни й біографії композитора. Провідні норвезькі газети видрукували, зокрема, протест жителів Бергена — рідного міста Гріга.

В кайрському видавництві «Дар аль-Кітаб аль-Арабі» вийшла друком антологія творів нубійських поетів під назвою «Лелени відлітають на північ». В Об'єднаній Арабській Республіці живе близько півтора мільйона нубійців. Літератори-нубійці пишуть переважно арабською мовою, але деякі з них уживають і рідну говірку. Крім оригінальних віршів, написаних арабською мовою, в антології вміщено й переклади народних пісень Нубії.

ПОЛЬЩА

«Документальна повість» — так визначив жанр своєї нової книжки про Адама Міцкевича Леслав М. Бартельський. Написана на основі документів, листів, книжка Бартельського «Міцкевич на Сході» висвітлює один з найменш досліджених періодів у житті поета — 1854—1855 рр.

США

Письменник «Норман Мейлер, автор відомого роману «Голі і мертві», а також творів «Армії ночі» та «Майямі і облога Чінаго», поставив уже три фільми, де торнається тем, порушених у цих романах. Його фільми — документи оскарження корупції, жорстокості охоронців громадського порядку, продажності та лицемірства американських політиків.

В останньому фільмі «Мейдстоун» Мейлер бере участь як актор.

Головний герой фільму — режисер і актор за фахом, виставляє свою кандидатуру на пост президента США. Цей факт значною мірою автобіографічний. Мейлер справді висунув свою кандидатуру на посаду мера Нью-Йорка, а ще раніше виявив бажання стати президентом США.

«Хаос, який я показав, є точним відбитком того справжнього хаосу, що панує в Америці», заявив письменник.

ФРАНЦІЯ

В Парижі відбулося свято марксистської книги. «Юманіте Діманш» наводить промовисті цифри: у Франції — від Паризької Комуні до наших днів — з'явилося 455 назв творів Маркса, Енгельса, Леніна. В 1871—1905 роках вийшло 29 видань, у 1905—1925—20, у 1925—1939—128; навіть під час гітлерівської окупації випущено 7 видань, а далі кількість їх знову зростає: у 1954—1958 роках побачили світ 113 видань. У 1959—1969 — 146.

«Вулиця залишається в нас єдиною газетою, вільною від сваволі цензорів і видавців, єдиним залом, якого не може закрити перед нами власник театрального приміщення, єдиною трибуною, ще приступною для нас...»

Ці слова належать західнонімецькому поетові Петеру Шютту, одному із засновників і керівників так званого «Соціалістичного вуличного театру» у Франкфурті-на-Майні. Цей театральний колектив, який не має в своєму складі жодного професійного актора, існує вже кілька років. Його учасниками є студенти, молоді робітники і службовці, співаки-аматори, поети-початківці.

Петер Шютт, розповідаючи про «Соціалістичний вуличний театр», нагадує, що в 20-х і на початку 30-х років у Німеччині існували подібні театральні колективи. Одним з ініціаторів цієї справи був тоді видатний режисер Ервін Піскатор. Для «вуличних театрів» писали Еріх Вайнерт і Бертольд Брехт, композитори Ганс Ейслер і Курт Вайль.

«Нині, — каже Петер Шютт, — коли нам у ФРН, як і в Німеччині 20-х і початку 30-х років, доводиться зно-

ву боротися проти загрози нацизму й мілітаризму, слід скористатися давнім досвідом, практикою «вуличного театру» для агітації серед населення».

«Соціалістичний вуличний театр» уже відіграв помітну роль у боротьбі прогресивних сил ФРН проти запровадження так званого «надзвичайного законодавства», в кампанії протесту проти діяльності неонацистської націонал-демократичної партії. Нині колектив виступає з новою програмою, в якій закликає добиватися ратифікації договорів з СРСР і Польщею.

Вистави «Соціалістичного вуличного театру» — це монтаж з коротких сцен, віршів, пісень, хорових номерів. Автори вистав широко використовують політичні документи, газетні повідомлення.

Театр у Франкфурті-на-Майні — один з перших «вуличних театрів» у ФРН. Нині їх у країні вже багато. Про їхнє значення свідчить і те, що вони стали об'єктом спеціальних досліджень. Одне з таких досліджень — «Вуличний театр» Агнес Гюфнер — вийшло недавно у видавництві «Зур-камп-ферлаг».

Актори на вулицях Гамбурга.

ФІЛЛІП БОНОСКИ ПРО НОВУ П'ЄСУ

Нещодавно нью-йоркський «Шекспір фестивал паблік театр» поставив п'єсу Девіда Рейба «Початкова бойова підготовка Павла Хеммеля». В рецензії на п'єсу літературний оглядач газети «Дейлі уорлд» Філіп Боноскі

відзначає, що ніколи за всю історію Америки в країні не було такої глибокої загальної огиди до війни, як тепер. Якщо під час другої світової війни серед американських солдатів майже не було випадків дезертир-

Сцена з п'єси Д. Рейба «Початкова бойова підготовка Павла Хаммеля».

ства, добровільної здачі в полон, то тепер зовсім інша картина. Незважаючи на інтенсивну мілітаристську пропаганду, виховання молоді в дусі так званого «американського патріотизму», десятки тисяч юнаків ненавидять війну у В'єтнамі, роблять усе, щоб уникнути участі в ній. Вони де-

зертирують, відмовляються йти в бій, а деякі вдаються до вживання наркотиків і навіть самогубства.

Причина цього одна — вони не хочуть умирати за інтереси американського імперіалізму у В'єтнамі. Такий моральний стан багатьох американців непокоїть правлячі кола й воячину США.

На жаль, п'єса «Початкова бойова підготовка Павла Хаммеля» не до кінця послідовно розкриває цю тему. Це типовий твір паціфістського напрямку, головна ідея його — «війна — це пекло».

Автор, зауважує рецензент, не відбив у п'єсі дуже важливого моменту: молодь Америки дедалі більш переконується в тому, що війна в Індокитаї ведеться з метою пригноблення народів, і тому вона не тільки пекло, а й злочин.

Сюжет п'єси нескладний. У ній зображується коротке життя молодого американця, незграбного, вайлуватого, який старається виконувати свій військовий обов'язок і накази командирів. Війна у В'єтнамі не викликає в нього ні сумнівів, ані вагань. Він вважає її справедливою, виступає перед усіма. Але це не рятує його від безславної смерті — в багні, крові, серед жахів безглуздої війни. А потім — цинкова труна, покрита прапором США, та формальні слова співчуття батькам в офіційному повідомленні...

Цінність п'єси в тому, — пише Ф. Боноскі, — що вона ще раз доводить непотрібність і огидність війни у В'єтнамі.

СУМНІ МЕЛОДІЇ

Молоді американські етнографи Джордж та Кейт Мітчелл видали книжку «Дай мені розраду». Цей твір є наслідком трирічного вивчення та збирання народних мелодій чорного населення дельти Міссісіпі. Коментуючи книжку, оглядач газети «Дейлі уорлд» Білл Ендрюс відзначає, що автори виконали цінну роботу. Вони розкрили багату музичну

Ілюстрації до книжки «Дай мені розраду».

спадщину трудівників Півдня Америки. В негритянських блюзах відображена тяжка доля народу. Лише зрідка в них спалахує промінь життєрадісності. Але завжди відчувається глибокий сум поневолених людей.

Десятиріччя тому марксистську літературу можна було придбати лише у спеціалізованих крамницях, а цього року в святі марксистської книги брали участь 600 продавців.

У Паризькому ринку, перетвореному на велетенську книгарню, що не зачинялася протягом трьох днів, відбувалися літературні дискусії, зустрічі з письменниками, демонструвалися фільми.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Національний театр у Празі показав глядачам спектакль за твором А. Запотоцького «Встануть нові бійці».

«Герої п'єси, — пише рецензент журналу «Свет соціалізму», — звертаються зі сцени до нас, глядачів, нагадуючи про те, що ми іноді забуваємо, — про надзвичайно тяжкі перші роки боротьби за соціалізм у нашій країні».

Образ головного героя Ладіслава Запотоцького створив Йозеф Мікса.

Актори Лібуше Гавелкова і Йозеф Мікса у сцені з спектаклю.

ШВЕЦІЯ

Кінодокументаліст Ервін Лейзер, автор багатьох антифашистських і антивоєнних фільмів, в інтер'ю для преси повідомив про свої творчі плани. Митця хвилює тема війни в Індокитаї. Він має намір створити фільм про американців, які відмовились воювати проти народів В'єтнаму та інших країн Південно-Східної Азії. Цей задум виник після зустрічей Лейзера з багатьма американськими солдатами, які, відмовившись брати участь у брудній війні, знайшли політичний притулок у Швеції

Л И Ц Е М
Н А Р О Д Д О У

Два англійські вчені — професор біології Стівен Роуз та вийладач соціології лондонської Школи економічних і політичних наук Гілері Роуз нинішнього року відвідали Демократичну Республіку В'єтнам. За дорученням Всесвітньої федерації наукових працівників вони вивчали тут стан науки й вищої освіти.

Про свої враження С. Роуз і Г. Роуз розповіли в статті, вміщеній в журналі «Нью сайєнтіст», яку ми передрукуємо з деякими скороченнями.

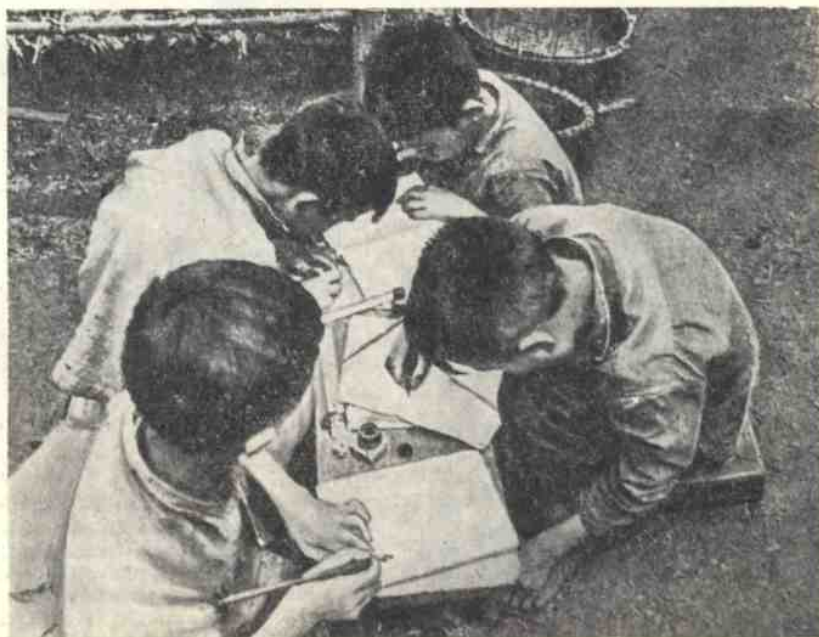
Незважаючи на неймовірні труднощі, викликані агресією США, у Північному В'єтнамі розвиткові науки, освіти надається велике значення.

Тут цілком ліквідовано неписьменність, всі діти обов'язково закінчують не менше, як чотирирічну школу. В Ханойському університеті та в 35 інших вищих навчальних закладах навчається 72 тисячі студентів. Нагадаємо, що за часів французьких колонізаторів на весь Індокитай було лише 700 студентів. Зростання відбувалося надзвичайно швидко: лише 5 років тому тут налічувалося 25 тисяч студентів. Такий бурхливий розвиток пояснюється тим, що ще недавно близько 90 процентів випускників десятирічок вступали до вищих навчальних закладів. Нині ця цифра зменшилася, і міністр пояснив нам причину: забезпечивши потрібну кількість освічених юнаків та дівчат, уряд добивається тепер в першу чергу підвищення рівня освіти, а тому протягом кількох років число студентів не буде збільшуватись.

У вищих навчальних закладах ми помітили дуже високе співвідношення між професорсько-викладацьким складом і студентами. У біохімії, наприклад, — один до п'яти, а в мікробіології — один до трьох. Це дає можливість вивільнити дипломованих фахівців і послати їх за кордон для дальшого вдосконалення і здобуття наукових ступенів. На факультетах можна побачити, як здійснюється на практиці заклик міністра вищої освіти: наближати наукові дослідження до нагальних по-

В Демократичній Республіці В'єтнам всі діти вчаться.

Міністр вищої освіти Та Куанг Биу прийняв нас о восьмій годині ранку. У В'єтнамі життя починається рано, і міністр уже встиг перед тим попрацювати півтори чи дві години. Математик за освітою і лінгвіст за нахилом, Та Куанг Биу розмовляв з нами англійською мовою. Наш перекладач, досить досвідчений фахівець, розповів, що одного разу його запросили перекладати ряд лекцій англійського філолога, котрий гостював у Ханой. Важко було впоратися з перекладом деяких тонкощів лінгвістичної науки в'єтнамською мовою, тому Та Куанг Биу взяв це на себе. В це легко можна було повірити, слухаючи, як він вільно говорить англійською мовою, як розповідає про наукові завдання університетів, як реалістично, а часом і дотепно змальовує певні перешкоди, що їх має подолати в'єтнамська наука.

Окремі факультети вищих
учбових закладів розміщені
в джунглях.

треб країни, і тих, що пов'язані з розвитком економіки, і тих, що пов'язані із захистом населення від бомбардувань та інших агресивних дій ворога.

Ця грандіозна програма висунула питання про широке залучення випускників вузів у народне господарство, що швидко розвивається.

Відаючи вищі учбові заклади, ми скрізь бачили наслідки війни. Багато студентів евакуювано в джунглі, там вони слухають лекції, а в Ханой приїздять тільки на практичні заняття. І тому, коли в одній фізичній лабораторії, досить добре оснащений, студентів було, як бджіл у вулику, інша лабораторія стояла порожня, чекаючи прибуття наступної групи з джунглів.

Ми бачили багато прикладів того, як наука, за місцевим висловом, повертається лицем до народу. Цьому в значній мірі також сприяє популяризаторська діяльність Товариства для поширення наукових та технічних знань, яке видає науково-популярний журнал тиражем 130 тисяч примірників і серію невеличких брошур на зразок «Як захищатися від хімічних засобів війни».

Найбільше нас вразили наслідки заходів уряду в галузі охорони здоров'я. Статистичні дані про охорону здоров'я у Північному В'єтнамі в порівнянні з такими ж даними навколишніх країн — немов яскравий промінь серед епідеміологічної темряви. Відомо, що в Південно-Східній Азії поширені різні інфекційні хвороби, проте масова вакцинація та інші заходи звели їх у Північному В'єтнамі до мінімуму.

За виробництво, контроль і пошуки нових способів виготовлення вакцин відповідає Інститут гігієни та епідеміології, 90 працівників цієї установи мають наукові ступені. Тут є високопродуктивні лабораторії з прекрасним сучасним обладнанням, які служать базою для профілактичної роботи серед населення.

В'єтнамські вчені усвідомлюють, в яких умовах живе країна. Вони не недооцінюють своїх труднощів та проблем. Одна з них — підтримання зв'язків із зарубіжними вченими, широка інформація світової громадськості про вітчизняні досягнення, забезпечення необхідним обладнанням, книжками та хімічними препаратами.

Крім того, на випадок бомбардувань треба забезпечити сховища (відрізок бетонних труб, що вкопуються в землю), їх старанно розчищають і лагодять, тримаючи завжди напоготові, — адже в будь-яку хвилину можна чекати повітряних нальотів.

Проти населення цієї країни агресори застосовують спеціальну зброю, спрямовану саме проти людини, зброю, призначення якої — калічити й убивати. І найжахливіша з неї — це напалм.

Останнім часом великого поширення набули також осколкові бомби, що зазнали протягом війни цілого ряду конструктивних змін. Старі кулі дум-дум (американці і тепер користуються ними — нам показали кілька таких куль, хоч вони й заборонені ще з часів першої світової війни) замінені сучасними шрапнельними гранатами. Їх скидають по одній або по кілька в бляшанках; один літак може підняти до 2560 гранат, кожна з яких — завбільшки з кулак — начинена металевими

кульками — від 200 до 500 штук. Кульки мають 5 міліметрів у діаметрі, важать 3—5 грамів, летять з величезною швидкістю і глибоко вриваються в тіло людини. Часом вони відразу вбивають, але частіше нещадно калічать.

Проти народу цієї країни застосовують і хімічну зброю. Понад 50 тисяч тонн концентрованих дефоліантів було скинуто тут на голови людей, на свійських тварин, на поля.

Наслідки цього глибоко стривожили вчених і громадськість світу. І ця тривога зростає. Дефоліація призвела до знищення природного середовища в широких масштабах: тільки в 1969 році було отруєно понад мільйон гектарів землі. Що стосується впливу дефоліації на людей, то ми можемо лише сказати, що клінічна картина, яка постала в усіх деталях перед нами в Ханой, надзвичайно тривожна, особливо вражаючи на кількість дітей, народжених мертвими чи каліками. Уже сам цей факт примушує нас запитати уряди США і Англії, чому вони не бажають переглянути своє тлумачення Женевської конвенції і продовжують твердити, що вона не стосується хімічних речовин та дефоліантів?

Систематичне і грубе зловживання наукою і технікою стало невід'ємною рисою війни проти в'єтнамського народу. Що ж до в'єтнамських вчених, з якими ми зустрічалися, то вони добре знають, що мають робити: вони борються з ворогом (чи в лабораторії, чи із зеніткою на її даху) і одночасно будують нове, вільне від колоніального гніту, справедливе суспільство, де наука служитиме прогресу людства.

Студенти, евакуювані з Ханой, вчать й одночасно займаються городництвом.

ЧОРНИЙ КНЯЗЬ

Кілька років тому великого розголосу набула скандальна історія, «героєм» якої став генерал Джованні де Лоренцо, тодішній начальник італійської військової розвідки (СІФАР). Виявилось, що він нацьковував своїх підлеглих на тих державних діячів Італії, політика яких здавалася йому надто ліберальною, взяв під контроль їхні приватні телефонні розмови і кореспонденцію. Дії Лоренцо становили частину фашистської змови. Але змова провалилась, генералові Лоренцо не вдалося затиснути Італію в залізний кулак диктатури.

На початку нинішнього року було розкрито ще одну фашистську змову. Щоправда, цього разу Лоренцо грав значно блідшу роль, ніж колись. Ватажком змовників став тепер його близький приятель, керівник неофашистської організації «Національний фронт» Валеріо Боргезе, відомий в Італії під прізвиськом «Чорний князь».

Боргезе має в Італії досить-таки сумну славу ще з 40-х років. Командир військових частин спеціального призначення італійської фашистської армії, завданням яких були розправи з партизанами, він власноручно підписав накази про розстріл 800 антифашистів. Після розгрому фашизму Боргезе, уникаючи смертної кари, відсидів кілька років за ґратами й 1949 року вийшов на волю.

В 1967 році він заснував неофашистську організацію «Національний фронт». За три роки ця зґрая, очолювана «Чорним князем», встигла вчинити чимало злочинів, поки нарешті під тиском громадськості головний прокурор

Італії Аугусто де Андреїс не підписав наказ про обшук у римській штаб-квартирі «Національного фронту» та в місцевих його філіях, розкиданих мало не по всій Італії. В ході розслідування виявилось, що зґрая Боргезе готувала державний переворот. Власні аж ніяк не прагнули робити цю новину надбанням громадськості, та мовчанку порушила прогресивна італійська газета «Паезе сера».

Тоді власті мусили заднім числом визнати, що справді мала місце антидержавна змова крайніх правих сил Італії, воліючи, однак, зберегти в таємниці імена причетних до неї. Не побажали

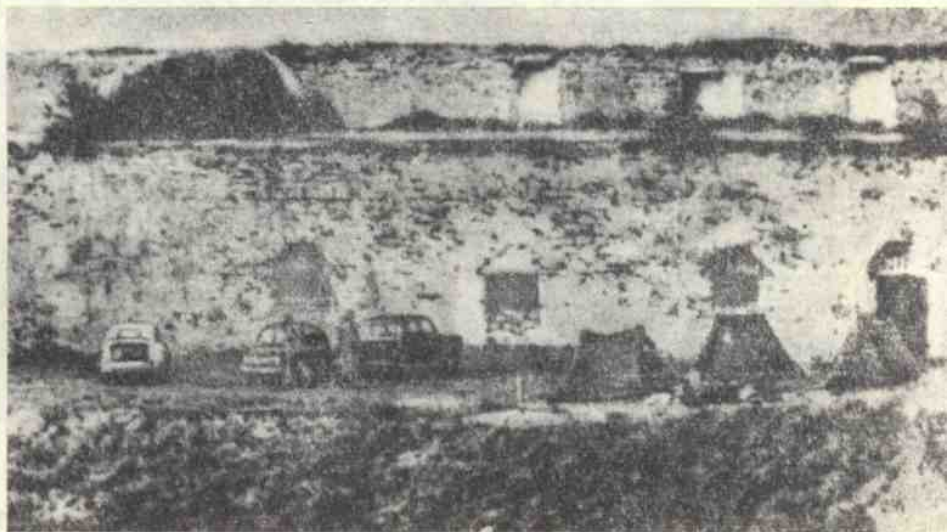
власні ще раз згадувати й імені де Лоренцо, в квартирі якого був виявлений арсенал вогнепальної зброї.

Ніхто в Італії не знає, яка ж кара спіткала фашистських змовників. З неофіційних джерел відомо одне: поліція виявила таку «оперативність», що коли її представники прибули з ордером на арешт до помешкання Валеріо Боргезе, за ним і слід проховол. Кажуть, він знайшов притулок у свого приятеля, лиховісного есеєвця Отто Скорцені, який отаборився був в Іспанії.

Самого тільки випадку з «Чорним князем» досить, щоб розвалити картковий будиночок аргументації певних офіційних осіб Італії, які своєю свідому бездіяльністю, небажання боротися з чорною заразою намагаються виправдати «незначністю» цього явища. Вони представляють справу так, ніби це «жменька хуліганів» стріляє з-за рогу в комуністів, вимагує гноєм меморіальні дошки партизанів, розмальовує стіни антикомуністичними лозунгами. Однак подібні вихватки є серйозними симптомами рецидиву коричневої чуми, свідченням того, що в Італії діє широка мережа фашистських організацій.

«Нині ми — національний факт, — розпятакує такий собі Альміранте, секретар «Італійського національного руху». — Ми перебуваємо в стані війни з Італійською

Військовий табір фашистів у Форт-Фойнті.

Вони влаштовують галасливі мітинги й маніфестації.

комуністичною партією. Противники нас бояться, бо ми нова сила в історії. Італія — корабель, що лишився без керманіча посеред бурі. Ми покликані його вести. І незабаром ми візьмемо цю справу до своїх рук...»

Серпень 1970 року. Коло напірзвалених укріплень у Форт-Фойнті поблизу Бардонеккі примостилися з десяток наметів. Біля них походжають ставні молодики в захисного кольору куртках і червоних беретках. Ще один неодмінний їхній атрибут — масивні мисливські ножі на ремнях, німецькі вівчарки. «Туристи» горляють войовничих пісень, вправляються в стрільбі, марширують, старанно викидаючи вперед ногу. На флагштоках майорять стяги: двосічна сокира на білому й червоному тлі. Котиться луною зухвале «Еввіва іль дуче, ейя, ейя, аляля, вінчеремо!» («Хай живе дуче, ми переможемо!»).

Хтось повідомляє про це збіговиську поліцію Бардонеккі. Але, прибувши на місце, охоронці порядку знаходять лише виведену на

мурах приємну обіцянку: «Ми ще повернемося» і на землі консервну бляшанку, наскрізь прошиту кулями. Що та бляшанка була мішенню у вправах фашистів з вогнепальної зброї, ясно для кожного, крім поліцаїв. «Ті дірки могли бути пробиті й цвяхами», — авторитетно заявляє сержант і про людське око забирає речовий доказ для експертизи.

Березень 1971 року, місто Тренто. Біля пам'ятника героям Опору повітря раз у раз струшують вибухи. Хтось підкладає динаміт в автомобіль керівника місцевих профспілок Маттеї, хтось намагається підірвати залізничну колію і висадити в повітря будинок університету...

В горах поблизу міста спадкоємці ідей «великого дуче» влаштували справжнісінький військовий полігон. Гримлять постріли, динаміт здіймає вгору фонтани каміння й пилюки, фашисти марширують, опановують дзюдо і айкідо, одним словом, гартують тіло і дух для майбутніх «звершень».

І все те діється під самісіньким носом у поліції, яка нічого не бачить і нічого не чує.

Професор римського університету Джорджо Монпурго став свідком маніфестації фашистів. Учасники її співали фашистський гімн і погрозували студентам. Коли Монпурго запропонував поліцейам втрутитися, ті почули його стусанами, брудною лайкою і, заштовхавши в машину, повезли в комісаріат...

30 січня 1971 року перед судом став обвинувачений у незаконному переховуванні зброї сорокарічний генуезець Джанкінто Барб'єрі. В його квартирі було виявлено 29 гвинтівок та карабінів, 25 пістолетів, 20 кинджалів та багнетів, протигази, три ручні бомби, сім касок, чимало поліцейських кийків.

10 лютого заарештовано Калоджеро ді Стефано, колишнього страхового агента, одного з діячів «Італійського соціального руху», що демонстративно дефілював по місту в фашистській чорній сорочці. Його теж було обвинувачено в незаконному переховуванні зброї.

Арсенали Барб'єрі та ді Стефано становлять лише мізерну частку тих запасів, які мають у своєму розпорядженні італійські неофашисти. Зрозуміло, що організація з таким «воєнним потенціалом» існує не на членські внески. Її фінансують покровителі неабиякого рангу: великі промисловці, латифундисти, судовласники, фінансові магнати, військові, а то й державні діячі.

Значна частина асигнувань на потребу неофашистів надходить з-за океану. «Існує реальна небезпека, що Італія піде шляхом Чілі», — пише відомий американський журналіст Сульцбергер, — а це було б великою втратою для Сполучених Штатів». Тож, покладаючи надію на чорносорочечників як на антибіотики, що вилікують Італію від «червоної хвороби», американські монополісти охоче трусять гаманцями. Щедро живить мережу терористичних організацій в Італії Центральне розвідувальне управління США. Не шкодують коштів з національного бюджету й уряди грецьких «чорних полковників» та іспанських франкістів.

Ставку на неофашизм роблять всі ті, кого лякає розвиток робітничого та комуністичного руху в Італії.

За матеріалами зарубіжної преси.

ІМПЕРІЯ АСО

Якось журналісти запитали Арістотеля Сократа Онассіса («А. С. О.» для любителів скорочень), ким би він хотів стати, якщо б починав життя спочатку? Не розмірковуючи довго, «знаменитий грек» відповів: «Судновласником!» І додав: «Я зневажаю комфорт. Я годен жити будь-де і харчуватися будь-чим і знову, як колись, працювати у доках... Певен: протягом двох років я відновив би свій достаток».

Журналісти не допитувалися про способи досягнення такого блискавичного успіху. Біографія Онассіса їм добре відома. На Заході про цього мільярдера пишуть багато й охоче. Видана у США книга «Знамениті греки», де Доріс Ліллі переповідає його історію, відразу стала бестселером.

«Емігрант без копійки у кишені, докер з Буенос-Айреса, гульвіса з Ріо-де-ла-Плата, що став королем танкерів!» Або інакше: один з «циган-кочовиків», без національності, без ідеалів, єдиний бог яких — нажива». Друге визначення належить Елен Влаху, грецькій публіцистці, змушеній після путчу «чорних полковників» залишити країну. Однак обидві характеристики не виключають одна одну. Елен Влаху прагне викрити суть явища там, де інші цілком вдовольняються докором.

«Тасмніця карколомного успіху Онассіса — у спритному використанні сприятливих ситуацій. За 35 років він жодного разу не дав маху». Так твердять деякі західні журналісти. А ось розшифровка Влаху: «Грецію продавали дешево. Небачені можливості для бізнесу відкривалися в обмін на дружнє поплескування по плечу,

Арістотель Сократ Онассіс, людина без батьківщини, ділоц, для якого «гроші не пахнуть».

прикрашеному полковницьким погоном... Закони були забуті».

Тим часом постає Арістотель Онассіса — однієї з найкрутіших акул міжнародного імперіалізму — та історія його нечуваного збагачення і справді варті уваги. Особливо ж, коли йдеться про суперечку з теоретиками «новітнього» капіталізму, — «демократизованого», «народного» та ще як вони його тепер звуть...

А. С. О. природжений ділоц-комерсант. Його батько почав з дрібної торгівлі тютюном, а наприкінці першої світової війни Онассіса вже називали серед трьох найвпливовіших неогоціантів Ізміра. 1922 року, під час турецької облоги Ізміра, що мав за Севрським договором відійти до Греції, Онассіс зазнали переслідувань і невідомо, як би склалася дальша доля сім'ї, коли б не спритність шістнадцятирічного

Арістотеля, якому вдалося, заручившись підтримкою одного турецького генерала та американського віце-консула, врятувати батька від в'язниці. Тоді він чи не вперше відчув смак до подвійної гри...

Повернувшись на батьківщину, до перенаселеної і голодної Греції, Онассіси незабаром віч-на-віч зіткнулися із злигоднями. Отож Арістотель вирішив емігрувати. Він мріяв, як і багато хто з його ровесників, розбагатіти в Новому Світі. «Арі» обрав Аргентину, де не питали візи, і виніс свій проект на сімейну раду. Родичі, не вагаючись, заходилися збирати гроші на квиток.

Онассіс подає дату свого прибуття до Буенос-Айреса: 21 вересня 1923 року. Спочатку він працював у доках, потім одержав нічну роботу на одному з підприємств телефонної компанії. Довелося, щоправда, виготовити фальшиве посвідчення, яке робило його старшим на шість років, але такі дрібниці ніколи не турбували Арістотеля. Звичайно, ця робота була лише найнижчою сходинкою на шляху до мети. Він вивчав іспанську мову і невтомно шукав «справжнього» заробітку.

Батько порадив йому звернутися до «випробуваної зброї» і запропонувати Хуану Гаона, найбільшому тютюновому фабриканту Буенос-Айреса, зразки східного тютюну. Гаона був неприступною людиною, але він не знав наполегливості «маленького Арі!» Щоранку біля дверей своєї контори хазяїн цигаркової фабрики бачив чорнявого молодика, який нічого не говорив, ні про що не просив, а тільки уважно дивився на нього величезними чорними очима. Увечері молодик знову був на місці. Врешті-решт Гаона не витримає, схопив Арістотеля за комір і запитав, чого він хоче. «Продавати вам східний тютюн», відповів той. Невдовзі Арістотель Онассіс одержав своє перше замовлення на 100 000 доларів. Далі — власна фабрика: два робітники, які вручну набивали сигарети. А 1929 року, коли Онассіс став аргентинським громадянином, він, за власним визнанням, вже був мільйонером. Він купував тютюн у Турції та Єгипті, продаючи там аргентинське м'ясо та вовну, і водночас виконував обов'язки грецького генерального консула у Буенос-Айресі, що дуже сприяло його комерції. Однак то була знову лише сходинка на його життєвому шляху, бо мріяв Онассіс про інше.

У 1931 році Арістотель Онассіс повернувся до Європи. У Лондоні, цій столиці морських перевезень, він здійснив свою першу «дивовижну операцію», надзвичайно вигідно придбавши кілька старих великоавантажних суден, що вже два роки іржавіли, чекаючи на покупця. Онассіс заплатив за них 60.000 доларів готівкою, не порушивши, однак, свого капіталу — вдаввшись до банківських кредитів. «Завжди

використовуйте гроші інших, — говорять він. — І, що особливо важливо, влаштовуйтеся так, аби не сплачувати податків. Моя улюблена країна та, яка надає мені максимальну податкову недоторканість, нав'язує найменші комерційні обмеження». Цим правилом знаменитий мільярдер завжди керується у своїх фінансових справах.

А ось один «хрестоматійний» випадок з біографії Онассіса. Якийсь з його танкерів, що йшов під грецьким прапором, було заарештовано в Амстердамському порту. За морськими приписами, вся команда мала бути грецькою, а тут кок виявився датчанином. Цілу ніч Онассіс не відходив від телефону й телеграфу, а наступного ранку судно... змінило свою національність і стало панамським! Адже Панама є справжнім раєм для судновласників, одним з небагатьох «податкових оазисів»... Ніхто не знає, скільки довелось заплатити Онассісу за цю блискавичну операцію.

На початку 30-х років Онассіс «поставив» на нафту. Вугілля, головне джерело енергії у світі, відходило вже на другий план. Автомобілів з'являлося все більше, попит в Європі на американську нафту зростає. Маючи у своєму розпорядженні великі танкери, Онассіс міг би стати головним перевізником американського пального до Європи.

Щоб навантажити або розвантажити звичайне судно, потрібні десятки докерів, він знав це краще від будь-кого. А щоб наповнити танкер, досить протягнути шланг і повернути важіль: мінімум часу, мінімум робітників.

У 1935 року Арістотель Онассіс закладає свій перший танкер — так би мовити, підвалини нинішньої могутності. 1935-й — знаменний рік. Фашистська Італія вторглася в Абіссінію. До Африки поспішають транспорти з італійським підкріпленням. Бракує пароплавів, бо чимало судновласників відмовилися співпрацювати з фашистами. Онассіс погодився. «Гроші не пахнуть», — знизав він плечима.

Другу світову війну А. С. О. зустрів долларом мільйонером. Три його танкери стояли у скандинавських портах і відразу ж були «заморожені». Інші, а разом з ними і сам хазяїн, перебували в США. Завдяки аргентинському паспорту і знайомствам Онассіс уникнув грецької мобілізації. Десь лилася кров, а він продовжував робити бізнес. Значну частину свого флоту йому вдалося здати внайми морській поліції США. В нього з'явилися впливові друзі в Нью-Йорку і серед них — великий грецький судновласник Ставрос Ліванос.

Проте справжнього розмаху «бізнес Онассіса» набув у повоєнні роки. Арістотель швидко збагнув, що могутні військові транспортні судна, які знімаються з озброєння, можуть стати йому в пригоді, і купив з торгів сімнадцять

таких кораблів, не витративши жодної копійки свого капіталу. А втім, витрати були. Річ у тому, що закони США заборнюють здійснювати подібні операції з іноземцями. Отож довелось дати хабара членам відповідних комісій палати представників, кільком високопоставленим військовим. Довелось заручитися підтримкою посла США в Англії, колишнього державного секретаря... Врешті-решт документи було оформлено на підставу американську компанію... Подібними гангстерськими засобами Онассіс здійснював кожен свою брудну обробку.

Скандал вибухнув тільки через сім років. Онассіс опинився в тюрмі! Проте все скінчилось цілком благополучно: штрафом і конфіскацією танкерів. Онассіс посміхався, коли його запитували про цю конфіскацію: за час експлуатації судна принесли йому прибуток, що втричі перевищував їх початкову вартість разом із штрафом.

Виснажена війною Західна Європа імпортувала мало нафти, але Онассіс думав про нові прибутки і вже бачив американців, які закладають свердловини в Саудівській Аравії та інших арабських країнах. 1948 року він почав будувати п'ять гігантських танкерів — за допомогою Уолл-стріту, який позичив «знаменитому греку» два мільйони доларів. Ще через кілька місяців з Онассісом уклала угоду могутня «Тексако». Навіть бували американські нафтові королі були вражені вмінням свого «перевізника» перетворювати все на золото.

На той час Онассіс вже одружився з молодшою дочкою Ставроса Ліваноса — Тіною. Чоловіком старшої — Євгенії — став інший грецький судновласник Ставрос Ніархос. Таким чином, поле діяльності грецького клану судновласників робилося безмежним. Перед у цій трійці вів «маленький Арі». А втім, його все частіше називають «адміралом Онассісом». Після спуску на воду 23 нових великовантажних танкерів загальною вартістю 130 мільйонів доларів під команду «адмірала» опинилася справді велика сила... У середині п'ятдесятих років — за допомогою підробок і шахрайства — він одержує монополію на право на транспортування нафти морським шляхом із Саудівської Аравії.

Не можна обминути період у житті Онассіса, який його біографи іменують «монахським». Придбавши 52 проценти акцій монахського так званого Товариства морських купань, він став фактично розпорядником знаменитого казино, численних готелів, майже всього, що становить економіку Монако. Монархові цієї карликової держави князю Реньє III довелось просити допомоги у Франції і США, щоб викупити акції й позбавитися опіки Онассіса.

Онассіс не любить згадувати цю історію: це, мабуть, єдиний випадок,

коли йому довелось поступитися своїм престижем. Проте ніяких матеріальних збитків він не зазнав.

1967 рік. Ізраїльська агресія проти арабських країн. Закрито Суецький канал. Зростає попит на танкери. Восени 1970 року «Арі» тільки на одному рейсі одного танкера водотонажністю 200 тисяч тонн, орендованого компанією «Шелл», «заробив» 5 мільйонів доларів! Такі, як Онассіс, заробляють і на війні!

Коли в Греції до влади прийшли «чорні полковники», Онассіс раптом згадав про своє грецьке походження. Річ у тому, що одним з перших законодавчих актів уряду фашистської хунти було звільнення від будь-яких податків усіх суден, що будуються у Греції чи плавають під грецьким прапором.

Онассіс і «чорні полковники» відразу стали спільниками. Онассіс запропонував їм угоду про капіталовкладення на 500 мільйонів доларів — як плату за монополію панування над нафтоочисними заводами Греції та пільгові умови контрактів на будівництво нових підприємств і навіть туристських комплексів. В особі мільярдера-судновласника новоспечені грецькі правителі знайшли надійну опору.

Сьогодні навіть важко визначити кордони «імперії Онассіса». На цього непоказного чоловічка з непроникливим обличчям і жорстоким поглядом працюють 85 тисяч людей. Йому належать понад сто суден і майже сім кілометрів причалів на Гудзоні, Темзі, у Роттердамі, 140 пакгаузів, верфі, нафтоперегінні заводи, залізниці, авіакомпанії «Олімпік ейрвейс» та «Олімпік круїзер». Через підставних осіб Онассіс придбав солідний швейцарський банк. Додайте до цього острів Скорпіос, 23 тисячі гектарів маслинових дерев і 12 заводів, що виготовляють маслиновою олію найвищого гатунку...

«Коли б Греція не була країною богів, вона належала б Арістотелю», — зауважив ясьмер окурки, якій адміністративно підлягає острів Скорпіос. Цей дотеп чиновника обійшов газети десятків країн. Водночас завдяки тим-таки всюдисущим журналістам, світ почув інший голос. «Гей, Арістотель, — гнівно вигукнув убогий рибалка, човен якого ледве не розтрощила онассісова яхта «Крістіна». — Я грецький моряк. Я в себе вдома. Ти не купив моря!»

...Піднімаючись на будь-яке із своїх суден, Онассіс насамперед потискає руку всім членам екіпажу. Цей прийом він запозичив у свого колишнього тестя Ставроса Ліваноса. Ні, демократизм тут ні до чого, пояснював бувалий судновласник любителям сентиментів; у такий спосіб він перевірив ступінь мозолястості рук, а отже, й старанності матросів...

За матеріалами зарубіжної преси

„ЖИВИЙ

Найважча і найбрудніша праця, найнижча заробітна плата — така доля іноземних робітників у Франції, ФРН та деяких інших країнах Західної Європи.

У

Франції живуть і працюють три з половиною мільйона іноземних робітників. Це — здебільшого неписьменні чорнороби з Алжіру, двірники з Сенегалу, «челядь» з Іспанії. Приїздять вони з жінками й дітьми й приречені жити в жалюгідних умовах. Три з половиною мільйона парій. Одна з найчорніших рис сучасної Франції і одна з найменш відомих.

Два мільйони двісті тисяч робітників, що становлять активну частку цих трьох з половиною мільйона іноземців, — то одинадцять процентів активного французького населення. Інакше кажучи, кожен дев'ятий робітник у Франції — іноземець. І чимало галузей національної економіки, такі як, скажімо, будівництво, металургія, хімія, текстильна промисловість, немислимі без них. Вони складають шість процентів населення країни, але, як це не дивно, на них припадає 45 процентів народжуваності.

Цифри ці взято з офіційних джерел. Тобто йдеться про зареєстрованих іноземних робітників. Тим часом умови імміграції мають настільки підпільний характер, а способи дістати роботу так заплутані шахраями різного рівня й масштабу, що справжня кількість іммігрантів залишається невідомою.

Це проблема не тільки французька. Мало не всі бельгійські шахтарі — італійці з Калабрії або Сіцилії. В ресторанах Лондона офіціантами працюють переважно вихідці з Ямайки чи Пакистану. Понад два мільйони іноземних робітників налічується у ФРН. У Швеції кожен третій робітник — іммігрант. Безробітні й розорені селяни з відсталих у сільськогосподарському відношенні районів

ТОВАР „

світу. шукають порятунку в промислових центрах капіталістичних європейських країн.

— В нас, у Португалії, — розповідає двадцятидворічний лісабонець, нині робітник у Руані, — молода людина може вибирати лише між злиднями та армією. Але ж іти в армію — це означає воювати в Анголі. Отож я...

— А я, — говорить про себе кремезний сенегалець, що працює в Марселі, — жив рибальством, як і мій батько, та ще збирав земляні горіхи. Але риба більше нічого не варта, а земляний горіх переживає світову кризу. Довелося залишити домівку і податися світ за очі...

Особливо багато серед інозем-

них робітників португальців. Нині португальці — «чорний товар» на ринку праці. Ось лише один факт серед багатьох подібних. Якось у Нижніх Піренеях поліція зупинила автофургон з написом «Жива риба». У воді, продавця морської риби з Сібура, були не виправлені документи. А коли відчинили двері фургона, то побачили всередині 44 чоловіки й одну жінку — португальців, напівмертвих від задухи. Вік вони мали різний — від шістнадцяти до сорока п'яти років. Двоє з них були батьками великих родин, один — студент. Перш ніж опинитися в тому фургоні, ці нещасні нелегально перейшли португальський кордон і пішки перетнули Іспанію — пересувалися переважно вночі, харчуючись будь-чим, долаючи безліч перешкод.

Інший варіант — традиційний пароплав, точніше, трюм пароплава. Захований серед вантажів шукач долі відчайдушно бореться зі спрагою й голодом: коли йому пощастить, він зійде на берег у наміченому порту. Але часто така подорож закінчується арештом і примусовим поверненням додому. Втім, сучасний «білий раб» Західної Європи знає ще одну таємну стежину, яка не викликає підозри

в поліції. Забезпечений документами, квитком на зворотну путь та 500 франками, він вдає із себе... туриста. Нічого не скажеш! Тим часом кількість цих «туристів», що залишилися тільки в одному Марселі, становить 30—40 процентів загального числа приїжджих з Африки.

Щодо алжирців, то тут справа зовсім проста. За Євіанською угодою пересування між Францією та Алжиром є вільним. І нині алжирці складають близько третини всіх іноземних робітників у Франції.

Іноземних робітників тут поділяють на дві категорії. Якщо іммігрант «законний», тобто пройшов усі інстанції на батьківщині і має відповідні документи, він, за існуючим законодавством, належить до «рекомендованих». У протилежному разі йому потрібно добитися «узаконення». Та промисловці потребують дешевої робочої сили і документи їх мало обходять. А бідують «законні» та «нелегальні» однаково. Живуть вони у бідонвілях — їх у Франції понад п'ятсот; типовий «готель» для іммігрантів: нари — з розрахунку 60 сантиметрів життєвого простору на душу, один кран, один туалет на всіх, скільки б «гостей» не було. Ці люди дуже

самотні, їх нерідко цураються товариші по роботі, на них з острахом, — чи не злодій часом! — поглядають перехожі на вулиці. Іммігрант виконує найважчу роботу і одержує найменшу платню, він перший кандидат на звільнення: іноземні робітники для підприємців — чудовий буфер у періоди економічного спаду чи кон'юнктурних коливань. Становище ускладнюється ще й тим, що іноземці осідають, головним чином, у районах найбільшої промислової активності, тобто там, де проблеми урбанізації — житло, транспорт, школи, охорона здоров'я — і без того доведені до краю.

Звичайно, у Франції немає магазинів чи ресторанів, куди б не пускали іноземців, як, скажімо, у Західній Німеччині. «Проте є підстави для побоювань, — пише «Парі-матч», — що ми наближаємося до расової проблеми, не менш серйозної, ніж у США чи Великобританії... У Франції, яка досі мала репутацію однієї з найменш расистських країн світу, дедалі більше з'являється небезпечних симптомів ганебного явища, що звється сегрегація».

Журнал наводить деякі «скандальні цифри». Так, «Сітроен» забезпечує житлом лише 1500 іммігрантів з 15 тисяч, що працюють на заводі, «Рено» тільки 400 з 13 тисяч. З кожних чотирьох іммігрантів двоє — довічні мешканці гетто.

Недавно Національні збори одностайно схвалили приєднання Франції до міжнародної угоди про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1965 року. Проте офіційна Франція не поспішає змінювати свого ставлення до іммігрантів як до людей другого сорту. А без цього гетто залишиться гетто, навіть коли його забезпечити гарячою водою. І бідонвілі неминуче виникатимуть, адже бідареві, змушеному годувати свою далеку голодну родину, платня за квартиру, навіть найпоміркованіша, завжди буде не по кишені.

Розорений італійський селянин та безробітний португальський робітник вирушають до Франції чи Західної Німеччини, Швейцарії чи Англії не для того, щоб «істи чужий хліб». Вони прагнуть цей хліб заробити. І завдяки їхній праці промислові метрополії збагачуються ще більше, в той час як слаборозвинені райони залишаються відсталими. Міграція робочої сили, по суті, закріплює економічну нерівність у світі. Покликавши до життя проблему «негрів Європи», розвинені індустриальні держави Заходу зробили крок назад, до похмурих часів «манчестерського» капіталізму XIX сторіччя.

За матеріалами зарубіжної преси.

Новий «чорний товар» — португальці, які нелегально переходять державний кордон, щоб потім податися до Франції, ФРН, Бельгії...

Берег атолу, всіяний відмерлими скам'янілими коралами.

На південь від Індії майже на п'ятсот миль в океан витягнулась низка коралових островів. Лежать вони вздовж уторованих морських шляхів, оточені звідусюди підступними рифами й мілинами. Це — Мальдівський архіпелаг — дві тисячі невеликих і зовсім малих острівців. Північне закінчення їх — атол Іхавандіфулу розташований на 7-му градусі, в Північній півкулі; атол Аду — південне крило архіпелагу — лежить за екватором.

Зробивши серію промірів Центральної улоговини, наш «Витязь» ліг курсом на захід — до атолу Аду.

На підступах до нього ехолот, наш недремний дозорець, засікав трикілометрові глибини, та з кожною милею вони меншали, а коло бар'єрного рифу вже становили лише кілька десятків метрів. На воді проступали темно-зелені плями — колонії коралів, дуже небезпечні для суден... Та ось бар'єрний риф залишився позаду. Якір ліг на дно лагуни — глибоководної улоговини, оточеної мілководдям і невисокими островами.

Острівців було з десяток — не більше. Сюди не доходять хвилі з океану, вони розбиваються об зовнішній риф. Лише в години припливу, немов крізь шлюзи, проходами, що ведуть з півночі й півдня до лагуни, океан наповнює її водою. Затишна бухта, і ці безмовні коралові острівці роблять стоянку надійною. Та під час тропічних ураганів бар'єрний риф не в змозі стримати натиск океану — хвилі перекочуються через суходіл, збурюють плесо. І тоді лагуна перетворюється на пастку: смерть чекає того, хто не встиг вийти у відкритий океан — хвилі злостиво кидають суденце на рифи, звідки вже немає вороття.

Та зараз тихо. З нетерпінням чекаємо наказу для висадки. Дозвіл повинен надійти з берега, без цього висаджуватись не маємо права. Правитель Мальдівськ-

На Мальдівських ОСТРОВАХ

Хижка на атолі.

го архіпелагу, від якого залежить дозвіл на висадку, живе на острові Мале. Та до нього далеко — півтисячі кілометрів. Ми маємо з мальдівського посольства на Цейлоні рекомендаційний лист. Його треба вручити хоч би вождеві атолу — і дипломатичний церемоніал на цьому скінчиться. Але де він, той вождь?

До самого вечора чекали господарів тутешніх земель. Нарешті прибули. Але не ті, на кого чекали — англійці, військові! Кілька офіцерів піднялися на «Витязь». Затримувались недовго: поговорили з капітаном, на kater — і гайда на острів, розташований ліворуч, одразу ж при вході до лагуни.

Наш капітан вийшов з каюти, загадково посміхаючись.

— Знаєте, хто то були? — запитав штурмана.

— Якись вояки, — відповів той. — Звідки вони тут?

— Як звідки? — здивувався капітан. — Адже на Мальдівах розташована англійська військова база. На тому острові, що зветься Ган, — капітан показав ліворуч, на суходолі, який танув у вечеровому присмерку і куди раз у раз, стривоживши тишу пронизливим виттям, приземлялися реактивні літаки, — розмістився аеродром. Воїни її величності — «добрі ангели», «охоронці спокою» на Мальдівах — і завітали до нас.

І розповів те, що почув від прибулих.

Мальдівські острови — незалежна держава, республіка. З двох тисяч островів заселена лише незначна частина. Запитуйте, що за землі? Ет, не варто уваги. Кораловий, сухотний ґрунт. Нічого й думати про землеробство. Тут вирощують кокосові пальми, динне дерево — папайю та подекуди сіють просо. Англійців це не цікавить. І взагалі протекторат над цими дикунами обходиться в копійчку! Тільки подумайте: сірники, ножі, шорти — доводиться привозити кожну дрібницю, бо свого тут немає нічого. Стотисячне населення? Але ж це не сто тисяч британців! Тубільці — ледарі. Їм би лише витанцювати та в затінку валятися. Треба мати англійське терпіння та великодушність, щоб дбати про такий народець. Хоч скрізь, мовляв, і теревенять про англійський колоніалізм (тубільці завжди чимось невдоволені!), та хіба приклад з Мальдівами — надання їм незалежності — не свідчить про те, що Великобританія над усе шанує волю малорозвинутих народів і що в Британській Співдружності Націй від англійців до напівдиких мальдівців — всі рівноправні, збратані взаємною любов'ю?

Ну, а що з того виходить, коли тубільці починають господарювати самі, видно на прикладі тих-таки Мальдівів. Не встигли англійці подарувати їм незалежність, як чорнь повстала. На архіпелазі

відбулася революція, султана скинули. Заблагосля республіки. Що ж, нехай буде республіка!

— А взагалі, — закінчили свою розповідь несподівані гості, — в житті Мальдівів віднині ми не втручаємось.

— Але це ще не все, — додав капітан, — англійці повідомили, що вождеві атолу Аду — Муса Алі Діді — неприємний, похмурий дикун. Знайти спільну мову з ним важко. Та й на «Витязь» прибути не зможе — хворий. А вони, англійці, не можуть нам дозволити висадитись на берег.

Минув день. З якоря ми не знімались, сподіваючись, що вождь чи хтось з його представників таки відвідають нас.

І ми не помилилися...

Від одного з острівців раптом відчалив гостроносий, довгий, як ковчег, човен. Він швидко наближався до «Витязя». Веслярі, сидячи по двоє, гребли щосили.

Були вони простоволосі, хто в що зодягнений: в сорочку чи майку, або й зовсім без нічого. Саронг — схожа на спідницю пов'язка — прикривала стегна. Високий юнак, мабуть, виконував роль штурмана чи керманіча: щось наказував, подаючи команди гребцям, і ті налягали на весла, від чого на воді, неначе розпростерті лебедині крила, сплеснувши, піднімались білопінні хвилі.

Решта мальдівців пливли пасажирами.

На широкій, барвисто вигантуваній цинозці, схрестивши руки, сидів худорлявий молодий чоловік. З-поміж інших він виділявся суворим виразом зосередженого обличчя та вбранням. Його попутники перемовлялися між собою, жартували, він же сидів мовчки. В куточки твердо стиснутих уст, через що й обличчя здавалося похмурих, тяглися глибоко прорані борозенки. Довгаста зморшка запала й над переніссям. Одяг на ньому, коли підходити з міркою наших уподобань, був чудернацький: довгі полотняні штани, злинялий, затіснений до підборіддя китель, на голові — схожа на «кубанку» каракулева чка, може, із стучного хутра шапка, а ноги... босі.

Нарешті човен упритул підійшов до «Витязя».

— Муса Алі Діді — вождь Вілінгілі, Мулікаду, Куду-Канда та семи інших островів! — вигукнув той, що стояв у носовій частині ковчеза, подаючи на майданчик парадного трапу швартовий кінець.

В оточенні свого почту вождь піднявся на «Витязь».

— Значить, англійці вже бу-

ли? — здивувався мальдівець, що супроводжував Мусу Алі Діді.

— Були.

Після короткої бесіди вождь з капітаном пішли оглядати судно.

На палубу висипали всі. Кожного хвилювало зараз єдине: чи дозволять висадитись на берег?

— Збирайтесь на берег!

Наказу тільки й ждали. Проте який берег, коли смеркає! Але замешталися, збуджені. Вождь і прибулі лишилися на «Витязі».

Вечоріло. Кільком з нас наказано вирушити на розвідку, щоб уранці змогли висадитись всі.

Мотобот спущено на воду. Ми повинні оглянути острівець, що праворуч від протоки Ган, підходи до нього та місце висадки... Вода м'яко хлюпотить довкола. Крізь товщу води стали проступати плями найдивовижніших відтінків і форм: коричневі, жовтаві, яскраво-рожеві, цитринові. Перехилившись за борт, бачу, як плями миготять, горблячись на дні, ніби там з барвисто розцязькованими спинами пасеться табун химерних істот. То починаються коралові рифи.

До острова Вілінгілі не підійти. Обрали сусідній — Мулікаду. Неподалік від берега кидаємо між рифами якір, самі ж — у ластах, масках — стрибаємо у воду. Яка зваба, ласкава теплінь яка!

Щоб набрати повітря в легені, я випірнув, продуваючи воду з трубки. Глянув угору — занімів. Край неба, де тільки-но палало сонце, немов хвіст жар-птиці, накрили пір'їсті, поплямовані в оранжево-золоте, хмаринки. І фіолетове, й блідо-лілове, й багряне — стобарвна райдуга... Перепочивши, знову занурююся.

Про цю глибочінь можна скласти поему — тисячі поем! Світ, раніше не бачений, казковий світ розкинувся переді мною. То була казка з каменю, з найрізноманітніших барв і відтінків. На лобатих валунах, на прямовисних підводних скелях, серед яких просвічувалися вузькі, що веди до інших скель, тунелі й гроти, кучерявилися, кущилися, «цвіли» коралові джунглі — незаймані сади Нептуна...

Все ближче й ближче до берега. Води тут, мабуть, по коліна, але зупинятися не хочеться — пливу. Нарешті ноги торкаються коралів. Е, та вони крихкі! Дотик — і кам'яна квітка руйнується. Її пелюстки поволі опускаються на дно. А я йду, власне, павзу, рачку по цьому, всіяному суцвіттями, лузі... Потім, пізніше, через день-другий збагну свою необачність. І коли ноги, руки — все тіло, кожна щонайменша подряпина, залишена кораловими квітками, заятриться, почне не-

стерпно пекти, я не раз картатиму себе за необдуманий вчинок.

Один по одному виходимо з води.

Острівець Мулікаду лежав перед нами як на долоні — півкілометрова латка землі. Подекуди на тлі вечорового неба височіли кокосові пальми, з чіткими, мов вирізьблені гравером стовбурами та віялом листя вгорі. Хаші підступають до самої води — чіпкі, довгасті, мов огидні ноги павуків, коряги, непролазна гущавина океанського узбережжя. Безлюддя. Тиша. Здається, тут ніхто не живе. Та не встигли ми ступити й десятка кроків, як, сторопілі, зупинилися. Піщані галявини, власне, оголений, без кущів, пісок раптом почав... рухатися. Зворушилася пустиня, захвилювалася, ніби море.

Ще кілька кроків — і хвилювання вляглося, але не там, далеко, — поруч. За кілька ж метрів від нас пісок, як і щойно тут, горбився, хвилювався знову й знову. Мара!

— Хлопці, та це ж краби!

Наважившись розгадати таємницю «хвилювання», я чимдуж побіг уперед, наздоганяючи «хвилю», що не встигла згаснути. Тисячі, сотні тисяч маленьких рачків раптом кинулися навтіч і —

куди? — мов провалившись крізь землю, десь зникли.

Пізно ввечері повернулися ми на «Витязь».

Вождь, повечерявши з екіпажем, дивився «За двома зайцями» — фільм, що для нас, мореплавців, становив джерело веселощів. Та чи сприймуть цей гумор чужоземці?

Як він сміявся, Муса Алі Діді, спостерігаючи за жениханням Голлохастого до «незрівнянної» Проні Прокопівни — героїні того фільму!

Отже, мистецтво, коли воно напосне творчими соками твоєї землі, твого народу, зрозуміле й іншим народам...

Цього вечора ми дізналися й про ту «правду», що її несуть остров'янам «благодійники»-колонізатори... Після відвідин «Витязя», як розповів вождь, англійські офіцери почали вмовляти його не спілкуватися з радянськими моряками, які буцімто завітали сюди озброєні до зубів, щоб схилити його, Мусу Алі Діді, не коритися урядові Мальдівів, і за допомогою їх, радянських мореплавців, підняти на островах бунт проти султана!

— Пробачте, — ніби виправдуючись за наклепи своїх «покровителів», мовив вождь. — В перший день завітати до вас не

зміг, не через те, що мені наговорили англійці — ціну їхнім словам я знаю! — просто були невідкладні справи. Нічого, — зітхнув він — і з цього, останнього острівця, де вояки-англійці звили кубельце, скоро всіх їх виженемо!

Пізно ввечері залишив він борт «Витязя» — вождь атолу Аду, людина, що щиро вболіває за долю й майбутнє свого багаторстраждального народу, людина, яку англійці назвали похмурим дикуном...

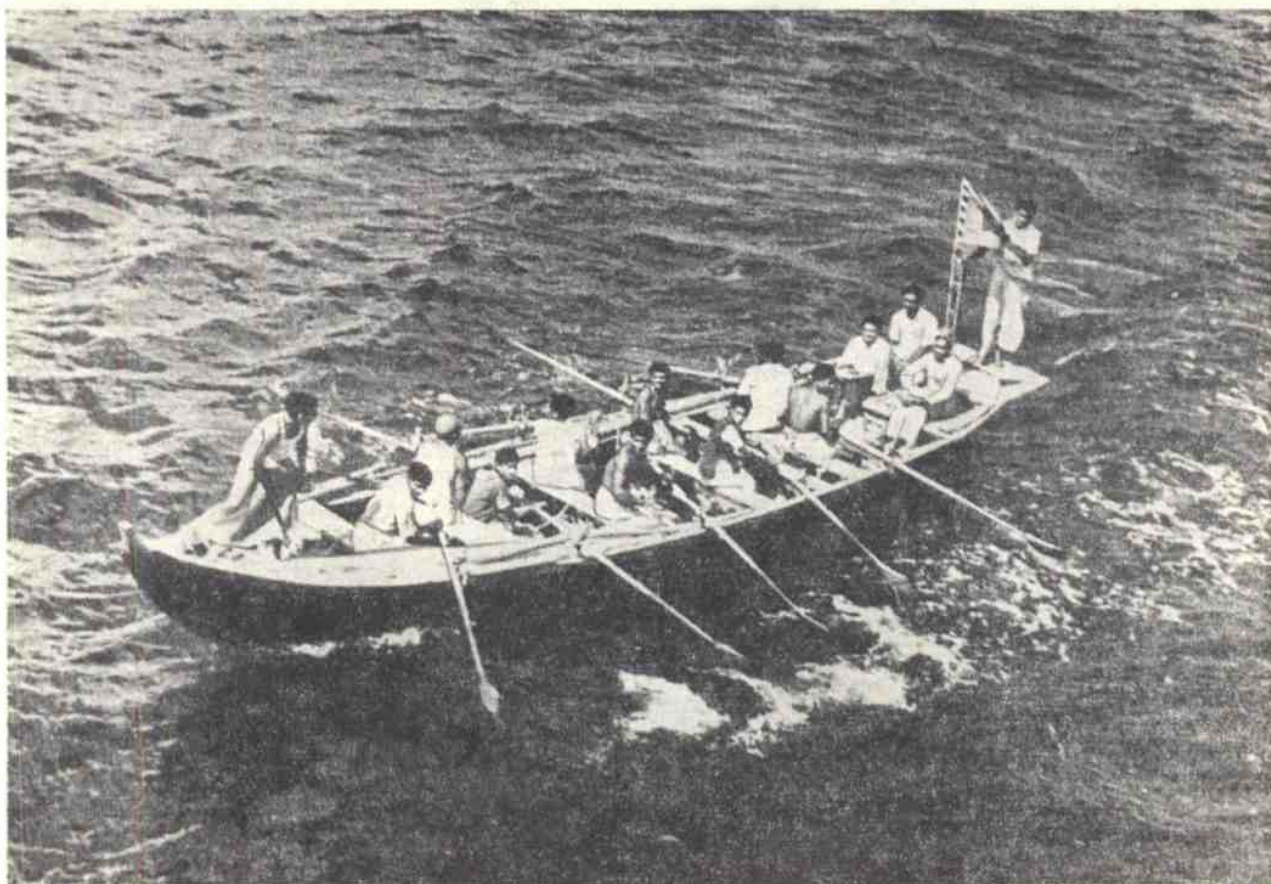
Іх тут шестеро, на цьому, як гадалося безлюдному, острові. І я забрів саме в поселення, коли так можна назвати кілька хижок, загublених серед тропічної гущавини.

Велика, схожа на сарай, хата, мабуть, слугувала схованкою копри. На широких, виготовлених з лози, ношах лежала скидана в купу, — мов висохлі половинки гарбуза, — копра. В обличчя дихнуло нудотливо солодкуватим запахом, притаманним м'якушу кокосового горіха.

Хотілося пити. Але як це розглумачити?

Щоб мене зрозуміли, закинув голову назад, а до розкритого рота підніс, забулькавши, кулак.

До нас їде вождь Муса Алі Діді...

— Гайжа, гайжа! — здогадавшись, чого я хочу, закричали мальдівці.

Один з них метнувся вбік, до гайка кокосових пальм. Дерева росли приземкуваті, трохи вище людського зросту — таких карликових пальм я ще не бачив. Вгорі, під віялом листя, висіли грона ваговитих, завбільшки з футбольний м'яч, горіхів. Мальдівець рубанув тесаком — і кілька «м'ячів» покотилося додолу.

— Ге, ге! — показуючи на хижку, що причаїлася в гушавині, гукнув він.

Ті, що стояли зі мною, жестама звелили йти слідом.

Хижка немов казкова, на курячих ніжках — без вікон, без дверей. Замість стін негусто повиткані лозини, вгорі хижка прикрита лапатами банановим листям. Як і солома на наших степових хатах, те листя, спресувавшись, не пропускає води. Посередині хатки висіла довга, з вичовганими боками, дерев'яна коліска-ліжко.

Ми всілися на циновці — господарі заходилися частувати нас кокосовим молоком. Вони надрубали горіхи, один подали мені.

— Гайжа!

Кожен, піднісши горіх до рота, почав пити. Я приклався теж. Питво непогане — і прохолодне, й смачне. Однак хотілося води... Вже тоді, коли вийшли на подвір'я, я помітив невеличку нору. Зазирнув у неї. Так то ж криниця! В землю був вмурований велетенський, з гладенькими, може, навіть полив'яними стінками жбан, до половини наповнений водою. Я показав на мигах, що хочу напитися. Кухлем, точніше, половиною кокосового горіха, мальдівець зачерпнув водиці — подав мені. Звичайно, не те... Але що вдієш? Таку воду, зібрану під час дощу, мальдівці п'ють завжди. Іншої прісної на кораловому острові немає.

Ми сиділи під тінистим деревом — шестеро мальдівців і я. Спокійні, з якоюсь невимовною тугою очі, здавалось, дивилися прямо в душу. І цих людей, подумав я, англичці називають ледарями! Але ж натруджені їхні руки свідчать про інше.

— От де ідилія — на Мальдівах! — розповідали нам у Коломбо.

Та ідилії я не побачив... Оця кора, яку з дня в день б'ють остров'яни, аби виготовити собі примітивний одяг; боніто — риба, що сушиться он під пальмами. Потім боніто забирають на Хітаду, а звідти вивозять на Цейлон та в Індію; копра, старанно обчищена й просушена; вода, що її по креплинці збирають у дощові дні; плодові дерева, догляд за якими вимагає чимало сил і терпіння, — хіба все це не свідчить про повсякденну боротьбу людини за хліб насущний?

«Як же дізнатися про імена цих гостинних остров'ян?» — сушу собі голову. Вдавшись до жестів і міміки — тієї мови, що нею в усі часи користувалися при спілкуванні з тубільцями мореплавці, довідався-таки: Сандіді, Алідіді, Абдул, Тута, Хамід, Ісмайділі.

Прийшли ще два наших товариші і з ними Абдуладіді — літній остров'янин, який вчора привозив вождя; він розуміє й поанглійськи.

Вскоро ніч, а ми все гостюємо в мальдівців...

— Чого вони тут, ці шестеро? — перепитує мене Абдуладіді.

І розповів... На всіх острівцях атолу є родючі клаткі коралового мамулу, хоча і не всі суходоли заселені. Кокосова пальма і годує, і одягає людину. Тут кожне дерево на обліку. То лише верхоглядам здається, ніби горіхи самі з неба падають. Ні, пальму треба старанно вирощувати. Вона — справжнє багатство. І ці шестеро мальдівців живуть тут, доглядаючи кокосову плантацію, та ще займаються рибальством: смугастий тунець славиться за межами архіпелагу, він становить більшу частину всього мальдівського експорту.

Стрункий, вродливий юнак — Ісмайділі — один з шести, з якими я стрівся на острові; Хамід — його молодший брат, підліток. Вони й запросили мене до затоки, де стояв їхній човен. Удосвіта хлопці повернулися з океану; на лав вирушать тільки надвечір.

Показували острів, пірнали в лагуни за коралами й черепашками... Потім Хамід узяв вузький довгастий музичний інструмент, дуже схожий на мандоліну, заграв. Його брат пішов у танок. Він то рвучко викидав руки вперед, то, мов птах крила, опускав їх додолу. Він співає, і слова такі дзвінкі, що хочеться кожне записати. Але на чому писати, коли я приплив сюди майже голий?

Тоді я беру довгасте, воскоподібне листя деревця герафа, тонкою перламутровою скалкою з черепашки кукула записую пісню. На судні за допомогою Абдуладіді розшифрую її слова. Пісня — про море, про сонце, що незгасно сяє над островами. Мальдівець співав про те, як тихо зітхає блакитна вода, шепоче пальмове віття і як цю тишу щодня порушує гуркіт англійських реактивних літаків.

З «Витязя» повідомили: всім повернутися на судно.

Увечері ми залишили атол.

БДЖОЛИ НЕ ВИТРИМУЮТЬ! Відомий японський вчений-бджоляр Сігеру Маеяма вирішив перенести свою знамениту дослідну пасіку з Японії в якусь іншу країну. Маеяма пояснює, що бджоли вже не можуть жити в такому забрудненому повітрі. На думку вченого, скоро бджільництво зовсім зникне в цій країні.

ПРЕЙСКУРАНТ ПОСАД. Новий мер міста Ньюарк в Сполучених Штатах Кеннет Гібсон повідомив слідчі органи про дивні порядки, що панували в цьому місті протягом довгого часу. «Я міг би відразу казково розбагатіти, — пише Гібсон, — бо в Ньюарку здавна було заведено, що за кожну посаду, надану тому чи іншому чиновникові, треба було платити мерові великі гроші. Найдорожче коштувала тут посада шефа поліції: 15 тисяч доларів одноразово і по тисячі доларів щомісяця...»

КУПУЙТЕ БІБЛІЮ! У вітрині однієї книгарні в Чикаго виставлено такий плакат: «Сатана луснув би від люті, коли б дізнався, як дешево ми продаємо біблію. Отже, скористайтеся з нашої помилки, купуйте біблію, поки сатана не напоумить нас підвищити ціну!»

ВІДПУСТКА... Австрієць Ріхард Байер має намір прийти відстань у 360 кілометрів з Відня до Зальцбурга...на руках.

— Хочу відпочити під час відпустки, — пояснив Байер свій намір журналістам.

РАДІСНІ ПЕРСПЕКТИВИ... Інститут вивчення громадської думки Геллапа в США провів опит з приводу перспектив американської економіки. 47 процентів опитаних назвали ці перспективи «маловітніми», 42 проценти — «жахливими»...

Африканські Жанни д'Арк

«Африканці ніколи не мали своєї державності» — ця заявлена вигадка буржуазної пропаганди, покликана виправдати панування колонізаторів у Африці, давно спростована історичною наукою.

Ще задовго до вторгнення європейців на африканський континент тут існували численні держави, які в окремі періоди досягали високого рівня розвитку.

Яке місце в тих африканських державах посідала жінка протягом багатовікової, сповненої трагізму, історії континенту? Чи була вона тільки рабинею, матір'ю синів і дочок; на котрих впродовж чотирьох століть полювали работорговці, як на звірів, вивозячи їх на невільничі ринки «цивілізованого» світу?

Перекази, які дійшли до нас, історичні документи, записи місіонерів і мандрівників свідчать про те, що жінки в африканських державах відігравали значну роль, що з числа жінок тут виходили мудрі державні діячі, талановиті й хоробрі воєначальники, сміливі борці за свободу своєї батьківщини.

Безстрашна королева

Перенесімося думками на кінець XV сторіччя, у той район Африки, де тепер розташована португальська колонія Ангола, а тоді існувала одноіменна ранньофеодальна держава, що дістала свою назву від правлячої династії Нгола.

Вже тоді португальці захопили тут плацдарм на узбережжі і почали проникати у внутрішні райони країни. Сотні тисяч вивезених рабів — такий був страшний підсумок перших контактів Анголи, як і інших африканських країн, з Європою. Але й работоргівля не задовольняла португальців, які прагнули захопити всю країну з її багатими покладами срібла.

Як відомо, жителі Анголи відповіли на вторгнення португальців масовим повстанням, але зазнали поразки. І на кінець XVI сторіччя колонізатори захопили всю країну.

З новою силою спалахнув народний рух у сімнадцятому сторіччі, коли його очолила королева Нзінга Мбанді Нгола — жінка великого розуму, з дійовим, волелюбним характером.

Ось що писав про Нзінгу італійський місіонер Дж. Кавацці: «Серед усіх негрів, з якими мені доводилося розмовляти, я не зустрів жодного, котрий благабродством душі, мудрістю своєю перевершував би цю жінку».

Нзінга виявила також неабиякі дипломатичні здібності ще тоді, коли її брат, очоливши уряд в країні, доручив їй вести переговори з португальцями. Вона з великою гідністю вимагала миру, рішуче відмовилась сплачувати Португалії данину.

— Перед вами, — говорила Нзінга португальцям, — не скорений народ, а народ, який пропонує мир і взаємну дружбу.

Після смерті брата Нзінга від-

сторонили всіх, хто згоден був підкоритися португальцям, і рішуче стала на шлях збройної боротьби із загарбниками. Вона відмовилась від кабальних умов колонізаторів, і всі спроби дипломатичним шляхом вплинути на «чорну королеву» закінчувалися провалом.

Тоді з Португалії до Анголи вирушила велика військова експедиція. В боях з африканцями португальці не раз зазнавали поразки. Ім'я Нзінги наводило на них жах. Але сили були надто нерівні. І, вміло маневруючи, Нзінга змуше-

на була із своїми загонами відступити вглиб країни.

Збройна боротьба народу Анголи під проводом Нзінги тривала три десятиріччя. Колонізаторів вдалося навіть тимчасово вигнати з країни. Лише після прибуття великого португальського флоту Нзінзі довелося скласти зброю. Але й після того вона не погодилась визнати васальну залежність від Лісабона.

В Анголі й досі живе пам'ять про безстрашну королеву. Недарма її прозвали африканською Жанною д'Арк.

Полководець Яаа Асантьєва

Золотий берег у Західній Африці (тепер Республіка Гана). Багато колонізаторів бачив цей край — французів, португальців, голландців, німців, датчан, англійців. Звідси на протязі сторіч європейці вивозили рабів, золото, цінні сорти дерева, слонову кістку. Внаслідок тривалої боротьби із суперниками на початку XIX сторіччя тут утвердилися англійці. Форти, що вони їх збудували ще в XV сторіччі, тепер стали опорними пунктами для просування вглиб країни. Однак на шляху англійців стали не тільки дрімучі ліси з несприятливим кліматом, але й могутня держава Ашанті, яка ще в давні часи досягла високого рівня суспільного і культурного розвитку.

80 років з перервами тривали англо-ашантійські війни. озброєні переважно списами й стрілами, маючи лише застарілі рушниці, воїни Ашанті відважно билися з колонізаторами. У чотирьох війнах (а всього їх було сім) англійці зазнали поразки. Але справу вирішила вогнепальна зброя англійців. У 1895 році вони захопили столицю Ашанті Кумасі. Тут зберігався оздоблений золотом трон з чорного дерева. Для народу Ашанті він був і залишається священним.

В 1900 році до Кумасі прибув

англійський губернатор Ходжсон. Він покликав до себе вождів племен і став вимагати видати йому трон. Вожді відповіли мовчанням, і воно послужило сигналом до нового народного повстання. В одному з боїв був узятий в полон асантехене — правитель держави.

У цей критичний для країни момент армію Ашанті очолила королева-мати Яаа Асантьєва. Показуючи приклад героїзму і хоробрості, вона чинила завзятий опір англійцям. Очолений нею 20-тисячний загін ашанті оточив форт, де сховався губернатор. На допомогу йому посліщило підкріплення, але воно потрапило в пастку, приготовану відважною воєначальницею.

Англійська армія зазнає поразки від армії, якою командує жінка! — це загрожувало престижу Англії нечуваною ганьбою. Перекинуті з Англії великі військові сили завдали поразки ашанті. Яаа Асантьєва була взята в полон і заслана на Сейшельські острови. Однак легенди про хоробру королеву переходили з покоління в покоління.

«Яаа Асантьєва — жінка-воїн, — співається в одній пісні, — ти з рушницею і мечем у руках хоробро билася і захищала свою державу».

Три Ранавалуні

Розповідаючи про видатних жінок Африки, не можна не згадати й королеву Мадагаскару, які виявили себе досвідченими і далекоглядними керівниками держави.

Про таємничий острів Мадагаскар ще в XIII сторіччі писав Марко Поло. А в XIV сторіччі в центральній частині острова виникла сильна централізована держава Імеріна, яка в своєму розвитку пройшла періоди піднесення й занепаду, миру і міжусобиць. З початку XIX сторіччя держава Імеріна стала називатися королівством Мадагаскар.

В успішному розвитку економіки й культури Мадагаскару не-

абияку роль відіграли королеви Ранавалуні I, II і III, особливо Ранавалуні I, яка правила країною понад три десятиліття з 1828 до 1861 року.

У своїй фундаментальній праці «Мадагаскар. Історія малагасійської нації» відомий політичний діяч Малагасійської Республіки Р. Рабеманандзара так характеризує Ранавалуні I: «Що б не писали про Ранавалуні, її правління було вирішальним періодом в історії малагасійської нації. В несприятливих умовах Ранавалуні I зуміла провести в рух потенціальні сили нації, що до того дрімали... Вона зуміла добитися належного місця для Мадагаскару

серед вільних і незалежних націй».

Ранавалуні I прагнула ліквідувати залежність країни від іноземних держав у економічному відношенні, забезпечити розробку її надр, загальне піднесення.

В умовах боротьби за незалежність вона зуміла підняти також культурний рівень народу. Цікаво відзначити, що ще в 1876 році, тобто на 6 років раніше, ніж це було зроблено у Франції, на острові запровадили безплатне навчання дітей віком від 8 до 16 років.

Ранавалуні I приділяла багато уваги армії, модернізувала її озброєння. «В якому б становищі не перебувала наша країна, чи загрожувало їй якась небезпека, чи ні, — написала вона у своєму політичному заповіті, — все одно не можна йти на ліквідацію армії. Ніхто з керівників нашої держави не повинен дозволити заманити нас у цю пастку. Армія є втіленням гарантії безпеки й сили нашої країни».

Свої дипломатичні здібності Ранавалуні I не раз виявляла у стосунках з Англією і Францією. Позиція її завжди була твердою і прямилою. А коли в 1845 році англо-французький флот напав на Мадагаскар, малагасійські війська успішно відбили десант чужоземців.

У період правління наступниці Ранавалуні I Мадагаскар продовжував йти шляхом самостійного економічного, політичного і культурного розвитку. Зовнішня політика Ранавалуні II і Ранавалуні III також відзначалася прагненням зберегти незалежність своєї країни. Цікаво в цьому відношенні навести деякі їхні виступи.

«Коли хто-небудь з'явиться сюди, — говорила Ранавалуні II, — і схоче в якійсь спосіб захопити нашу землю, я не погоджусь ніколи, щоб віддати йому землі хоча б на рисове зернятко».

Подібне говорила і Ранавалуні III: «Якщо хто-небудь захоче забрати у нас хоча б невеличкий клатик нашої землі, я захищатиму свою батьківщину так, якби я була чоловіком».

З крахом колоніалізму на африканському континенті почався новий період в житті африканських жінок. Серед них є тепер чимало політичних діячів, міністрів, діячів культури. А в ПАР, Родезії, Анголі, Мозамбіку, Гвінеї (Бісау) вони борються із зброєю в руках за свободу своїх країн. І всіх їх надихає на цю боротьбу також пам'ять про важних співвітчизниць минулого.

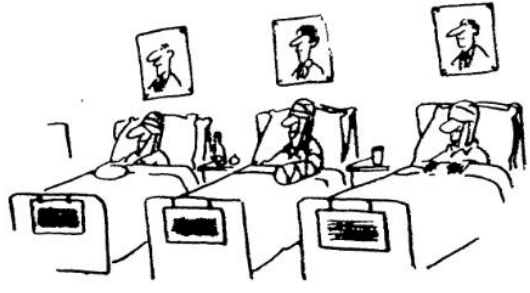
С П О Р Т И В Н Е Ж И Т Т Я

Без слів.

— Тихо! Я не можу працювати, коли навколо такий галас!

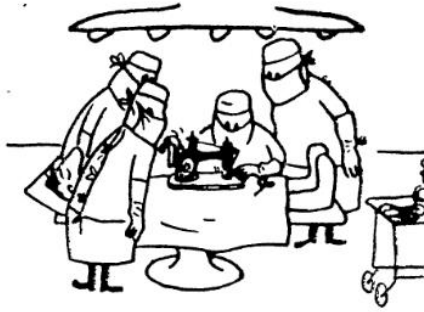
Без слів.

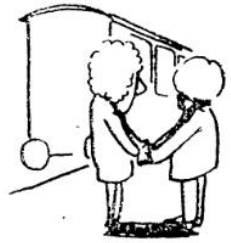
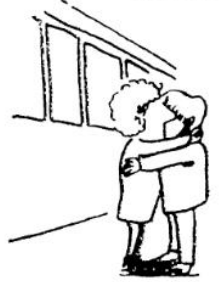
Без слів.

— Я звик читати перед сном.

Без слів.

Спортивне життя.

Випадок на пероні.

СКІЛЬКИ

КОШТУЄ

КВИТОК

НА ПАРНАС?

«П'ятнадцятеро славетних навчать вас, як зробити літературну кар'єру». «Якщо ви прагнете писати, я та мої колеги охоче перевіримо ваші здібності. Ми з'ясуємо, чи варто вам готуватися до письменницької діяльності». Такі вельми спокливі обіцянки друкують американські газети й журнали, недільні додатки до щотижневиків, рекламні проспекти. Рясніє преса і фотографіями метрів. П'ятнадцятеро славетних то сидять разом біля столу, то зняті окремо, хто в недбалій позі, з неодмінною люлькою в руці, хто в кабінеті, заставленому грубезними фоліантами.

Ось Фейс Болдуїн за друкарською машинкою. В очах її світиться жаль і співчуття до сестер, які занастали свій хист, поринувши в дрібні хатні клопоти. Під фотографією її слова: «Сором, що так мало жінок присвячує себе літературі. Вона могла б стати ідеальним фахом для жінки. Коли переживеш усі тривоги, пов'язані з дебютом, література починає щедро тебе винагороджувати».

Які ж високі порівняння спонукають п'ятнадцятьох славетних утаємничувати новачків у секрети літературного ремесла?

— Наша діяльність продиктована виключно альтруїзмом, — запевняють у своїх рекламних оголошеннях філантропи з «Серф і К».

Вони, мовляв, ще не забули тяжких часів, коли

(за словами Дж. Д. Редкліфа, найвище оплачуваного з усіх професійних американських письменників) «кров'ю і потом писали свої сторінки, щоб потім дістати відмову в опублікуванні». Сьогодні вони благородно подають руку допомоги новачкам, які ще тільки мають спинатися по крутій драбині успіху.

Хто бажає перевірити свої здібності, повинен подати проби пера на суд Серфа та його колег. Але як сам найславетніший із славетних, що так багато пише, і його не менш зайняті колеги знаходять час перевіряти оті вправи, які тисячами надходять до комісії?

Американська журналістка Джессіка Мітфорд, заінтригована обіцянками Серфа, надумала докладніше ознайомитися з діяльністю цієї школи. Вона розмовляла з самим керівником, іншими співробітниками, колишніми «курсантами», читала навчальні посібники, випущені школою, вивчала відомості про прибутки цього закладу. Більшість наставників не мали ніякого уявлення про те, чого саме повинні вони вимагати від учнів, скільки учнів припадає на одного викладача, скільки коштує навчання.

— Тільки нерозумній людині може спасти на думку, що у нас є час переглянути всі твори! — вигукує Беннет Серф.

А Філіс Макгінлі каже:

— Я ніколи не бачила ні пробних творів, ні навчальних вправ. І взагалі, тому,

хто має хист, не треба вчитися писати.

В одній з брошур, надрукованих школою, читаємо: «Ви завжди зможете дістати професійну консультацію від Фейс Болдуїн, якщо у вас виникне бажання написати повість чи роман... Наші славетні письменники немовби заглядають через ваше плече у ваш рукопис».

Може, місіс Болдуїн справді в особистій розмові дає своїм підопічним корисні поради?

— О, хіба ви не знаєте, що таке реклама? — відповіла місіс Болдуїн, коли журналістка поставила їй це запитання. — Кожен, хто має здоровий глузд, збагне, що ми, п'ятнадцятеро, надто зайняті, щоб читати всі ті рукописи.

Від Беннета Серфа Мітфорд дізналася, що школа була створена в 1961 році за зразком вельми прибуткового закладу — заочної Школи славетних художників.

— А чи багато книжок, що їх написали учні Школи, видані у вашому видавництві «Рендом хаус»? — поцікавилася журналістка.

— Ви жартуєте? Авторам нашого видавництва не треба вчитися заочно, щоб опанувати письменницьку майстерність, — відповів голова видавничої ради «Рендом хаус» Беннет Серф.

Ознайомлення з фінансовими документами Школи показує, що добродійність славетних продиктована стимулами матеріальними.

Якщо в 1960 році загальна сума, одержана від учнів, становила 7 мільйонів доларів, то в 1968 році вона зросла до 48 мільйонів.

1966 року з 28 мільйонів доларів прибутку витрачено на «рекламу і пропагування» 10,8 мільйона доларів і лише 4,8 мільйона — на роботу з учнями.

Такі заклади ростуть ніяк, як гриби після дощу. В США функціонують Школа славетних художників і Школа славетних фотографів, тепер настала черга

Школи славетних музикантів.

Рекламні брошури та оголошення скромно замовчують таку делікатну справу, як плата за навчання. Вже готуючись поставити свій підпис на угоді, абітурієнти дізнаються, що мають викласти 785 доларів. Заплатити такі гроші готівкою може лише один з десяти. Решта вносить цю суму частинами, але тоді наука коштує їм 900 доларів.

Тепер кількість учнів сягає 65 тисяч. З них три чверті мріють стати белетристами, решта — публіцистами, майстрами реклами та спеціалістами з ділової кореспонденції. Викладачів у Школі — 55, отже, на одного вчителя припадає 1181 учень.

Хоч це і здається парадоксальним, але фінансовому процвітанню Школи неабияк сприяє масовий... відсів учнів. «Ми б нічого не виграли, коли б усі наші слухачі завершували навчання», — відверто заяви-

ла Філіс Макгінлі. Студент повинен виконати за три роки 24 завдання. За рік набирається понад півмільйона робіт. Отже, виходить, що викладач має на перевірку одного завдання кілька хвилин. Але практично, признаються самі фахівці, вони за годину переглядають не більш як одну роботу, і за рік через їхні руки проходить 50 тисяч творів. Де дівається решта — 470 тисяч робіт?

— Хто знає, — знизую плечима містер Керол. — Як то кажуть, легко привести лоша на водопій, та важко примусити його пити воду.

Але всі ті ледачі «лошата» зв'язані угодою і мусять платити за науку, навіть коли й не розгортали посібників.

Зрештою, якби навіть слухачі й простудіювали всі підручники від першої до останньої сторінки, навряд чи вони б стали вправніше володіти пером. Ті чотири грубезні томи у «двобарвній

шкіряній оправі» містять у собі найрізноманітніші відомості. З них ви дізнаєтесь, як скласти ефектне рекламне оголошення, як правильно написати ділового листа. Ви знайдете тут приклади публіцистики, передруковані з «Сатердей ревью», «Ів'нінг пост», цитати з творів письменників, що вже «зробили кар'єру», елементарні, як для першокласників, уроки граматики, список слів із складною орфографією, коректорські знаки.

Один з посібників для майбутнього служителя муз, певне, особливо цінний. Він має недвозначну назву — «Як обернути вашу літературну творчість на долари» — і завершується зразками угод з видавництвом і Голлівудом.

Молода студентка, одна з численних жертв, що, закінчивши Школу, досі не надрукувала й рядка, висловила Джессіці Мітфорд думку більшості: «Вони змушують вас клеїти дурня, аби ви не думали, що викидаєте свої гроші на вітер».

«Весь мир» № 9
(на українском языке)

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЕЖЕМЕСЯЧНИК

Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами.
Печат. физ. листов 20. Услов. печ. листов 20. Учет.-изд. листов 20,85. Тираж 60 090. Цена 60 коп.

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат—93-44-85, відділи — 93-20/82.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 24378. Здано до набору 14. VII. 1971 р. Підписано до друку 13. VIII. 1971 р. Формат паперу 60×90¼. Друк фізичн. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,85. Тираж 60090. Ціна 60 коп. Зам. 03878.

MAAILMA

ΟΛΟΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

MOZOBOTA

VARLDEN

EL MUNDO

विश्व SWIAT

DUNYA • CBIT

VERIDEN ۛۛۛۛ

IL MONDO

全世界 ۛۛۛۛ

BYXIMIN

OMUNDO

ۛۛۛۛ ۛۛۛۛ